

В. О. Горпинич

Морфологія української мови

Підручник

ам!
альма
матер

- ◆ Морфологія як розділ граматики
- ◆ Самостійні частини мови
- ◆ Службові частини мови

Серія заснована
в 1999 році

ам
альма
матер

В. О. Горпинич

**Морфологія
української мови**

Підручник

Київ
Видавничий центр «Академія»
2004

ББК 81.411.4-21
Г 70

**Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів**
(Лист № 14/18.2—1746 від 19.07.2004 р.)

У підручнику висвітлено основні закономірності морфологічної системи української мови, проаналізовано на рівні сучасних наукових досягнень категоріальне значення, морфологічні категорії, синтаксичні властивості і суфікси частин мови.

Є в ньому відомості з історії формування частин мови та з історії лінгвістичного вчення, короткий термінологічний словник.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор *А. П. Загітко*;
доктор філологічних наук, професор *Д. Х. Баранник*;
доктор філологічних наук, професор *М. П. Коломієць*;
доктор філологічних наук, професор *А. М. Поповський*

Зміст

1. Морфологія як розділ граматики	Поняття про граматику	9
	Грамаіичне значення	13
	Грамаіична форма	15
	Грамаіична категорія	17
	Об'єкт і предмет морфології	19
	Частини мови і принципи їх класифікації	20
	Система частин мови за В. Виноградовим	26
	Проблема поділу слів на частини мови в сучасному мовознавстві	27
2. Самостійні частини мови	2.1. Іменник	
	Загальна характеристика іменника як частини мови	33
	Лексико-грамаіичні розряди іменників	37
	Іменники конкретні і абстрактні	38
	Іменники загальні і власні	41
	Іменники предметні і речовинні	44
	Іменники збірні і одиничні	45
	Морфологічні ознаки іменника	47
	Категорія істот і неістот	48

Категорія роду іменника	51
Засоби вираження категорії роду	52
Грамати́чний і семантико-грамати́чний рід іменників	54
Класифікація іменників за родами	55
Рід абревіатур	62
Категорія числа іменника	63
Семантико-грамати́чне число іменника	65
Грамати́чне число іменника	67
Категорія відмінка іменників	69
Система відмінків іменника	70
Семантика відмінків іменника	71
Поділ іменників на відміни	74
Невідмінювані іменники	76
Відмінювані і невідмінювані абревіатури	76
Тверда, м'яка і мішана групи іменників	78
Парадигма іменників I відміни	79
Парадигма іменників II відміни	80
Парадигма іменників III відміни	82
Парадигма іменників IV відміни	83
Особливості відмінювання топонімів	84
Особливості відмінювання іменників тільки множинної форми	
Відмінювання загальних множинних іменників	85
Відмінювання множинних топонімів	86
2.2. Прикметник	
Загальна характеристика прикметника як частини мови	89
Морфологічні ознаки прикметника	95
Синтаксичні властивості прикметника	95
Суфікси прикметників	96
Лексико-грамати́чні розряди прикметників	98
Якісні прикметники	100

Відносні прикметники ...	101
Категорія ступеня вияву ознаки прикметників	104
Вищий ступінь порівняння прикметників	106
Найвищий ступінь порівняння прикметників	109
Присвійні прикметники	111
Система словозміни прикметника	114
2.3. Числівник	
Семантична основа числівника	118
Морфологічні ознаки і синтаксичні властивості числівника	121
Розряди числівників	125
Словозміна числівників	130
Історія формування числівника	132
2.4. Займенник	
Загальна характеристика займенника як частини мови	135
Морфологічні категорії займенника	137
Синтаксичні властивості займенників	141
Розряди займенників за значенням	143
Класифікація займенників за функцією	145
Класифікація займенників за співвідношенням з іншими частинами мови	147
Відмінювання займенників	151
Історія формування займенників	153
2.5. Дієслово	
Загальна характеристика дієслова як частини мови	156
Морфологічні категорії дієслова	159
Синтаксичні властивості дієслова	161
Дієслівні суфікси	162
Інфінітив	162
Дві основи дієслова	164
Морфологічні класи дієслова	166

Категорія виду	169
Способи дієслівної дії	179
Категорія перехідності/неперехідності	182
Категорія стану	186
Категорія стану за теорією В. Виноградова	187
Сучасна теорія категорії стану	189
Категорія способу	191
Категорія часу	197
Категорія особи	206
Дієприкметник як дієслівна форма	213
Активні і пасивні дієприкметники	216
Дієприслівник як дієслівна форма	220
Дієслівні форми на <i>-но, -то</i>	225
2.6. Прислівник	
Загальна характеристика прислівника як частини мови	227
Лексико-граматичні розряди прислівника	231
Категорія ступенів порівняння прислівника	233
Походження та історія вивчення прислівника	234
2.7. Слова категорії стану (станівник)	
Загальна характеристика станівника	236
Лексико-семантичні групи станівника	238
Частиномовна база станівника	239
Історія дослідження станівника	240
2.8. Модальні слова (модальник)	
Поняття про модальність	241
Загальна характеристика модальника	243
Семантичні розряди модальних слів	243
Морфологічні властивості модальника	244
Синтаксичні властивості модальника	245
Формування модальника	246
Частиномовний статус модальника	246

3. Службові частини мови	Загальна характеристика службових частин мови	251
	Особливості лексичного і граматичного значення службових частин мови	252
	Спільні ознаки службових частин мови	254
	Частиномовний статус службових частин мови	256
	Історія дослідження службових частин мови	259
	3.1. Прийменник	
	Загальна характеристика прийменника як частини мови	260
	Класифікація прийменників за походженням	262
	Класифікація прийменників за значенням	264
	Морфологічні властивості прийменника	267
	Синтаксичні властивості прийменника	269
	Історія формування прийменників	270
	3.2. Сполучник	
	Загальна характеристика сполучника як частини мови	274
	Класифікація сполучників за структурою	277
	Класифікація сполучників за значенням	279
	Походження та історія формування сполучників	282
	3.3. Частка	286
	Загальна характеристика частки як частини мови	287
	Класифікація часток за твірною базою	289
	Класифікація часток за структурою	291
	Класифікація часток за функцією	292
	Історія формування часток	297

3.4. Вигуки і звуконаслідування

Загальна характеристика вигука як частини мови 300

Граматичні особливості вигуків 303

Класифікація вигуків за семантикою 304

Класифікація вигуків за будовою 305

Класифікація вигуків за походженням 306

Звуконаслідувальні слова 307

Історія формування вигуків 308

3.5. Перехідні явища в системі частин мови (конверсія)

Короткий термінологічний словник 319

Література 334

1.

Морфологія як розділ граматики

Кожна мова має свою систему засобів і правил творення слів, слівформ і їх зв'язку в процесі комунікації, які в сукупності утворюють граматику мови. Вона не однорідна і поділяється на морфологію і синтаксис. Дуже тісно пов'язаний із граматикою словотвір (деривація) як невід'ємний її компонент. Морфологія і синтаксис мають спільні граматичні явища, але різняться їх за характером. Основними поняттями граматики є граматичне значення, граматична форма, граматична категорія.

Поняття про граматику

Термін «граматика» походить від грецького γραμματικὴ τέχνη (письмове мистецтво, пор. грец. γράμμα — літера, написання) і первісно тлумачився як техніка читати і писати букви. Нині він має кілька значень.

1. Граматика — це устрій, лад, структура мови, тобто система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій, способів словотворення. Мову формують три чинники: звуковий, лексико-фразеологічний і формальний (структурний). Формальний чинник і є граматиною. Це вся незвукова і нелексічна організація мови, що виявляється в її граматичних категоріях, граматич-

них одиницях і граматичних формах. У цьому плані вона є структурною основою мови, без якої не можуть утворюватися слова, словосполучення, речення, висловлювання.

2. Граматика — це сукупність правил зміни слів і сполучуваності морфів у слова, слів — у словосполучення і речення, тобто значеннєвих елементів нижчого рангу в значеннєві одиниці вищого рангу з метою реалізації комунікативної і когнітивної (пізнавальної) функцій мови. Існують правила творення слів, правила сполучуваності морфів у слово, правила поєднання слів у словосполучення (правила творення, побудови словосполучень), правила побудови речень і одиниць, більших за речення (абзац, текст). Усі вони становлять об'єктивну реальність, що існує в мові і мовній свідомості мовців у формі моделей і схем. Отже, об'єктом граматики є структура, будова мовних одиниць: слів, словосполучень, речень, тексту, їх моделей і схем.

3. Граматика — це наука, вчення про її об'єкт, розділ мовознавства, що вивчає закономірності та особливості будови і форми слів, словосполучень, речень, тексту.

Граматика як будова, устрій, лад (структура) мови є системою систем, що об'єднує словотвір, морфологію, синтаксис. Ці системи називаються підсистемами граматичної будови, або різними її рівнями.

Кожна граматична підсистема має свої одиниці — носії загальних граматичних властивостей.

Одиницею словотвору як граматичної підсистеми мови є система словотвірних моделей, які формують дериватему. Вона охоплює всі закономірності творення похідних слів. *Одиницею морфології* є слово як система слів, що становлять парадигму (грец. *парадєґма* — приклад, взірець).

До *одиниць синтаксису* належать різні синтаксичні конструкції: словосполучення і речення, тобто одиниці, більші за слово, а також структури «вищого синтаксису» (складного синтаксичного цілого, абзацу, періоду, дискурсу, тексту), хоча питання про належність їх до одиниць граматики є дискусійним.

Грамматичні одиниці за ступенем абстрагування протиставляються як одиниці мовлення і як одиниці мови. Виділяють два види протиставлень: лінійні (синтагматичні) і нелінійні (парадигматичні) граматичні одиниці; абстрактний зразок, схема, модель граматичних одиниць і конкретна, лексично наповнена реалізація відповідних зразків, схем, моделей.

Лінійністю (синтагматичністю) *граматичних одиниць* називають послідовне, синхронне розташування

їх елементів у синтагматичному ряду в процесі мовлення. До лінійних у словотворенні належать морфи (*зручність: з, руч-, -н-, іс'т'*), у синтаксисі — конкретні словоформи (*немає води, бачу воду, водою, на воді*), у словосполученнях — лексичне значення (*читати книгу*), у реченнях — висловлювання (їх лексичне значення). Це нульовий (найнижчий) рівень узагальнення й абстракції, він характерний для мовлення. *Нелінійністю* (парадигматичністю) є сукупність елементів системи мови, об'єднаних у пам'яті за методом протиставлення, які можуть реалізуватися в мовленні як їх інваріанти: морфеми, фонемі, словоформи як парадигма, тип словосполучень, тип речення. *Нелінійність* — це вищий рівень абстракції і узагальнення.

Грамматичні одиниці існують як абстрактні зразки, моделі, схеми (словотвірний тип, морфологічна форма слова, тип словосполучення, тип речення) і конкретні реалізації, тобто наповнення схем, зразків, моделей відповідним лексичним матеріалом (похідне слово, словоформа, лексичні значення конкретних словосполучень, лексичне наповнення конкретних схем речень). Абстрактні моделі і схеми — це одиниці мови, а їх реалізація і наповнення лексичним матеріалом — одиниці мовлення.

Грамматика є результатом тривалої абстрагуючої роботи людського мислення. Без узагальнення і абстрагування не могло бути мови. Люди не могли б розуміти один одного, якби кожний предмет чи явище треба було називати окремим словом. Усі компоненти мови мають узагальнюючий характер. Навіть однібічна одиниця — фонема — є узагальненим звуковим типом, абстракцією, емічною одиницею, що узагальнює спільні риси, які одночасно й розрізняються між собою: фонема /к/ {*рук-/руч-/руч-*}; фонема /у/, що має конкретний вияв у звуках {[*u*], [*ue*], [*eu*] (*сила, силище, силенний*)}. Але для граматики характерна абстракція найвищого ступеня. Абстракція в граматиці — не творчість науковців. Вона формувалася поступово в мові і разом з нею, спираючись на здатність людського мислення до узагальнення. Отже, грамматика як устрій, будова мови формувалася в мовленні первісних людей, постійно розвивалася і вдосконалювалася.

Грамматика як наука виникла значно пізніше. Вона вивчає лише абстракції та узагальнення, що можуть виявлятися по-різному:

— як узагальнене абстрактне поняття словотвірного типу, моделі, словотвірного способу, словотвірного гнізда (у словотворенні);

— як узагальнене абстрактне поняття роду, відмінка, словозміни, предметності, ознаки, дії (у морфології);

— як узагальнене поняття сурядності, підрядності, узгодження, структури словосполучень і речень, засобів вираження синтаксичних значень (у синтаксисі).

Отже, поняття граматики багатозначне: вся незвукова і нелексічна організація мови, що виявляється в її морфологічних, словотвірних і синтаксичних категоріях, одиницях і формах, тобто структурна основа мови, її устрій, лад; сукупність правил словозміни (формотворення), сполучуваності морфів у слова, слів — у словосполучення і речення, тобто значеннєвих елементів нижчого рангу в значеннєві одиниці вищого рангу з метою реалізації комунікативної і когнітивної функції мови; розділ мовознавства, що вивчає закономірності семантики, будови, творення, функціонування словоформ, лексем (слів), словосполучень, речень.

Зв'язки між підсистемами граматики. Існує тісний взаємозв'язок між підсистемами граматики: словотвором, морфологією і синтаксисом. Він сформувався на базі двобічного характеру їх одиниць і високого рівня абстракції в словотворі (пор. поняття деривативи), морфології (пор. поняття граєми), синтаксисі (пор. поняття синтаксеми).

Дуже тісний зв'язок між морфологією і синтаксисом. Морфологія вивчає зміни форм слів. Але ці зміни виникають лише тоді, коли слова поєднуються між собою в реченні. Отже, всі наявні в морфології явища спочатку були в синтаксисі. Наприклад, словоформи іменників формуються в синтаксичних словосполученнях: *лежить книга, немає книги, завдячувати книзі, бачу книгу, задоволений книгою, напис на книзі*. Значна частина синтаксичних явищ зумовлена морфологічними. Наприклад, якби в українській морфології не було наказової форми дієслова, сурядних і підрядних сполучників, дієприслівників, то в синтаксисі не було б спонукальних, складносурядних, складнопідрядних речень і дієприслівникових зворотів. Зв'язок між морфологією і синтаксисом такий тісний і складний, що віднесення окремих граматичних явищ до морфології чи синтаксису не може бути вирішене однозначно. Наприклад, активний і пасивний стан дієслів — явище більш синтаксичне, ніж морфологічне. Те ж саме стосується і категорії відмінка іменників, роду, числа і відмінка прикметників тощо.

Граматичне значення

Значенням називають зв'язок звукового комплексу з денотатом (лат. *denotatus* — позначуване). Цей зв'язок формується у мовній свідомості людей і передається з покоління в покоління. Значення буває лексичне і граматичне. *Лексичне значення* позначає, лінгвалізує конкретне явище, предмет, поняття, передає зміст слова. Його мають слова (напр., *вода* — рідина, яку вживають для пиття, миття тощо; *чорнило* — рідина, якою пишуть), словосполучення (напр., *дерев'яний стіл* — предмет з дерева, за яким сидять, пишуть; *писати чорнилом* — наносити на папір букви кольоровою рідиною), речення (напр., *Учні йдуть до школи* — діти, що навчаються, рухаються до приміщення, в якому відбувається навчання). Лексичні значення словосполучень і речень формуються на основі лексичних значень їх компонентів.

Лексичне значення конкретне і одночасно є певним (мінімальним) рівнем узагальнення (напр., слово *стіл*, як і інші, узагальнює: *стіл канцелярський*, *стіл письмовий*, *стіл кухонний*, *стіл журнальний*).

Отже, лексичне значення — це назва, яку одержує предмет, явище, поняття в період його виникнення. Воно формується в процесі діяльності людини. На основі лексичного утворюється граматичне значення як вищий рівень узагальнення.

Граматичне значення — спільна семантика кількох граматичних одиниць одного класу, яка має в мові регулярне (постійне, стандартне) вираження.

Граматичне значення, наприклад, «особа за професією», регулярно виражається суфіксами *-ист*, *-ер*, *-ар*, *-тель*, *-ник* (пор. *бульдозерист*, *ліфтер*, *килимар*, *вихователь*, *пасічник*).

До граматичних належать узагальнене значення слів як частин мови, значення минулого часу, значення жіночого роду, значення називного відмінка (в галузі морфології) і значення предикативності, значення суб'єкта, значення об'єкта, значення підрядності, значення сурядності (в галузі синтаксису).

У галузі словотвору виділяють три групи граматичних (словотвірних) значень:

— мутаційне (словотвірне значення, при якому лексичне значення твірного слова після приєднання форманта змінюється в похідному слові): *ліс* — *лісник*, *зелений* — *зеленець*;

— транспозиційне (словотвірне значення, при якому лексичне значення твірного і похідного слова після приєднання форманта залишається незмінним, змінюється лише частиномовне значення): *читати* — *читання*, *білий* — *білизна*, *прати* — *прання*, *білити* — *білування*;

— модифікаційне (словотвірне значення, при якому лексичне і частиномовне значення похідного слова залишаються незмінними, а змінюється лише оцінний відтінок): *хліб* — *хлібець*, *Світлана* — *Світланочка*, *сонце* — *сонечко*.

Граматичне значення формується на базі лексичного і без нього не існує. Тому в кожній граматичній одиниці лексичне і граматичне значення поєднуються. Слів без лексичного або граматичного значення в мові не буває. За природою граматичні значення поділяють на синтаксичні (реляційні) і несинтаксичні (референційні). *Синтаксичним* називається таке граматичне значення, яке виникає внаслідок сполучуваності однієї граматичної одиниці з іншою. Наприклад, граматичне значення відмінків: знахідний відмінок у словах *книга*, *лист*, *пісня* формується в результаті синтаксичного зв'язку зі словами *читаю* (*книгу*), *пишу* (*лист*), *співаю* (*пісню*); граматичне значення еднальних, розділових і протиставних сполучникових конструкцій: *читаю і думаю*; *то читаю, то думаю*; *читаю, але думаю* тощо. *Несинтаксичним* є граматичне значення, яке формується в надрах слова чи іншої граматичної одиниці незалежно від зв'язку з іншими одиницями в реченні і відображає властивості предметів і явищ позамовної дійсності: значення числа, значення роду, значення часу, значення місця, засобів дії.

Від лексичного граматичне значення відрізняється такими особливостями:

— лексичне значення більш конкретне, ніж граматичне, тому що характеризує лише одне слово (*дружба*, *віра*, *надія*). Навіть найзагальніше лексичне значення (*безмежність*, *швидкість*) менш абстрактне, ніж граматичне, оскільки воно характеризує великі групи слів (предметність, ознаку, відмінок, час);

— лексичні значення виражаються основою слова (*бандура*, *пісня*, *земля*, *воля*), а граматичні (формальні) значення — формальними засобами (суфіксами, закінченнями, префіксами тощо).

Отже, граматичне значення є узагальненням лексичних значень, яке виражається формальними мовними засобами.

Ступінь абстрагування й узагальнення в граматичних значеннях різний. Тому виокремлюють *загальні* і *часткові* (окремі) *граматичні значення*. До найзагаль-

і інших належить *категоріальне значення*. На підставі цього критерію всі слова мови поділяються на частини мови: це категоріальне значення предметності, ознаки, числа і кількості, процесуальності, стану. Тому його ще називають *частининомовним*.

Загальні категоріальні значення виражаються *частковими* (окремими) *категоріальними значеннями*. Так, загальне категоріальне значення предметності (іменник) виражається частковими категоріальними значеннями істоти/неістоти, роду, числа, відмінка і т. д.

Лексичне значення виконує номінативну функцію (називає предмети, поняття і явища реальної дійсності), а граматичне — релятивну функцію (вказує на відношення між словами, що відображають відношення між предметами реальної дійсності). Граматичне значення сприяє вираженню лексичного значення і є семантичною основою граматичної категорії.

Граматичне значення може бути *експліцитним* (вираженим) й *імпліцитним* (прихованим, невираженим): у словоформі *води* значення родового відмінка є експліцитним (виражене закінченням *-и*); а у словоформі *вод* значення родового відмінка множини імпліцитне (засіб його вираження прихований). Імпліцитні засоби називаються *нульовими* (нульові закінчення, нульові суфікси, нульові префікси, нульові семи). Слово може мати кілька граматичних значень: *студентка* (особа, жін. р., одн., Н. в.). І навпаки, одне граматичне значення може виражатися кількома засобами: *Івану — Іванові, читатиму — буду читати*.

Існує думка, що службові слова мають лише граматичне значення, яке виражає різні синтаксичні відношення між словами. Проте український лінгвіст Ілля Кучеренко (нар. 1923) переконливо довів, що службові слова мають і лексичне, і граматичне значення (пор. *Поклади книгу в стіл, на стіл, під стіл, за стіл*). Російський мовознавець Віктор Виноградов (1895—1969) вважав, що граматичне і лексичне значення в службових словах злилися воедино, тому їх складно виявляти, розрізняти.

Граматична форма

Будь-який зміст набуває певної форми і існує в ній. Форма є способом існування змісту. Змісту без форми, як і форми без змісту, не буває. Тож і граматичне значення має свою форму вираження, яка називається *граматичною*. У традиційній граматиці термін «граматична форма» має такі значення:

— мовні засоби, за допомогою яких виражається граматичне значення (напр., родовий відмінок слова *день* виражається закінченням *-а: дня*);

— форма відмінюваних слів (словоформа), тобто один із компонентів парадигми слова (напр., будь-який з чотирнадцяти форм слова *декан: декан, декана, декану, деканом, декани, деканів* і т. д.).

Грамматичні форми слова (словоформи) — різновиди одного й того самого слова, що тотожні лексично, але протиставлені граматичним значенням.

Словоформи мають спільне лексичне значення (*пишу, пишем, пише, пишемо, пишете, пишуть; писав, писали; буду писати, писати; пиши*) і є конкретними представниками слова в мовленні.

Грамматичну форму розуміють також і як мовний знак, за допомогою якого регулярно (постійно і стандартно) виражається граматичне значення. Наприклад, граматичне значення іменника називного відмінка однини жіночого роду регулярно виражається закінченням *-а: вода, рука, воля, земля, бібліотека, книга*.

До граматичних форм як засобів вираження граматичних значень належать закінчення, суфікси, префікси, постфікси, наголос, службові слова, чергування звуків, суплетивізм, порядок слів, редуплікація, нульові засоби вираження, інтонація, синтаксичний зв'язок.

У морфології такі граматичні форми називаються морфологічними. Є два типи граматичних форм — *аналітичні* (складені) і *синтетичні* (прості): *читатиму — буду читати, хлопець вчиться — хлопець став учитися, читав би, на березі* (закінчення + прийменник = прийменниково-відмінкова форма). Існує комбінована форма — *аналітико-синтетична* (одночасно аналітична і синтетична форми): *в лісі* — місцевий відмінок. За їх допомогою й виражаються граматичні значення. Сукупність граматичних форм утворює *морфологічне слово*.

Упорядкована сукупність граматичних форм слова є *парадигмою*. Парадигму мають тільки змінювані слова (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієприкметники, дієслова). Парадигму незмінюваних слів називають нульовою.

До формальних засобів вираження граматичних значень належать:

— флексія (найактивніший і найтиповіший засіб у відмінюваних словах), зокрема й нульова: *земля, земель*;

— суфікси, префікси, постфікси (формотвірні і словотвірні): *мати — матері* (формотвірний суфікс множини

родового відмінка), *учень* — *учениця*, *копати* — *викопати*, *читати* — *читатися*;

— наголос: *воді* — *води*, *рукі* — *руки*, *виносити* — *віносити*;

— службові слова: *написав би* (умовний спосіб), *і читав*, *і писав*, *але не склав*;

— чергування голосних: *день* — *дня* (-e: -∅ — родовий відмінок), *вибрати* — *вибирати* (-∅: -и — недоконаний вид), *зима* — *зим* (-a: -∅ — родовий відмінок множини);

— чергування приголосних: *рука* — *руці* — *ручний* *руків'я* [к:ц'] — значення давального або місцевого відмінка однини; [к:ч] — граматичне значення прикметника; [к:к'] — значення конкретного предмета;

— суплетивізм (утворення різних основ): *ловити* — *піймати* (доконаний вид); *іти* — *ходити*, *я* — *мене*; *ми* — *нам*;

— словопорядок: *Інтерес породжує любов*; *Любов породжує інтерес* (у першому реченні іменник *інтерес* має значення називного відмінка, а в другому — знахідного);

— редуплікація (повторення): *Небо блакитне-блакитне* (найвищий ступінь якості); *Полечу високо-високо за сині хмари* (ступінь дії); *На долині туман, на долині туман упав, як червоний в росі, як червоний в росі купав* (В. Діденко) (виділення реми);

— нульові засоби вираження (імплицитні): *люблю кіно* (значення знахідного відмінка виражається нульовим засобом), *незадоволений кіно, шоу, таксі* (значення орудного відмінка виражене нульовим засобом);

— інтонація: *Я тобі, друже, кажу*;

— синтаксичний зв'язок: *нове таксі* (середній рід), *наші таксі* (множина), *люблю кіно* (знахідний відмінок), *не люблю кіно* (родовий відмінок).

Отже, граматичне значення — це зв'язки між словами, що виражаються формальними засобами, які відображають стосунки між фактами дійсності.

Граматична категорія

Значно вищий рівень абстракції та узагальнення, порівняно з граматичним значенням, має граматична категорія.

Граматична категорія — єдність двох або більше однорідних формально виражених граматичних явищ, протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження.

Наприклад, граматичні значення однини і граматичне значення множини є однорідними, бо вони виражають

загальне поняття числа, яке об'єднує їх. Крім того, кожне з цих значень формально виражене закінченням. Але одночасно вони протиставляються одне одному за такими ознаками:

— за характером значення числа: одиниця означає лише один предмет чи дію, ознаку одного предмета (*учениця, читає, гарний*), а множина — кілька предметів або дій, ознаку кількох предметів (*учениці, читають, гарні*);

— за конкретним виявом спільних формальних засобів вираження: одиниця виражається закінченням *-а* (*учениця*), *-е* (*читає*), *-ий* (*гарний*), а множина — закінченнями *-і* (*учениці*), *-уть* (*читають*), *-і* (*гарні*).

Іменник має такі граматичні категорії: граматична категорія роду, граматична категорія числа, граматична категорія відмінка, граматична категорія істоти/неістоти. У дієслова розрізняють граматичну категорію виду, граматичну категорію часу, граматичну категорію способу, граматичну категорію стану і т. д.

Граматична категорія — це двобічне явище, оскільки має і план змісту (семантику), і план вираження (формальні показники семантики). Не кожне граматичне явище може бути граматичною категорією. Наприклад, протиставлення власних і загальних іменників не становить граматичної категорії, бо воно не розрізняється засобами вираження; протиставлення дієслів I і II дієвідмін не становить граматичної категорії, бо їх флексії не виражають смислових відмінностей.

За значенням і засобами вираження компоненти граматичних категорій перебувають між собою в опозиційних відношеннях. Опозиційні компоненти граматичної категорії називаються *грамемами*. Наприклад, категорія числа іменника складається з двох граем (однини і множини); категорія роду іменника має чотири граеми (чоловічого, жіночого, середнього і парного роду); категорія відмінка іменника має сім граем (називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінків); дієслівна категорія способу — три граеми: дійсного, умовного і наказового способу.

Опозиції (протиставлення) *грамем* за значенням і засобами вираження становлять сутність граматичної категорії. Категорія числа має дві граеми і становить одну опозицію, дієслівна категорія часу складається із чотирьох граем і становить чотири опозиції і т. д.

Залежно від здатності чи нездатності протиставляти словформи в межах однієї лексеми граматичні категорії поділяють на два види:

1) словозмінні (протиставляються в межах однієї лексеми). До них належать:

— іменникові категорії: числа (*книга — книги*); відмінка (*юнак — юнака — юнакові — юнака — юнаком — на юнакові — юначе*);

— дієслівні категорії: часу (*пишу — писав — писати-му*); особи (*співаю — співаєш — співає*); числа (*відповідаю — відповідають*);

2) класифікаційні, або лексико-граматичні чи словотвірні (не утворюють опозиційних слівформ у межах однієї лексеми без зміни лексичного значення). До них належать:

— іменникові категорії: роду (*пан — пані*); істоти/неістоти (*теля — телятник*);

— прикметникова категорія вищого й найвищого ступенів порівняння (*добрий — добріший — найдобріший*) тощо.

Грамматичні категорії поділяють на морфологічні і синтаксичні. До *морфологічних граматичних категорій* належать іменникові категорії роду, числа, відмінка, істоти/неістоти, дієслівні категорії часу, виду, особи та ін. До *синтаксичних* належать прикметникові категорії роду, числа, відмінка, категорія стану дієслів.

Належність деяких граматичних категорій до морфологічних чи синтаксичних, словозмінних чи класифікаційних є предметом дискусій (див. категорію ступенів порівняння прикметників, категорію стану дієслів і ін.).

Не належать до граматичних категорій лексико-семантичні групи слів, які протиставляються за значенням, але не протиставляються (не розрізняються) засобами вираження: іменники збірні і одиничні, конкретні і абстрактні, речовинні і предметні, прикметники якісні і відносні, особові і безособові дієслова, способи дієслівної дії. Це різнотипні граматичні значення, але вони не мають свого формального вираження. Їх називають *лексико-граматичними розрядами слів*.

Грамматичні категорії в системі узагальнення не становлять найвищого щабля, бо вони є засобом вираження одиниці ще вищого рівня узагальнення й абстракції — категоріального значення, що становить семантичну базу окремих класів лексем, які називають *частинами мови*. Кожна частина мови має свої граматичні категорії.

Об'єкт і предмет морфології

Термін «морфологія» пов'язують з іменем німецького письменника, філософа і природознавця Йогана-Вольф-

ганга Гете (1749—1832), який називав ним розділ біології про форми живих організмів. У XIX ст. цей термін поширився і в мовознавстві на означення тієї галузі науки про мову, яка вивчає форми слова.

Морфологія (грец. *μορφή* — форма, вигляд і *λογος* — слово, вчення) — частина граматичного устрою мови, яка об'єднує граматичні класи слів (систему морфологічних одиниць), притаманні їм морфологічні категорії і форми, а також правила їх функціонування.

Морфологія як частина граматики відрізняється від синтаксису тим, що вона охоплює лише ті граматичні явища, які не виходять за межі слова. А до синтаксису належать ті граматичні явища, які виходять за межі слова. Підставою для виділення морфології як окремої частини граматики є членованість слова на морфеми — кореневі і афіксальні.

Основною одиницею морфології є частина мови (морфологічне слово), тобто граматичний клас слів. Мінімальні одиниці морфології — корінь слова, закінчення (флексія) та формотвірні префікси і суфікси: *мат-ер'-і, прочит-а-л-а*.

У системі частин мови виділяють найголовніші і кардинальні класи слів. До *найголовніших* належать іменник і дієслово. До *кардинальних* — іменник, дієслово, прикметник, прислівник.

Об'єкт морфології — морфологічне слово, тобто система всіх його форм і їх граматичних значень. Система всіх лексичних значень — це об'єкт лексикології.

Предметом морфології є: частина мови слова, категоріальне значення слова, морфологічні категорії слова, лексико-семантичний розряд слова, морфологічна форма слова (словозміна), морфологічний розряд.

Частини мови і принципи їх класифікації

Наскрізним питанням морфології є теорія частин мови (класів слів).

Проблему поділу слів на класи намагалися розв'язати вчені різних епох і народів. У IV ст. до н. е. давньогрецький філософ Арістотель слова давньогрецької мови поділяв на чотири групи слів: ім'я, дієслово, член (вигук), сполучник (зв'язка). У V ст. до н. е. давньоіндійські граматисти Яска і Паніні в санскриті виділили п'ять груп слів: ім'я, дієслово, прийменник, частка, сполучник.

Грецький учений, представник александрійської школи Арістарх Самофракійський і його учень Діонісій Фра-

кільський у II ст. до н. е. вперше у грецькій мові виділили пісім груп слів і запровадили термін «частина мови» (partes orationis): ім'я, дієслово, дієприкметник, член (вигук), займенник, прийменник, прислівник, сполучник. Цю класифікацію прийняли, замінивши назву «член» вигуком, римська граматика Варрона (I ст. до н. е.) та граматика слов'янської мови Мелетія Смотрицького (XVII ст.).

Російський учений Михайло Ломоносов (1711—1765), у «Российской грамматике» стосовно російської мови назвав десять частин мови: ім'я, прикметник, числівник, займенник, дієслово, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник, вигук.

Наприкінці XIX ст. О. Потебня і П. Фортунатов розробили принципи класифікації частин мови (О. Потебня — семантичний, а П. Фортунатов — морфологічний). У XX ст. свою теорію частин мови сформулював В. Виноградов у книзі «Русский язык. Грамматическое учение о слове» (М., 1947).

Сучасна традиційна граматика виокремлює десять частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук.

Частини мови — граматичні класи (групи) слів, що розрізняються категоріальним значенням, притаманними їм морфологічними ознаками, синтаксичними властивостями в складі словосполучень та речень і за суфіксами.

Ці граматичні класи слів характеризуються:

— спільністю категоріального значення, абстраговано від лексичних значень (напр., предметність в іменників, ознака предмета у прикметників, число у числівників, процесуальна дія у дієслів, ознака ознаки у прислівників);

— спільністю морфологічних категорій і правил словозміни (напр., рід, число, відмінок у іменників, вид, спосіб, час у дієслів);

— тотожністю синтаксичних властивостей слів (напр., підмет і додаток у іменників, присудок у дієслів, означення у прикметників, обставина у прислівників);

— спільністю суфіксів, з допомогою яких утворено відповідні слова (напр., суфікси іменників *-тель, -ець, -анин, -ик, -ник, -ист, -ізм, -ач, -ук*; суфікси прикметників *-ний, -ськ-ий, -аст-ий, -ан-ий, -ов-ий*; дієслівні суфікси *-ну-ти, -ича-ти, -ува-ти*).

Класифікація за цими чотирма ознаками зафіксована в «Сучасній українській літературній мові. Морфології» (1969), «Русской грамматике» (1980) та шкільній граматиці.

Одним із принципів класифікації частин мови є здатність або нездатність слова (словоформи) бути членом речення. Одні словоформи можуть бути самостійними членами речення (напр., *Україна, суверенний, будувати, радісно*), виконувати номінативну функцію і вживатися в реченні як його компоненти. Це *самостійні слова* (словоформи). Інші слова самостійними членами речення не бувають: пор. слова *і, але, якщо, щоб, бо, не, ні, би, адже, під, через, біля* і под. Вони входять до складу речення разом із самостійними членами і вказують або на зв'язок між словоформами, або на відношення мовця до висловлюваної думки. Це *службові слова*. У зв'язку з цим частини мови поділяють на самостійні та службові. Але лише цієї ознаки для класифікації частин мови недостатньо, бо межа між самостійними і службовими словами умовна, оскільки самостійні слова, втрачаючи певною мірою лексичне значення, переходять у службові (*думати, вважати, почати, стати* і под.).

Українська морфологія (1969) класифікувала частини мови за «наявністю чи відсутністю у слові лексичного (співвідносного з поняттям) і граматичного значень». Відповідно до цього слова, а отже, й частини мови, поділила на *повнозначні* й *неповнозначні*. Службові частини мови (прийменники, сполучники) відносила до тих, що не мають лексичного значення.

У сучасній морфології службові слова розглядають як такі, що мають лексичне значення, оскільки кожне слово становить єдність лексичного і граматичного значення.

Традиційно основним вважали морфологічний принцип поділу слів на частини мови. Прихильниками цього принципу були російський мовознавець Пилип Фортунов (1848—1914) і його послідовники Олександр Пешковський (1878—1933) та Дмитро Ушаков (1873—1942). Морфологічні категорії є однією з суттєвих ознак частини мови: морфологічні категорії іменника (рід, число, відмінок) чітко протиставляються морфологічним категоріям дієслова (вид, спосіб, час). Але цей принцип придатний для класифікації лише тих слів, які мають систему словозміни, яким властиві флексії (іменник, прикметник, дієслово, займенник, числівник). Слова невідмінювані (*таксі, бюро, депо, вчора, сьогодні, через, при, над, щоб, бо* та ін.) залишаються за межами цієї класифікації. На односторонність морфологічної класифікації вказували російські вчені Лев Щерба (1880—1944) і В. Виноградов.

Отже, морфологічний принцип суттєвий лише для певної групи слів, а тому є не визначальним, а допоміжним.

Існує класифікація частин мови і за лексичним значенням словоформи, носієм якого є корінь слова, наприклад, назви кольорів — прикметники (*білий, синій, голубий*), назви дій — дієслова (*читати, писати, боротися*), назви осіб — іменники (*сопілкар, читач, вихователь*) і ін. Але лексичне значення кореня є надто низьким рівнем узагальнення і надто дрібною семантичною одиницею для частин мови, бо практично неможливо всі слова мови поділити на групи за лексичним значенням із більш-менш чіткими межами між ними: колір *цукру, шоколаду, мокрого асфальту*. Тому для класифікації частин мови застосовується значно абстрактніша семантична одиниця — категоріальне значення, яке виражається суфіксами і закінченнями. Російський учений Михайло Панов (нар. 1920) довів, що належність слів до частин мови формально визначається не значенням коренів, а значенням суфіксів і закінчень.

В українському мовознавстві на базі закінчень і суфіксів розрізняють такі типи категоріального значення: категоріальне значення предметності, категоріальне значення ознаки, категоріальне значення дії. Всі слова, яким притаманне категоріальне значення предметності, є іменниками (*українець, стілець, завдання*), слова з категоріальним значенням ознаки предмета — прикметниками (*блакитний, ранковий, капроновий*), слова з категоріальним значенням числа і кількості (*три, сім*) належать до числівників, слова з категоріальним значенням ознаки ознак — до прислівників (*читав швидко, ставився серйозно, вивчив учора*).

Семантичний принцип з категоріальним значенням в основі не є універсальним, бо за допомогою значень суфіксів і флексій не можуть бути віднесені до певної частини мови:

— невідмінювані слова (іменники, прикметники, прислівники, дієприслівники, модальні слова, які не мають флексій);

— службові слова, які не мають ні суфіксів, ні флексій, не означають ні предметності, ні ознаки, ні дії;

— дієприкметники, які мають категоріальне значення і ознаки предмета, і дії;

— дієприслівники, які мають категоріальне значення дії і ознаки дії;

— кількісні числівники, які за закінченням можна віднести і до категоріального значення предметності, і до категоріального значення ознаки (числівник *два* відмінюється як прикметник);

— субстантивовані прикметники типу *шишлични, булочна, варенична, пельменна*, які мають закінчення прикметників і тому співвідносяться з категоріальним значенням ознаки, а лексичне значення «назви конкретних предметів» співвідносить їх із категоріальним значенням предметності;

— запитальні (*хто?, що?*), заперечні (*ніхто, ніщо*), неозначені (*дехто, дещо, хтось, щось*) займенники, які мають закінчення прикметників, а семантику — предметності.

Тому в цих розрядах слів категоріальне значення формується на базі кореневої семантики (категоріальне значення кількості і числа у числівників, категоріальне значення дейксиса (грец. *δείξις* — вказівка) у займенниках, категоріальне значення ознаки дії, ознаки ознаки у прислівниках, сполучуваності у сполучниках і т. д.). Український мовознавець Олександр Потебня (1835—1891) перший висунув принцип семантичної класифікації, звернувши при цьому увагу й на синтаксичний принцип.

Найповніше всі слова мови розподіляються на частини мови за синтаксичним принципом залежно від конкретної синтаксичної функції слова в реченні, тобто від конкретної синтаксичної позиції слова в реченні. За цим принципом окремі класи слів дуже чітко протиставляються один одному: слова, що виконують функцію підмета, тобто займають позицію підмета, є іменниками; слова, що виконують функцію (займають позицію) присудка — дієслова; всі слова, що займають у реченні позицію означення, є прикметниками і т. д.

Синтаксичні функції частин мови бувають *первинними* і *вторинними*. Наприклад, іменник в українській мові може бути підметом і присудком: *Студенти працюють в бібліотеці* і *Ми студенти*. Бути підметом — первинна функція іменника, а бути присудком — вторинна. Первинна функція дієслова — бути присудком (*Човен пливе*), а вторинна — бути підметом, неузгодженим означенням, додатком (*Жити — батьківщині служити; Бажання вчитися не залишало юнака; Ви мене навчили любити*). Отже, визначальною для частин мови є первинна синтаксична функція.

Цей принцип дає змогу розподілити між частинами мови невідмінювані слова, службові слова, числівники,

дієприкметники, дієприслівники і субстантивовані слова. Особливого значення йому надавали російські лінгвісти Олексій Шахматов (1864—1920), який виокремив на цій основі так звані предикативні прислівники, Л. Щерба, В. Виноградов і Микола Поспелов (1890—1984), які кваліфікували предикативні прислівники як самостійну частину мови — слова категорії стану. Але синтаксичний принцип самостійно не розв'язує проблем розподілу всіх слів мови за частинами мови і не є єдиним при визначенні складу частин мови. Л. Щерба запропонував компромісний підхід до класифікації — поділ слів на частини мови за чотирма ознаками.

Сучасна класифікація частин мови є наслідком компромісу між синтаксичним, семантичним і морфологічним принципами класифікації, що став причиною розбіжностей у мовознавстві з приводу класифікації частин мови. Але розбіжності в класифікації мають і об'єктивний характер, оскільки лексичний склад мови в частиномовному відношенні постійно змінюється, розвивається і вдосконалюється. Формуються нові частини мови, нові типи слів.

У теорії частин мови є низка дискусійних питань:

1) кількість частин мови. В різних мовах виокремлюють неоднакову кількість частин мови (в українській десять, в індійській мові йума — лише дві: ім'я і дієслово; в китайській — три: ім'я, предикатив, прислівник; в окремих мовах Північної Америки немає таких груп слів, які ми називаємо прикметниками і прислівниками);

2) одиниці, що розподіляються між частинами мови — слова, лексеми чи словоформи (І. Милославський);

3) ознака класу слів, що є частиною мови — граматична (О. Реформатський), лексико-граматична (В. Виноградов) чи семантична група слів (І. Милославський);

4) ієрархічна система частин мови (послідовність за значущістю): іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники, категорія стану; чи іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники, категорія стану, дієслово; чи іменник... дієслово; чи дієслово... іменник;

5) віднесеність слів до певної частини мови (порядкові числівники, займенники, дієприкметники).

Отже, провідними принципами класифікації частин мови є категоріальне значення, морфологічні категорії та синтаксичні властивості слів.

Система частин мови за В. Виноградовим

Класифікація частин мови В. Виноградова одна з найпоширеніших. На його думку, не всі слова є частинами мови, а до слів, які перебувають за межами частин мов, належать модальні слова, частки мови і вигуки. Отже, за функціями В. Виноградов усі слова поділяв на чотири групи: частини мови, модальні слова, частки мови, вигуки.

Частини мови. До них належать слова, які виконують номінативну функцію, є або можуть бути членами речення. На цій основі він виокремив сім частин мови: іменник, прикметник, числівник як іменні частини мови, залишки займенників, дієслово, прислівник, слова категорії стану.

Модальні слова. Такими він вважав слова, які виражають відношення висловлюваної думки до дійсності, яке встановлює мовець. Синтаксичні функції і семантична будова модальних слів відрізняється від функції і семантики частин мови та часток мови.

Частки мови. До цієї групи він відносив власне частки, зв'язки, прийменники і сполучники. Службові слова В. Виноградов, як і французький мовознавець Жозеф Вандрієс (1875—1960), називав морфемами, тобто виразниками суто граматичних відношень.

Вигуки. За В. Виноградовим, вони перебувають за межами частин мови і часток мови й не мають нічого спільного з морфологією. На його думку, ці слова пов'язані з емоційним мовленням і не належать до структури інтелектуального мовлення.

Порядкові числівники В. Виноградов називав прикметниками із значенням ознаки (відчислівникові прикметники). До займенників він відносив як залишкові явища лише особові займенники (*я, ти, він, ми, ви, вони*), зворотний займенник (*себе*) та їх похідні. На його думку, займенник перебуває в стані занепаду.

Як і Л. Щерба, В. Виноградов виокремив і слова категорії стану, яка утворилася на основі деяких іменників, прикметників, прислівників і дієслів.

Усі частини мови, як зазначав В. Виноградов, між собою генетично пов'язані і взаємозумовлені: прислівник сформувався на основі іменників, прикметників, прислівників, займенників, дієприслівників, дієслів, дієприкметників; слова категорії стану — на основі іменників, прикметників, дієприкметників, прислівників, дієслів; дієприкметник — на основі прикметників і дієслів; дієприслівник — на основі дієслів, прислівників і дієприкметників.

Проблема поділу слів на частини мови в сучасному мовознавстві

Питання про частини мови нині є предметом дискусій.

Для сучасного мовознавства характерним є намагання:

1) відстояти традиційну класифікацію і знайти обґрунтування граматичної та логічної її непослідовності, що виявляється в множинності принципів поділу. Російський мовознавець Віктор Жирмунський (1891—1971) зазначав, що традиційна класифікація в основному відповідає дійсності. Відсутність єдиного принципу класифікації він не вважав суттєвим недоліком, оскільки об'єкти науки в реальній дійсності не потребують послідовного поділу за єдиним принципом;

2) обґрунтувати традиційну класифікацію як ієрархічну систему виокремлених нею частин мови. Наприклад, сучасний югославський учений Й. Вукович усі частини мови поділяє за функціями на головні і другорядні (допоміжні). До головних він відносить дієслова, іменники, займенники, прикметники, числівники і прислівники. До допоміжних — прийменники, сполучники, модальні слова, вигуки. За ієрархічною системою Й. Вуковича частини мови розташовані так: дієслово, іменник — на вершині системи, у її підніжжі — прикметник, прислівник, числівник як другорядні серед головних. Займенник займає проміжне місце між ними;

3) збільшити кількість частин мови за рахунок семантико-граматичних груп лексики, які розглядалися в межах традиційної класифікації як підгрупи. На цій основі російський мовознавець Олександр Тихонов виділяє п'ятнадцять частин мови: іменник, прикметник, дієприкметник, числівник, займенник, дієслово, дієприслівник, прислівник, слова категорії стану, модальні слова, прийменник, сполучник, частку, вигук, звуконаслідування;

4) видозмінити традиційну систему частин мови за рахунок перегрупування відомих семантико-граматичних груп слів віднесення в розряд самостійних частин мови дієприкметників, дієприслівників, модальних слів, звуконаслідувальних слів;

5) виокремити нові частини мови за рахунок специфічних слів, які не належать до традиційних частин мови:

а) слова категорії стану (Л. Щерба) — за рахунок іменників, прикметників, прислівників, дієслів (*стидно, боляче, страшно, душно, холодно*);

б) комунікативи (В. Кіпріянов), тобто лексико-граматичний клас незмінних повнозначних слів, що виражають цілісну думку і функціонують винятково як однослівні нечленні речення. До комунікативів він відносить:

— слова із значенням спонукання: *ау!*, *біс!*, *стоп!*, *тсс!*, *цить!*, *ша!*, *брись!*, *киш!*, *геть!*, *майна!*, *цабе!*, *алло!*, *полундра!* і под.;

— слова із значенням оцінки або заперечення. *мбви!*, *браво!*, *баста!*, *шабаш!*, *спасибі!*;

— слова, омонімі з іменниками: *біда!*, *караул!*, *кришка!*, *дурниця!*, *сила!*, *жарт!*, *розмови!*;

— слова, омонімі з займенниками. *все!*, *як!*, *так!*, *нічого!*;

— слова, омонімі з дієсловами: *кинь!*, *взьми!*, *почекай!*, *підожди!*, *постій!*;

— слова, омонімі з прислівниками: *досить!*, *достатньо!*, *тихо!*;

— слова, омонімі зі службовими словами: *о!*, *а!*, *так!*, *ну!*, *невже!*;

в) аналітичні прикметники (М. Панов та ін.): *беж*, *комі*, *до дієз*; *держ*-, *парт*-, *госп*-; *лісо*-, *хлібо*-, *нафто*-; *радіо*-, *авто*-, *фото*-.

При цьому складні слова типу *мотобол* (пор. *футбол*), *мотобот*, *мотовелотранспорт*, *мотовоз*, *мотогонки*, *мотодивізія*, *мотодрезина*, *лісозавод*, *партпрацівник*, *радіозавод* розглядаються як вільні словосполучення, перша частина яких є самостійними лексемами, що мають усі ознаки слова: морфологічні (цілісна оформленість), синтаксичні (сполучуваність із частками), фонетичні (наявність самостійного наголосу).

У 1971 р. М. Панов виокремив дев'ятнадцять груп аналітичних прикметників у складі словосполучень, зокрема: форма *хакі*, колір *беж*, *комі* література; *кіно*сценарій, *авіа*конверти, *фото*сценарій; програма-*мінімум*, програма-*максимум*, *прес*-секретар, *прес*-офіцер; *чудо*молот, *горевина*хідники; *цар*-пушка; *експ*резидент, *екс*чемпіон, *супер*зірка, *опер*зрадник; *гама*-випромінювання, *ікс*-промені; *парт*квиток, *проф*квиток, *проф*збори, *сіль*рада; *склот*ара, *лісо*заготовки і ін.

Намагання виділити аналітичні прикметники в окрему частину мови спричинило полеміку. Позицію опонентів М. Панов пояснює звичкою ототожнювати граматичне з морфологічним.

Слабкими місцями такої класифікації є те, що:

— всі ці «слова» за лексичним складом не становлять єдиної групи, єдиного класу слів (пор. *ікс-промені* і *партквиток*);

— ці прикметники не становлять єдиного класу і за функцією означення в словосполученні (пор. *сільрада* і *кіносценарій*);

— багато «аналітичних прикметників» відносять до морфем (*проф-, кіно-, авто-, фото-*);

— елементи *мікро-, міні-, максі-* відносять до префіксів;

— конструкції типу *тепловози, електровози* розглядаються як синтаксичне стягнення.

Сучасні українські граматисти (І. Вихованець, К. Городенська) при класифікації частин мови користуються гетерогенною (за кількома різнорідними критеріями) системою трьох принципів (семантичного, морфологічного, синтаксичного). На її основі Іван Вихованець (нар. 1935) виокремив лише чотири частини мови: іменник, прикметник, дієслово, прислівник. Катерина Городенська (нар. 1948) — ще й числівник, однак тільки за однією семантичною ознакою. Їхня класифікація відрізняється від традиційної низкою особливостей. Ці граматисти, як і російський мовознавець Олена Кубрякова (нар. 1927), у семантиці частин мови на перше місце ставлять ономазіологічну (грец. *ὀνομασία* — назва, найменування і *λόγος* — слово, вчення) властивість слів (здатність бути номінативними знаками, знаками-назвами), а не їх синтаксичну функцію. Автори класифікації не відносять до розряду частин мови займенників, оскільки ці слова виконують лише дейктичну функцію, яку вони вважають недостатньою підставою для частиномовного статусу. І. Вихованець і К. Городенська зазначають, що прислівник не має власного лексичного значення, хоч і має категоріальне значення «ознаки ознак», а також відстоюють нечастини-мовний характер службових слів, кваліфікуючи їх як аналітичні синтаксичні морфемі, оскільки вони, передаючи семантику відношення, виконують лише релятивну функцію.

Отже, в сучасній морфології тривають пошуки нових напрямів у вивченні частин мови.

Поняття частин мови, на нашу думку, слід висвітлювати ширше, ніж В. Виноградов, який усі слова мови поділяв на частини мови і нечастини мови (модальні слова, частки мовлення, вигуки), і до частин мови відносити всі однотипні слова (зокрема модальні слова, частки і вигуки), що виділяються з мовлення на основі спільних ознак.

Слово — це звук чи комплекс звуків, які пройшли через свідомість людини, відтворені її мовленнєвим апаратом і виконують соціальну функцію, тобто є лінгвальними

знаками дійсності. Тому до слів належать вигуки і всі службові слова.

Усі слова мови семантично навантажені. Єдність лексичної і граматичної семантики становить сутність слова. Асемантичних слів не буває, як не буває слів лише з граматичним або лише з лексичним значенням. Тому й прийменники, сполучники, частки, вигуки мають лексичне і граматичне значення, хоч і своєрідне.

Лексичним є не лише понятійне, речовинне значення, що виконує номінативну або вказівну функцію, а й таке, що має певне смислове навантаження, певний зміст, усвідомлений колективом.

Найбільш прийнятною є традиційна класифікація частин мови за чотирма ознаками: категоріальним значенням, морфологічними категоріями, синтаксичними властивостями, характером суфіксів. На їх основі доцільно виокремлювати дванадцять частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, слова категорії стану, модальні слова, прийменник, сполучник, частку, вигук.

Лексичне значення слова має мінімальний рівень узагальнення (абстрагування), якого достатньо для розрізнення окремих слів, але недостатньо для розрізнення груп однотипних слів. Тому частини мови розрізняються не лексичним, а категоріальним значенням, оскільки воно є вищим рівнем узагальнення і базується на лексичному значенні окремих слів. Категоріальне значення об'єднує слова з однотипним лексичним значенням в окрему групу і одночасно відокремлює її від групи слів з іншим лексичним значенням. Категоріальне значення мають усі частини мови, в тому числі і займенники, прийменники, сполучники, частки, вигуки.

Категоріальне значення є ознакою, на основі якої всі слова мови групують у класи, паритетні між собою в комунікативному, когнітивному та структурному відношенні. Вони виконують рівнозначні, однаково важливі для мовлення функції. Ці паритетні класи слів з непаритетними функціями є частинами мови.

Кожна з них протиставляється всім іншим (іменники — неіменники: прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники; прикметники — неприкметники: іменники, числівники, займенники, дієслова).

За характером функції частини мови поділяються на номінативні, вказівні, зв'язкові (прийменник, сполучник, частка) і виражальні (вигуки, звуконаслідування). Поділ на повнозначні і неповнозначні (або службові) умовний і неприйнятний, бо не охоплює всіх слів (вигук не відносять ні до повнозначних, ні до службових), а функції кожної

частини мови, які б вони не були (службові чи повнозначні), є однаково важливими. Все, що існує в мовній системі, працює на когнітивну (пізнавальну) і комунікативну функції, тому в ній усе важливе, все повнозначне і водночас службове, бо чомусь служить. Наприклад, іменник служить дієслову, яке в свою чергу служить іменнику. Немає підстав вважати прийменник, сполучник, частку неповнозначними (неповноцінними) словами. Вони мають усе необхідне для виконання своїх функцій, зокрема стільки семантики і таку, скільки і яка їм для цього потрібна. Тому вони також повнозначні, повноцінні у своєму вияві, у своїй функції. Протиставляються самостійні і службові, тобто несамостійні частини мови.

Наявність чи відсутність морфологічних категорій сама по собі вже є диференціальною ознакою частини мови. Наприклад, наявність категорії виду і часу в словах із значенням дії (*читав, прочитав, читаю, прочитую*) маркує їх як дієслова, а відсутність їх у словах із значенням дії (*читання, прочитання*) маркує ці слова як недієслова.

Але буває, що не самі морфологічні категорії, а особливості морфологічних ознак протиставляють одну частину мови іншим. Наприклад, іменники і прикметники мають морфологічну категорію роду, але грами роду іменника відрізняються від грами роду прикметника несинтаксичним характером. На основі особливостей морфологічних ознак до окремих частин мови віднесено займенник і числівник.

Диференціальною ознакою частин мови є також характер суфіксів. Одні суфікси маркують лише іменник (*-ець, -тель, -ник, -иц-я*), інші — лише прикметник (*-н-ий, -ськ-ий, -ов-ий, -ів, -ин*) або лише дієслово (*-ти, -ся, -а, -ува*). Але ця ознака виявляється лише в словах зі службовими словотвірними морфами.

Отже, є підстави виділяти як окремі частини мови іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, станівник, модальник, прийменник, сполучник, частку, вигук за чотирма ознаками (категоріальним значенням, морфологічними категоріями, синтаксичними функціями, суфіксами) і протиставляти самостійні частини мови несамостійним, тобто службовим.

Запитання. Завдання

1. Чим відрізняється грамика як один із трьох елементів мови від грамики як розділу мовознавства (як науки)?

2. З яких рівнів складається грамика мови і на які розділи поділяється грамика як наука?

3. Як розмежовуються дві частини граматики — морфологія і синтаксис?
4. Що таке грамема і яку участь бере вона у формуванні граматичних категорій?
5. Як співвідносяться поняття «граматична категорія», «граматичне значення» і «граматична форма»?
6. Охарактеризуйте принципи традиційної класифікації частин мови.
7. Які особливості класифікації частин мови за В. Виноградовим?
8. Охарактеризуйте класифікацію частин мови в сучасному слов'янському мовознавстві.

Література

- Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. — К., 1993. — С. 5, 10—14.
- Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. — М., 1947. — С. 38—48.
- Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 7—43.
- Вихованець І. Г. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — С. 5—43.
- Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — К., 1984. — С. 110—115.
- Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — Ч. 1, вид. 4. — К., 1972. — С. 200—204.
- Киприянов В. Ф. Коммуникативы как лексико-грамматический класс слов в русском языке // ФН. — 1975. — № 3. — С. 24—28.
- Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. В 2-х частинах. — Ч. 1. — К., 1961. — С. 172.
- Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1983. — С. 3—14.
- Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 578—579.
- Панов М. В. О частях речи в русском языке // ФН. — 1960. — № 4. — С. 32—36.
- Русская грамматика. — Т. 1. — М., 1980. — С. 7—13, 453—460.
- Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. — М., 1981. — С. 240—256.
- Супрун А. Е. Части речи в современном русском языке. — М., 1971. — С. 5—30.
- Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 23—29.
- Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — 723 с.
- Шанский Н. М., Тихонов А. Н. Современный русский язык. Морфология. — ч. 2. — М., 1981. — С. 79—94.
- Щерба Л. В. О частях речи в русском языке // Избранные работы по русскому языку. — М., 1957. — 187 с.

2.

Самостійні частини мови

До самостійних відносять частини мови, які можуть бути самостійними членами речення. Несамостійними, тобто службовими, є ті, які до складу речення входять не самостійно, а разом із самостійними словами. Проміжне місце займає модальник, який взагалі не буває членом речення, але лексично відрізняється від службових слів і прилягає до самостійних. Нині виокремлюють вісім самостійних частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, слова категорії стану (станівник), модальник.

2.1. Іменник

Провідне місце серед самостійних частин мови належить іменнику. Він протиставляється всім іншим частинам мови і насамперед дієслову, становлячи разом з ним базу всієї частиномовної системи.

Загальна характеристика іменника як частини мови

Як одна з найголовніших частин мови іменник у комунікативному процесі забезпечує можливість мислити

предметно і інтерпретує предметну частину мовної картини світу.

Іменник (лат. *substantivum*) — самостійна частина мови, що має категоріальне значення предметності, виражене класифікаційними категоріями роду й істоти/неістоти, словозмінними категоріями числа і відмінка та власними словотвірними суфіксами, і виконує своєрідні синтаксичні функції.

Предметність у лінгвістиці розуміють як узагальнену назву конкретних предметів, істот, абстрактних понять, явищ, ознак, дій, що позначаються іменниками в процесі лінгвалізації дійсності: *ріка, завод, лісник, лось; духовність, затемнення, мороз, блакить, ковзання*.

Зміст лінгвістичного поняття предметності розкривається за допомогою семантичної класифікації. Іменники української мови поділяють на такі основні семантичні (лексико-семантичні) групи:

- назви конкретних предметів: *парта, олівець;*
- назви живих істот — людей, тварин, комах, риб: *лікар, куниця, комар, карась;*
- сукупність конкретних предметів і живих істот: *меблі, бадилля, молодь, студентство, комашня;*
- назви речовин: *мед, бронза, золото, вода;*
- назви відрізків часу: *день, канікули, секунда;*
- назви кількості: *десяток, сотня, двоє;*
- назви якості і властивості: *щирість, доброта;*
- назви дії: *біг, спів, одруження;*
- назви стану: *сон, мовчання;*
- назви подій: *революція, перемога;*
- назви абстрактних понять: *предметність, політика;*
- назви ознак: *білизна, блідість;*
- назви одиниць виміру: *гектар, градус;*
- назви явищ: *дощ, буря;*
- назви почуттів: *любов, ненависть;*
- назви простору і території: *район, регіон, поле;*
- назви виробничих об'єднань: *артіль, кооператив.*

Кожне слово має лексичне значення: *береза* (дерево), *університет* (вищий навчальний заклад), *любов* (почуття). Лексичні значення, які на основі семантичної спільності об'єднуються в категоріальне (групове) значення предметності, формують іменник як частину мови. Всі іменники мають узагальнене значення предметності. Воно є релевантною (лат. *relevet* — відзначати, виділяти) семантичною ознакою, яка відрізняє іменник від інших частин мови (категоріальне значення прикметника — ознака предмета, дієслова — процесуальна дія, числівника — число). Наприклад, у словосполученні *чи-*

так *Шевченка* словоформа *Шевченка* має значення предметності (іменник), а в словосполученні *вулиця Шевченка* вона має значення ознаки предмета. Тому привнесення категоріального значення предметності в звуковий комплекс іншої частиномовної форми трансформує її в іменник: пор. *Завтра поїдемо на екскурсію* (*завтра* — прислівник, бо має значення ознаки дії); *До нашого завтра довга дорога* (*завтра* — іменник, бо має значення предметності). І навпаки, якщо іменник втрачає категоріальне значення предметності, то він набуває ознак іншої частини мови: пор. *На уроці ліс рук* (слово *ліс* має значення кількості — багато).

Семантика окремих лексико-граматичних груп іменників може збігатися з категоріальним значенням дієслова, прикметника, числівника, займенника, прислівника. Дію, стан та ознаку може виражати і іменник, і дієслово. Дієслово виражає дію, стан, ознаку динамічно, процесуально, як таку, що протікає в часі і передбачає носія її — предмет чи особу. Іменник виражає дію, стан, ознаку статично, безвідносно до часу й носія, тобто опредметнено (пор. *зеленіти* — *зелень*, *біліти* — *білизна*, *жовтіти* — *жовтизна*; *читати* — *читання*, *писати* — *писання*; *сидіти* — *сидіння*, *спати* — *спання*).

У таких самих відношеннях до відповідних іменників з опредметненим значенням перебувають прикметники, числівники, займенники, прислівники (*блакитний* — *блакить*, *сто* — *сотня*, *сам* — *самотність*, *раптом* — *раптовість*).

Грамматичним засобом вираження категоріального значення предметності іменника є морфологічні категорії роду, істоти/неістоти, числа, відмінка.

Категорії числа і відмінка є категоріями словозмінними, тому майже всі іменники мають числову і відмінкову парадигму (*підручники, підручників, підручникам, підручниками, у підручниках; мама, мамі, мамі, маму, мамою, на мамі, мамо*). Категорії роду та істоти/неістоти є категоріями класифікаційними. Кожний іменник належить до одного з родів — чоловічого, жіночого, середнього, парного. Це основний засіб маркування категоріального значення предметності. Іменників без значення категорії роду не буває. Всі іменники граматично поділяють на назви істот, тобто людей і тварин (*лісник, лисиця, сорока*) і неістот (*ліс, корінь, камінь*).

Грамматичне значення іменника може бути морфологічно маркованим і морфологічно не маркованим. *Морфологічно марковані іменники* виражають граматичні значення числа і відмінка (*між ярами над ставами*;

ялина на галявині). Морфологічно не марковані іменники не мають форм граматичних значень (*пальто, бюро, журі, таксі, шимпанзе, кенгуру*). Значення предметності у них виражає корінь. У морфологічно маркованих іменниках корінь не завжди має значення предметності, він може мати й значення ознаки (*біл-ий*), значення дії (*чит-ати*), значення числа (*дв-а*). В такому разі значення предметності маркується іменниковими суфіксами (*біл-из-на, чит-анн-я, дв-ійк-а*).

Як і кожна частина мови, іменник має свої суфікси: *-ець* (*співець*), *-ик* (*лісник*), *-ак* (*співак*), *-ок* (*свисток*), *-анин* (*киянин*), *-ист* (*бандурист*) тощо. Одні суфікси маркують категоріальне значення предметності, інші — значення ознаки предмета, значення числа, значення процесуальної дії і т. д.

Іменник має свої синтаксичні властивості:

— усім іменникам притаманна синтаксична особливість мати при собі узгоджене означення (*теплий день, профспілкове бюро*);

— у синтаксичному словосполученні іменник може бути і опорним, і залежним компонентом (*цікава книжка, читати журнал*);

— іменник у словосполученні може керувати залежним компонентом, бути керованим і прилягати до опорного компонента (*виховання дітей, будівництво готелю, задоволений станцією Боярка, портом Одеса*);

— у реченні іменник займає позицію (або виконує функцію) підмета: *Темна нічка гори вкрила* (Нар. творчість); присудка: *Мир — щастя для народу* (Нар. творчість); додатка: *Досвітній огонь запали* (Леся Українка); узгодженого означення: *Побудував будинок з балконом*; обставини: *В човні дівчина пісню співає* (Нар. творчість). Найтиповішою, ядерною і первинною в іменника є синтаксична функція (позиція) підмета і додатка, яку називають морфологізованою. Функція (позиція) присудка, узгодженого означення, обставини в іменника нетипова, неядерна, вторинна, периферійна, тому вона є неморфологізованою;

— іменник у тексті може займати позицію речення: *По долинах люди кажуть: «Буря!»* (Леся Українка); *Тристане! Ти хіба забув Ізольду?* (Леся Українка).

До іменників належать аббревіатури (*ВНЗ, лавсан*), оскільки вони мають категоріальне значення предметності, виражене категоріями роду, числа, відмінка. Фактично іменниками є й субстантивовані прикметники та дієприкметники (*вартовий, учений, минуле*), оскільки вони мають категоріальне значення предметності (*іздовий, нарече-*

на — назви осіб); займають позицію підмета або додатка; змінили залежний характер прикметникової категорії роду на незалежний, тобто втратили здатність змінюватися за родами (*пальне, майбутнє*). Від прикметника і діеприкетника у них залишилась лише форма закінчень і система словозміни (*пальне, пального, пальному, пальним*).

Іменниками є прізвища прикметникового походження на *-ський* (*Коцюбинський, Котляревський, Яновський*), прізвища у формі присвійних прикметників на *-ів, -ин* (*Попомарів, Ситін*), назви міст у формі присвійних прикметників на *-ів, -ин* (*Чернігів, Харків, Ніжин*).

Отже, іменник з-поміж інших частин мови виділяється своїм категоріальним значенням (предметністю), специфічними морфологічними категоріями (роду, істоти/неістоти, числа, відмінка), синтаксичними властивостями і власними суфіксами.

Лексико-граматичні розряди іменників

Усі іменники поділяють на окремі бінарні (подвійні) групи слів, у яких семантика і морфологічна категорія числа виявляється по-різному. Наприклад, збірні іменники від незбірних відрізняються семантично: у збірних група однорідних конкретних предметів чи осіб сприймається як єдине неподільне ціле (*апаратура, студентство*), у конкретних (незбірних) — розчленовано (*апарат — апарати*). Вони відрізняються і граматично: збірні іменники не змінюються за числами, незбірні (конкретні) — змінюються (*апарат — апарати, студент — студенти*), але мають спільні засоби вираження граматичного значення. Такі групи іменників кваліфікують як лексико-граматичні розряди.

Лексико-граматичні розряди — групи іменників, які протиставляються за значенням, але мають спільні граматичні засоби вираження роду, числа, відмінка, особи/неособи.

Наприклад, іменники *землянка, свисток, поле, озеро, квасолинка* означають назви конкретних предметів і цим значенням протиставляються іменникам *вітрянка* (хвороба), *стрибок, горе, добро, поминки*, які є назвами уявних явищ. Але обидві ці групи мають спільні засоби вираження категорії роду, числа, відмінка (закінчення *-а, -е, -о, -и*).

У складі іменника виділяють такі лексико-граматичні розряди:

— конкретні і абстрактні: *парта, літак — якість, швидкість*;

— загальні і власні: *ріка, місто, гори* Гайчур, Гуляй-поле, Карпати;

— предметні (дискретні) — речовинні (недискретні), або назви рахованих і нерахованих предметів: *музей, трамвай — силос, рис;*

— збірні й одиничні: *професура, бадилля — зернина, стеблина*

Ці розряди перетинаються — власні іменники, наприклад, одночасно є і конкретними.

Існує думка, що до лексико-граматичних розрядів належать також протиставлення відмінюваних/невідмінюваних, повних/абревіатурних іменників, істот/неістот. Такі протиставлення є у складі іменника, але підстав вважати їх лексико-граматичними розрядами немає. Повноцінні лексико-граматичні розряди виділяються на основі семантичних відмінностей і специфічного вияву категорії числа. У протиставленні відмінюваних/невідмінюваних, повних/абревіатурних іменників ні семантика, ні категорія числа не є релевантними ознаками. У відмінюваних і невідмінюваних іменниках протиставлення здійснюється на основі їх здатності чи нездатності мати повну парадигму, а протиставлення повних і абревіатурних — на основі структури. Тому ці протиставлення до лексико-граматичних розрядів не належать. Протиставлення істоти/неістоти реалізується на основі форм знахідного відмінка (*стілець — стілець, віл — вола*). Тому поняття істоти/неістоти доцільніше розглядати як морфологічну ознаку іменника.

Іменники конкретні і абстрактні

Одні іменники означають назви конкретних предметів, а інші — уявних понять. З огляду на це розрізняють конкретні та абстрактні іменники.

Конкретні іменники — іменники, в яких типізується лише конкретне уявлення про предмет.

Лексичні особливості конкретних іменників полягають у тому, що ці іменники означають предмети, істоти, явища, події, факти, які:

— можна уявити як окремі: *вікно, пілот, жирафа, стіна, озеро;*

— піддаються рахунку: *місто, слон, ріка, сосна;*

— сприймаються органами чуття людини: *рослина, бджола, ручка, звук, море.*

До конкретних іменників належать також назви:

— часових одиниць: *день, година, доба, вік;*

— імена людей: *Петро, Таня* (імена), *Сидоренко, Ткачук* (прізвища), *Щипій, Кучер* (прізвиська) тощо;

— географічні назви: *Крим, Одеса, Дніпро*;

— власні назви організацій, підприємств, установ: *«Інко»* (банк), *«Малятко»* (дитсадок), *«Либідь»* (готель), *Дніпрогес*;

— власні назви інших предметів. *«Зоря»* (газета), *«Собор»* (роман), *«Пломбір»* (морозиво).

Граматичні особливості конкретних іменників:

— більшість конкретних іменників, на відміну від абстрактних, має граматичну категорію числа: *степ — степи, лан — лани, гора — гори* і т. д.;

— конкретні іменники, що означають єдині в своєму роді предмети, не мають категорії числа, а значення предметності виражають формою однини: *Сонце, Місяць, небо*.

Конкретні іменники утворюються за допомогою суфіксів *-ець, -ок, -ик, -тель, -ани, -ак* та ін.: *стілець, стрілець, молоток, лісник, корівник, вихователь, черкашани, кияни, держак, співак*.

Конкретні іменники протистоять абстрактним, значення яких сформувалося на базі конкретних.

Абстрактні іменники — назви понять, суттєві ознаки яких узагальнюються настільки, що втрачається зв'язок з їх носіями.

В. Виноградов зазначав, що значення предметності є тим семантичним засобом, за допомогою якого на базі назви поодинокого предмета формується узагальнене позначення цілої категорії (класу) однорідних предметів або абстрактного поняття (пор. семантичну історію таких слів, як *ампер, памфлет, бойкот, галіфе, макінтош, вольт, геркулес, камелія, олух, ловелас, меценат, маузер, рентген* і т. д., в основі яких лежать власні імена осіб).

Лексичні особливості абстрактних іменників полягають у тому, що ці іменники означають:

— загальні поняття, непередметні і нематеріальні явища, які не можна уявити як окремі: *гумор, слава, повага, рух*;

— властивості, почуття, якості, дії, стану, які не піддаються рахунку або іншим кількісним вимірам: *змагання, щедрість, доброта, читання, радість*;

— поняття, які людина може пізнати лише способом мислення: *швидкість, прискорення, уявлення, альтернатива*;

— події та звичаї: *канікули, сутінки, хрестини, іменини, оглядини*.

Граматичні особливості абстрактних іменників:

— абстрактні іменники не мають категорії числа, а мають тільки категорії роду і відмінка: *прискорення* — середній рід, називний відмінок; *прискоренням* — середній рід, орудний відмінок;

— більшість абстрактних іменників значення предметності виражає за допомогою тільки форми однини: *ненависть, боротьба, відповідальність*;

— незначна частина абстрактних іменників із значенням дій, процесів, станів, ігор, народних обрядів і звичаїв предметність виражає тільки формою множини: *вибори, тортури, відносини, жмурки, піжмурки; проводи, обжинки, поминки, входини, оглядини*.

Абстрагованість іменників може мати різний ступінь вияву. Іменники з максимальною абстрагованістю не мають категорії числа, а значення предметності виражають або формою тільки однини (*кохання*), або формою тільки множини (*іменини*).

Якщо ж абстрагованість знижується до мінімального рівня, то в значенні предметності виділяються такі значеннєві елементи, які спричиняють в абстрактному іменнику ознаки конкретності: здатність змінюватися за числами; здатність мати при собі узгоджені означення; можливість виміру ознаки; зміну лексичного значення. Напр.: *домовленість* (*Домовленість між урядами*) — процес (абстрактний іменник); *домовленості* (*Про нові домовленості писали газети*) — питання, в яких знайдено спільну мову (конкретний іменник); *швидкість* (*Літак зменшує швидкість*) — відношення між кількістю шляху і одиницею часу (абстрактний іменник); *швидкості* (*Сучасна машина має п'ять-шість швидкостей*) — різні конкретні ступені вияву цього відношення (конкретний іменник). За цих умов абстрактні іменники переходять до розряду конкретних (*абстракція — абстракції, амністія — амністії, апеляція — апеляції, глибина — глибини, пропозиція — пропозиції*). Отже, конкретні іменники можуть переходити в абстрактні, а абстрактні — в конкретні.

Абстрактні іменники утворюються додаванням суфіксів *-ість, -ин-а, -анн-я, -изн-а, -енн-я, -ов-а, -ств-о, -к-а, -ізм, -ацій-а* та ін.: *радість, низина, прасування, жовтизна, роззброєння, перебудова, нахабство, крадіжка, формалізм, агітація*.

Отже, конкретні та абстрактні іменники відрізняються лексичними та граматичними особливостями, а також суфіксами.

Іменники загальні і власні

Навіть в одному й тому ж лексико-граматичному розряді функція слів не тотожна. За функцією розрізняють іменники загальні та власні.

Загальні (апелятивні) іменники — іменники, які об'єднують ряд предметів у єдиний узагальнений розряд і дають їм спільну назву.

Лексичні особливості загальних іменників (апелятивів) полягають у тому, що ці іменники мають:

- узагальнюючий характер, тобто називають предмет за його належністю до певної групи як носія ознак цієї групи;
- понятійний характер.

Наприклад, в основі лексичного значення загального іменника *стіл* лежить поняття про суттєві ознаки цього предмета, на якому люди їдять, прасують, шують, пишуть, за яким сидять. Це поняття узагальнює різні функціональні типи цього предмета: *стіл кухонний, стіл канцелярський, стіл журнальний, стіл хірургічний*.

Грамматичні особливості загальних іменників:

- більшість загальних іменників має категорію числа: *ліс — ліси, вода — води*;
- незначна частина загальних іменників не має категорії числа і виражає предметність або формою тільки однини (*злагода*), або формою тільки множини (*вибори*).

Власні (пропріальні) іменники — іменники, які виділяють предмет чи явище із однорідних і дають йому власну назву.

Це слова вторинного творення: прізвище *Вовк* — апелятив *вовк*, річка *Ромен* — апелятив *ромен* (трава), жіночі імена *Віра, Надія, Любов* — апелятиви *віра, надія, любов*, кличка корови *Калина* — апелятив *калина*. Значна частина власних іменників утворилася на базі власних назв: прізвище *Іваненко* (від *Іван*), село *Андріївка* (від *Андрій*), село *Гайчур* (від назви річки *Гайчур*), прізвище *Смотрицький* (від назви поселення *Смотрич*).

Розділ мовознавства, що вивчає власні назви, називають *ономастикой* (грец. *ὀνομαστική* — мистецтво давати імена). Ономастика поділяється на дві частини: *антропоніміку* (грец. *ἀνθρώπος* — людина і *ὄνομα* — ім'я) — вчення про власні імена людей (імена, прізвища, по батькові, псевдоніми, прізвиська, родові назви) і *топоніміку* (грец. *τόπος* — місце і *ὄνομα* — ім'я) — вчення про географічні та астрономічні назви (поселень, водних об'єктів, гір, лісів, долин, сузір'їв, зірок, планет тощо).

Існує думка, що апелювативної лексики більше, ніж власних назв, проте словники літературних мов нараховують кілька сотень тисяч загальних назв, а власних назв — мільйони.

— Лексичною особливістю власних іменників є те, що вони, позначаючи один об'єкт, виділяють його із групи однорідних: *Київ, Дніпро, Карпати, Шевченко*. Деякі мовознавці стверджували, що власні назви не мають лексичного значення, оскільки вони позначають об'єкти без узагальнення, не виражаючи поняття. Та це не так, бо власні назви є словами, а слів без значення не буває.

Значення — це зв'язок звукового комплексу з предметом і з поняттям про нього. Звуковий комплекс [дн'іпрѠ] пов'язаний з рікою, на березі якої стоїть місто *Київ*, тобто власна назва *Дніпро* має лексичне значення. Якщо поняття розуміти як сукупність суттєвих ознак об'єкта, то звуковий комплекс [дн'іпрѠ] вказує на них: найбільша ріка України, поділяє її територію на дві частини, тече з півночі на південь, впадає в Чорне море, бере початок у Білорусі. Отже, всі власні назви мають лексичне значення.

Грамматичні особливості власних іменників полягають у тому, що ці іменники:

— не мають категорії числа, тобто не змінюються за числами: *Десна, Полтава*;

— виражають значення предметності тільки формою однини (*Ніжин, Глухів*) або тільки формою множини (*Богородчани, Суми, Черкаси*).

У деяких синтаксичних позиціях власні назви можуть змінюватися за числами. Іменники, які позначають прізвища, змінюючись за числами, змінюють лексичне значення і переходять в іншу групу власних назв: *Коцюбинський* — прізвище, *Коцюбинські* — назва роду; *Петренко* — прізвище, *Петренки* — назва роду. Якщо за числами змінюються імена людей, назви географічних об'єктів, то іменники вказують не на множинну кількість власних назв (назва одна), а на множину об'єктів, які мають спільну назву: сім *Іванів* (сім чоловіків, що носять ім'я *Іван*), сім *Берлінів* (сім населених пунктів, що мають єдину назву *Берлін*), двадцять *Іванівок*.

У процесі історичного розвитку власні назви можуть змінювати форму вираження предметності без зміни лексичного значення: *Ромни, Прилуки* — первісно *Ромен, Прилука*.

Серед власних іменників розрізняють власні імена і власні найменування (назви). До *власних імен* належать назви людей і тварин (імена людей, прізвища людей, ім'я по батькові, назви родів, псевдоніми, прізвиська, клички тварин). До *власних найменувань* (назв) належать:

— назви книг, журналів, газет, художніх творів: журнал «Дніпро», газета «Гудок», роман «Собор»;

— назви організацій, підприємств, установ. товариство «Ватра», дитячий садок «Зайченя», пансіонат «Меотіда», завод «Металіст»;

— назви побутових предметів: морозиво «Єскімо», духи «Бузок»;

— назви вулиць, майданів, транспортних зупинок: майдан Незалежності, частина міста Молдаванка (Одеса), Поділ (Київ), зупинка метро «Нивки»;

— назви транспортних засобів: літак «Антей», теплохід «Білорусь»;

— географічні назви (назви населених пунктів, водних об'єктів, гір, лісів і т. д.);

— астрономічні назви (назви галактик, сузір'їв тощо).

Власні імена людей поділяють на реальні і літературні. Реальними є власні назви, які виникли в мові спонтанно і ввійшли до лексичної та ономастичної систем мови: прізвища (Франко, Коцюбинський); імена (Наталка, Олег); назви поселень (Батурин, Львів); назви водних об'єктів (Дністер, Самара, Прут, Тиса) тощо. Літературні — це власні назви, що вживаються у художніх творах (Захар Беркут, Еней).

Реальні власні назви вживаються в прямому значенні: Херсон, Синюха, Запоріжжя, Хортиця. Літературні можуть вживатися і в прямому, і в переносному значенні, набуваючи ознак полісемії: *Рече та стогне Дніпр широкий* (Т. Шевченко), *Дніпр* — пряме значення; *Або пошесть прийде, або... Польща настане* (І. Франко) — переносне *Польща* в значенні «панщина, неволя». При переносному вживанні іменник може зберігати форму власної назви, набувши змісту загальної: *Америк багато. Гей же, Колумби! Нові каравели готуйте!* (І. Франко) — *Америку* в значенні «невідкриті землі», *Колумби* — в значенні «першовідкривачі».

Власні іменники постійно поповнюються загальними, а загальні — власними: товариство «Перевесло» (пор. *перевесло*), фірма «Довіра» (пор. *довіра*); *хам* (пор. *Хамм*), *свалява* (пор. *Свалява*).

При переході власних іменників у загальні відбувається розширення лексичної семантики слова — воно набуває узагальнюючого значення і означає не один предмет, а групу однорідних предметів (генерал *Галіфе* — брюки *галіфе*), при переході загальної назви у власну відбувається звуження семантики і групова назва стає назвою індивідуальною (*козак* — село *Козак*). Перехід іменників із однієї гру-

пи в іншу зумовлює зміни в граматичних формах: апелятив *козак* змінюється за числами, власна назва *Козак* з числами не змінюється.

Іменники предметні і речовинні

Іменники з конкретним значенням поділяють на предметні, або дискретні (лат. *discretus* — відокремлений, відособлений), і речовинні (недискретні).

Предметні (дискретні) іменники — іменники, які позначають об'єкти, реалії, що піддаються обчисленню.

Такі об'єкти є представниками цілого класу однорідних дискретних предметів. У реченні *На галявині росте явір* іменник *явір* означає реалію, яка є представником цілого класу однорідних предметів, що піддаються обчисленню.

Лексико-семантична особливість предметних іменників полягає в тому, що вони означають об'єкти-істоти (*студент*) та об'єкти-неістоти (*сосна, дуб, лист*), які піддаються обчисленню (*книжка — дві книжки, три книжки і т. д.*).

Грамаптичною особливістю предметних іменників є їх здатність внаслідок дискретного характеру змінюватись за числами, тобто мати категорію числа: *стежка — стежки, сосна — сосни, дуб — дуби*.

Предметним іменникам протиставляються речовинні.

Речовинні (недискретні) іменники — іменники, що означають однорідні за складом речовини, матеріали, які зберігають властивості цілого і які можна лише виміряти, а не порахувати.

Іменники, що позначають такі реалії, не піддаються лічбі: *пшоно, цемент, молоко, сметана, пісок, сталь*. У реченні *З берези виготовляють меблі* іменник *береза* означає матеріал, який не піддається лічбі, тому є речовинним. Речовинні іменники за семантикою можна поділити на такі групи:

- назви металів: *золото, мідь, бронза*;
- назви хімічних елементів: *азот, водень*;
- назви ліків: *валідол, анальгін*;
- назви рідин: *молоко, бензин*;
- назви тканин: *полотно, сукно, ситець*;
- назви злаків і трав: *ячмінь, просо, полин*;
- назви кущів: *шипилина, бузок*;
- назви дерев: *бук, дуб, граб*;
- назви ягід і овочів: *суниця, огірки*;
- назви матеріалів: *капрон, вапно, асфальт*;

— назви продуктів харчування: *борошно, м'ясо, сало, хліб*;

— назви кормів: *силос, сінаж*.

Граматичні особливості речовинних іменників виявляються в тому, що ці іменники:

— не змінюються за числами: *тісто, солома, горох*;

— більшість із них мають форму тільки однини (*сир, сметана*), а деякі — тільки форму множини (*висівки, вершки*);

— поєднуються зі словами із значенням міри: *відро води, кілограм цукру, мало хліба*.

Якщо речовинні іменники форми тільки однини вживаються в множині, то вони, змінюючи лексичне значення, переходять у розряд предметних: *крупі, віна* — назви не речовин, а сортів; *масла* — назва не речовини, а її різновиду (*технічні масла*); *пшениці* — назва не злаків, а великих засіяних пшеницею площ.

Речовинні іменники, як правило, не мають спеціалізованих суфіксів для вираження речовинного значення, воно у них виражається лексично.

Іменники збірні і одиничні

Серед загальних іменників із конкретним значенням окрему групу становлять збірні.

Збірні іменники — іменники, що виражають неозначену множину (сукупність) предметів або осіб як єдине неподільне ціле.

Їх поділяють на лексико-семантичні групи із значенням сукупності:

— назви осіб: *професура, селянство*;

— назви тварин: *мошکارа, мушва*;

— назви рослин: *малинник, сосняк, березняк, листя, гілля*;

— назви предметів: *апаратура, білизна, ганчір'я*.

Граматичними ознаками збірних іменників є:

— відсутність категорії числа;

— наявність у них форми тільки однини: *ректорат, рідня, біднота*;

— нездатність до поєднання з числівниками.

Форма однини збірних іменників, на відміну від форм однини конкретних іменників, які означають один предмет, виражає значення множинності, пор. *доцентура* — *доцент, сосняк* — *сосна, єпископат* — *єпископ*. Виражаючи множинність, збірні іменники зближуються з формами множини конкретних іменників, але відрізняються від них значенням: множинні форми конкретних іменників означають розчленовану множинність, що складається з

окремих предметів, які можна порахувати (два, три *студенти*); збірні ж іменники означають нечленовану, неподільну множинність, яка не піддається лічбі (*студентство*). Тому збірні іменники не поєднуються з кількісними числівниками, але можуть сполучатися: з неозначенокількісними словами (*багато каміння, мало пір'я, багато волосся, мало волосся*), з дробовими числівниками (*одна третя селянства, дві третіх воїнства*), зі словами, що вказують на ціле або частину цілого (*вся частина, ціла купа* і под.: *частина коріння посохла, ціла купа кукурудзиння*); зі словами, що вказують на невизначену одиницю міри (*безліч, гарба*, напр.: *безліч грошви, гарба бадилля*).

Значення неподільної множинності багатьох збірних іменників виражається суфіксами *-ств-о, -цтв-о* (*воїнство, козацтво*), *-а (-я)* (*гілля, коріння*), *-н-я* (*офіцерня, комарня*), *-в-а* (*грошва, дітва*), *-от-а* (*парубота, біднота, піхота*), *-инн-я* (*гарбузиння, бурячиння*), *-ин-а* (*яровина, садовина*), *-няк, -ник* (*лозняк, сливник*), *-еч-а* (*малеча*), *-изн-а* (*білизна, жовтизна*), *-ар-а, -ор-а* (*мошкара, дітвор*), *-ур-а* (*апаратура, докторантура*), *-ат* (*єпископат, секретаріат*), *-атик-а* (*проблематика, автоматика*), *-іан-а* (*Шевченкіана*), *-і-я* (*топонімія, гідронімія*).

Безсуфіксні збірні іменники трапляються рідко: *зелень, нечисть, хвоя, знать* і под. У них значення збірності виражається лексично.

Деякі іменники з лексичним значенням сукупності (*загін, група, рота, полк, ліс, народ, команда, трупа, ансамбль*) не належать до збірних, а означають розчленовану множинність, оскільки їм притаманні граматичні ознаки конкретних іменників: наявність категорії числа (*народ — народи, череда — череди*); здатність до сполучуваності з кількісними числівниками (*два народи, три команди*).

Збірним протиставляються *одиничні*, або *сингулятивні* (лат. *singularis* — однина) іменники: *селянин, пшеничина, харків'янин, стеблина*.

Вони, на відміну від збірних, не мають значення сукупності (*пшонина, сльозина*), а належать до числа тих, що позначають предмети, які можна рахувати.

Семантично одиничні іменники поділяють на дві групи:

1) сингулятиви, що співвідносяться як зі збірними іменниками, так і з множиною конкретних іменників: *селянство — селянин — селяни; сливняк — слива — сливи*;

2) сингулятиви, що співвідносяться лише з речовинними іменниками: *стебло — стеблина, бадилля — бадиллина*.

Грама­тичні особливості сингулятивних іменників такі:

— наявність суфіксальних засобів вираження сингулятивності (суфікси *-ин, -инк-а, -иночк-а*): *грузин, квасолинка, билиночка*;

— здатність частини сингулятивів змінюватися за числами: *сніжинка — сніжинки, пшеничина — пшеничини*;

— здатність сингулятивних іменників уживатися в реченні з числівниками: *чотири горошини, дві стеблини*.

Лексико-граматичні розряди іменників виявляються в бінарних протиставленнях, які співвідносяться між собою в загальній системі іменника: абстрактні і конкретні — із загальними і власними, сингулятивні — з конкретними і абірними, речовинні — із загальними і т. д.

Морфологічні ознаки іменника

Категоріальне значення предметності іменника як семантичний його аспект (план змісту) має план вираження (форми) морфологічними категоріями істоти/неістоти, роду, числа, відмінка. Це гра­ма­тичні засоби вираження предметності.

Морфологічна категорія — система протиставлених рядів морфологічних форм (грамем).

За кількістю граем категорія істоти/неістоти і категорія числа є дворядними (грамемами істоти і неістоти, однини і множини), категорія роду — чотирирядною (грамемами жіночого, чоловічого, середнього, парного родів), а категорія відмінка є семирядною (грамемами називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінків).

Спірним є питання про статус явища «істота/неістота» — статус морфологічної категорії чи статус лексико-граматичного розряду. Так, сучасний російський лінгвіст Олександр Бондарко (нар. 1930) відносить протиставлення істоти/неістоти до лексико-граматичних розрядів, тому що воно не має «власної системи рядів морфологічних форм». Проте більшість дослідників протиставлення істоти/неістоти називає опозицією, яка формує морфологічну категорію, що має гра­ма­тичне вираження у формі знахідного відмінка множини: в істот він збігається з формою родового відмінка (*немає тракториста — люблю тракториста*), а в неістот — із формою називного відмінка (*стоять верби — бачу верби*). Отже, протиставлення істоти/неістоти можна розглядати як морфологічну категорію, яка виконує класифікаційну функцію.

Категорія істот і неістот

До граматичних засобів вираження значення предметності іменників належить категорія істот/неістот.

Категорія істот/неістот — відношення предметності до граматичного поняття живого і неживого.

Одні іменники називають об'єкти живої природи, інші — неживої. Об'єкти живої природи представлені в мові назвами людей (осіб) і тварин: *корабелі, лаборантка, Світлана, бібліотекар, Корольова, лікар, Георгійвна; птиця, муха, заєць*. Назви об'єктів предметності, які пов'язані з граматичним поняттям живого, в морфології утворюють *грамему істоти*.

Назвами явищ, предметів, понять позначено об'єкти неживої природи: *буря, Миколаїв, інститут, вулиця Садова, відродження*. Назви об'єктів предметності, пов'язані з граматичним поняттям неживого, становлять *грамему неістоти*.

Категорія істоти/неістоти в українській мові понятійна. Реальне поняття і граматичне поняття живого/неживого не збігаються. Живими з позиції реальності є всі об'єкти, в яких відбувається обмін речовин: людина, тварини, птахи, комахи, мікроорганізми, рослини. Але з позиції граматичної іменники, що називають об'єкти рослинного світу, не належать до істот. Не є істотами:

— назви рослин: *дуб, осика, липа, ромашка, кульбаба, жовтець*;

— назви сукупності людей і тварин: *народ, плем'я, військo, полк, натовп, череда, тічка, отара, рій, гурт*;

— збірні назви: *студентство, молодь, дітвора*;

— іменник *труп*.

До істот у граматичному плані належать назви, що означають:

— неживі предмети: *мрець, покійник*;

— умовні знаки: *туз, валет, козир, ферзь, тура*;

— страви: *смажена гуска, варена курка, печена качка*.

Морфологічно і словотворчо іменники-істоти відрізняються від іменників-неістот. Іменники-істоти, що означають осіб і тварин жіночої статі, нерідко утворюються від відповідних назв, які або не вказують на стать, або вказують на чоловічу стать: *учитель — учителька, лікар — лікарка, вовк — вовчиця, лев — левиця, тигр — тигриця*.

Іменники-істоти, як правило, мають значення чоловічого або жіночого і лише зрідка середнього роду. Чолові-

чий рід вказує на чоловічу стать (*бандурист, одесит*), жіночий — на жіночу стать (*бандуристка, одеситка*). Іменники-істоти середнього роду називають осіб чи тварин безвідносно до статі (*дитя, лоша, теля, поросля, котеня, цуценя, гусеня, каченя, голубеня, ластів'я, шпаченя, курча* та ін.), але як виняток: *дівча — хлоп'я*.

Іменники-неістоти мають чоловічий (*годинник*), жіночий (*парта*), середній (*поле*), парний (*ножиці*) рід.

Парадигми граем істоти/неістоти повністю розрізняються у множині. У іменників-істот знахідний відмінок збігається з родовим: *немає братів — бачу братів, немає дівчат — бачу дівчат, немає телят — бачу телят*; у іменників-неістот знахідний відмінок збігається з називним: *стоять вагони — бачу вагони* (Р. в. *немає вагонів*), *стоять верби — бачу верби* (Р. в. *немає верб*).

Парадигматичне розчленування граем істоти і неістоти послідовно підтверджується формами узгоджувальних означень: *немає наших братів — бачу наших братів, немає наших дівчат — бачу наших дівчат; стоять зелені верби — бачу зелені верби* (Р. в. *немає зелених верб*).

Єдине відхилення від цієї закономірності у множині виявляється у словосполученнях типу *іти в солдати, взяти в служниці, мітити в генерали, піти в няньки*, у яких іменники-істоти мають спільні форми у називному та знахідному відмінках, а не в родовому та знахідному. Проте воно не може бути визначальним, оскільки виявляється лише у фразеологізованих словосполученнях з комплетивним (лат. *completes* — повний) відношенням. В однині протиставлення істоти/неістоти непослідовне. Послідовно на парадигматичному рівні воно розмежовується лише у іменників чоловічого роду на приголосний: *стоїть поїзд* (Н. в.) — *бачу поїзд* (Зн. в.) — *немає поїзда* (Р. в.); *сидить учень* (Н. в.) — *бачу учня* (Зн. в.) — *немає учня* (Р. в.). Протиставлення немає в іменниках чоловічого роду на *-а (-я)* (*суддя — судді — суддю*), середнього роду на *-о, -е* (*озеро — озера — озеро*), жіночого роду на *-а* (*дівчина — дівчині — дівчину*), жіночого роду на м'який приголосний (*тінь — тіні — тінь*).

Оскільки це часткові, а не фундаментальні явища, то вони не є достатніми для заперечення в протиставленні істоти/неістоти ознак морфологічної категорії.

Деякі слова у своїх лексичних значеннях суміщають поняття істоти і неістоти. До них належать:

1) назви мікроорганізмів: *амеба, бацила, мікроб, бактерія*. За біологічними ознаками ці об'єкти природи є живими істотами, але граматично вони вживаються то як іс-

тоти, то як неістоти: *досліджують мікробів, бактерій, вірусів і досліджують мікроби, бактерії, віруси*. У непрофесійному мовленні перевагу слід надавати категорії неістот (*бачу віруси, мікроби, бактерії* за аналогією до *бачу трактори*), а у професійному допустимо вживати словосполучення *бачу вірусів*;

2) назви неживих предметів, які ототожнюються з назвами осіб: *лялька, покійник, мрець*. Вживаються як іменники-істоти: *лялька — ляльки — ляльку, покійник — покійника — покійника*,

3) назви конкретних предметів, які вживаються в переносному значенні як назви осіб з негативною характеристикою (*мішок, тюхтій, бовдур, дуб, пень, капелюх, ковпак*), набувають морфологічних ознак істот і вживаються як іменники-істоти: *Цього пня не переконаєш*;

4) назви абстрактних понять (*дух, геній, тип, тінь*), що вживаються стосовно осіб, набувають морфологічних ознак істот: *Люди вже бачили таких типів (духів, геніїв)*;

5) назви конкретних предметів-неосіб, в основі яких лежать назви осіб, можуть зберігати морфологічні ознаки іменників-неістот. До них належать:

— слова *вимикач, вмикач, бомбардувальник, розвідник, роз'єднувальник, винищувач, розподільник, двірник* як пристрій у автомашині для протирання скла (*збити ворожого бомбардувальника, розвідника, відремонтувати двірника*);

— назви деяких танців і пісень: *гопак, козачок, трепак* (*затанцювали гопака*);

— назви машин: «*Тигр*», «*Запорожець*», «*Антей*» (*у повітря підняли «Антея»*).

Кожна грамема має одну форму вираження свого значення: грамема істот — знахідний відмінок, що збігається з родовим, а грамема неістот — знахідний, що збігається з називним. Проте українській мові властиві іменники-істоти, які своє значення виражають двома морфологічними формами: знахідним/називним відмінками (назви тварин: *пасу коней і коні, гусей і гуси, корів і корови, овець і вівці, телят і телята, бичків і бички*). Обидві форми є літературною нормою, основними вважаються форми типу *пасу коней, корів, овець*, а допустимими — форми типу *пасті коні, корови, вівці*, але вони менш вживані і поступово зникають.

Трапляються випадки, коли грамема неістоти також виражається двома морфологічними формами — знахід-

ним/родовим і знахідним/називним відмінками: *принеси ніж і принеси ножа, напиши лист і напиши листа, спиляли дуб і спиляли дуба, прочитав вірш і прочитав вірша*. Серед них поширенішою є форма на зразок *принеси ніж*.

Один і той самий іменник в одному значенні може вкачувати на істоту, в іншому — на неістоту: назви риб у прямому значенні належать до категорії істоти (*ловити карася*), у переносному значенні (назва страви) — до категорії неістоти (*їсти карася*); імена античних богів є іменниками-істотами (*розгнівати Марса, Юпітера*), а в назвах планет і зірок — іменниками-неістотами (*досліджувати Марс, Юпітер*); назви художніх творів за іменами їх героїв є іменниками-істотами (пор.: *поема Т. Шевченка «Катерина» — читаю «Катерину»*), але назви міст за прізвищами людей є іменниками-неістотами (*люблю Т. Г. Шевченка — селище Шевченка — бачу селище Шевченка*).

Отже, є достатні підстави протиставлення істоти/неістоти вважати класифікаційною морфологічною категорією з двома грамами. В українській мові грама істоти розширює свою сферу за рахунок переносного вживання назв неістот (*лялька, бовдур, тип, вимикач* тощо) та їх персоніфікації.

Категорія роду іменника

Одним із засобів вираження предметності в іменника є класифікаційна категорія роду.

Категорія роду — відношення між узгоджуваними і узгоджувальними словами.

Кожен іменник належить до певного роду (*було літо* — сер. р., *тепла весна* — жін. р., *світлий день* — чол. р.). Усі узгоджувальні слова за типом відношень традиційно розподіляють на чотири ряди (групи), які умовно називаються чоловічим, жіночим, середнім і парним родом. Тому категорія роду є класифікаційною. Здатність розподілятися на родові групи притаманна іменникам, прикметникам, прикметниковим займенникам, дієприкметникам, дієсловам минулого часу, оскільки вони належать до узгоджуваних слів (*святковий настрій, наша школа, заплакана дівчинка, була весна*). У зв'язку з тим, що флексії множинної форми можуть виражати тільки відмінкові значення, слова у множині на родові групи не поділяються: *столи, берези, двері, канікули*. Флексії сингулятивної форми виража-

ють і відмінкові, і родові значення, тому в словах форми однини виявляється категорія роду: *блакитний* — *блакитна* — *блакитне*, але *блакитні* (*прапори, сукні, озера*).

Категорія роду іменника є категорією незалежною, постійною граматичною ознакою, яка маркує предметність, бо не зумовлена іншими словами у реченні. В інших частинах мови категорія роду залежна, словозмінна, оскільки вона зумовлена родовою формою опорного іменника, по відношенню до якого вони в узгоджувальних сполучках є залежними компонентами (*теплий дощ, моє щастя, була осінь*). Одні дослідники вважають, що рід розвинувся на базі протиставлення істоти/неістоти, інші — що з протиставлення активність/неактивність. Нині утверджується думка, що передісторія категорії роду пов'язана з перетворенням семантико-синтаксичного типу індоєвропейської прамови на номінативний, тобто з переходом від активної структури до номінативної. На стадії активної структури індоєвропейській мові була притаманна дво-членна система активних/неактивних імен, яка через ознаку істоти/неістоти трансформувалася в родову.

Основна сфера вияву категорії роду — іменник. В інших частинах мови вона є залежним явищем відіменникового характеру. Тому всі слова, що мають будь-які ознаки категорії роду, вважають словами іменного походження (пор. *один стіл, одна парта, одне вікно; два столи, дві парти*). Кожний іменник формується як лексема з ознакою певного роду. Всі іменники у формі однини (відмінювані і невідмінювані) мають категорію роду: *ліс* — чоловічий рід, *Одеса* — жіночий рід, *Рівне* (місто) — середній рід; *пенальті* — середній рід, *По* (ріка) — жіночий рід, *колібри* (птахи) — чоловічий і жіночий рід, *кенгуру* (тварина) — чоловічий і жіночий рід. Поза родом не можуть перебувати навіть ті іменники, які мають форму лише множини і в формі однини не вживаються: *ножиці, штани, окуляри, Суми, Ромни, Карпати, канікули, іменини, христини, фінанси, щипці*. Їх відносять до так званого парного роду (І. Милославський).

Засоби вираження категорії роду

Родові значення в українській мові виражаються морфологічними, словотвірними, синтаксичними, лексичними (семантичними) засобами.

Морфологічний засіб. До нього належить система закінчень. Кожна граєма роду має свою типову систему закінчень: чоловічий — *-Ø, -а, -у, -Ø, -ом, -і (стіл)*; жіночий — *-а, -и, -і, -у, -ою, -і (вода)*; середній — *-е, -я, -ю, -е, -ем, -і (поле)*. Це один з основних засобів виразу родової категорії, проте він охоплює лише відмінювані іменники (невідмінювані залишаються поза його впливом) і виражає рід не в усіх іменниках однозначно (флексію *-а* мають іменники і жіночого, і чоловічого, і середнього роду: *вода, хлопцюга, циганча*).

Словотвірний засіб. Виявляється в тому, що окремі суфікси (разом із закінченнями або без них) надають похідному іменникові значення певного роду: іменники з суфіксами *-тель, -ик/-ник, -ич-, -ин-, -ак, -ан (-ян)* мають чоловічий рід (*вихователь, лісник, панич, грузин, грубіян, степняк*); іменники з суфіксами *-к-а, -иц-я, -их-а, ух-а, -а-д-а* мають жіночий рід (*учителька, молодиця, ковалиха, цокотуха, олімпіада*). Можливості цього засобу обмежені, тому він є допоміжним і супроводжує морфологічний засіб вираження категорії роду.

Синтаксичний засіб. Виявляється він у системі узгодження в тексті прикметників, дієприкметників, дієслів минулого часу, прикметникових займенників (узгоджуваних форм) з іменниками (*теплий дощик, подрібнене каміння, була ніч, наше село*). Синтаксичний засіб універсальний, бо виражає родові значення відмінюваних (*темна нічка* — жін. р.) і невідмінюваних іменників (*профспілкове бюро* — сер. р., *нове шасі* — сер. р., *наш поні* — чол. р.), а також іменників неоднозначної морфологічної форми (*наша плакса* — *наш плакса, така нахаба* — *такий нахаба*).

Лексичний (лексико-семантичний) засіб. Реалізується лише в істотових іменниках із значенням назв осіб і тварин: *батько* — *мати, брат* — *сестра, син* — *дочка, хлопчик* — *дівчинка*. Родова віднесеність іменників-істот виражається за допомогою лексичної семантики спільно з морфологічними і синтаксичними засобами: *наш Валентин* — *наша Валентина, рідний дідусь* — *рідна бабуся*.

Отже, провідними засобами вираження родових значень в українській мові є морфологічний і синтаксичний. Словотвірний та лексичний засоби — допоміжні, вони обмежені певними лексико-семантичними групами іменників.

Граматичний і семантико-граматичний рід іменників

Відповідно до способів вираження родових значень категорія роду має два різновиди — граматичний рід і семантико-граматичний (лексико-граматичний) рід.

Граматичний рід — різновид загальної категорії, родове значення іменників якого не залежить від лексичного, не впливає з реальних особливостей позначуваних предметів, понять та явищ, не пов'язане зі статтю людей, тварин, а виражається граматичними засобами спільно із словотвірними.

Виявляється граматичний рід в іменниках усіх лексико-граматичних розрядів, зокрема в істотних і неістотних. Наприклад, у неістотних власних іменниках (*чудова Вінниця* — жін. р., *прекрасний Херсон* — чол. р., *миле Синельникове* — сер. р.); у неістотних загальних конкретних іменниках (*новий годинник* — чол. р., *нова сукня* — жін. р., *гарне село* — сер. р.); в абстрактних іменниках (*великий страх* — чол. р., *тендітна ніжність* — жін. р., *велике горе* — сер. р.); у істотних загальних іменниках-назвах людей (*невдаха* — жін. і чол. р., *п'яниця* — жін. і чол. р., *задавака* — жін. і чол. р.); у істотних загальних іменниках-назвах тварин (*молодий слон* (самець і самка), *сірий вовк* (самець і самка), *високий верблюд* (самець і самка) — чол. р.).

Це свідчить, що в українській мові родова диференціація в більшості іменників побудована на граматичних ознаках слова, а не на реальних ознаках предметів, понять, явищ, позначених іменниками. Тому на матеріалі сучасної мови не можна пояснити історичне походження категорії роду.

Граматичному роду іменників протиставляється семантико-граматичний рід.

Семантико-граматичний рід — різновид загальної категорії, родове значення якого залежить від лексичного значення (стать, вік істот тощо), що зумовлює граматичну форму іменника.

Кожна група назв істот чи неістот позначається іменниками певного роду, напр.: істоти чоловічої статі — іменниками чоловічого роду (*вчитель, ланковий, Дубровський*); істоти жіночої статі — іменниками жіночого роду (*учителька, ланкова, Дубровська*); назви малят, недорослих істот — іменниками середнього роду (*малятко, дитя, мишеня*); невідмінювані назви рік — іменниками жіночого роду (*ріка По, ріка Колорадо*); невідмінювані назви міст — іменниками середнього роду (*місто Болнісі, місто Туапсе, місто Поті*).

Іменники семантико-граматичного роду становлять незначну кількість слів. У них родові протиставлення виражається за допомогою лексичної семантики та суфіксів: *чоловік — жінка, хлопець — дівчина, бугай — корова; киянин — киянка, тракторист — трактористка, заєць — зайчиха, тигр — тигриця*.

Родові значення таких іменників є компонентами лексичних значень і безпосередньою основою їх розмежування. Лексичним (семантичним) ознакам іменника підпорядковані граматичні, які їх супроводжують.

Наявність у українській мові істотових іменників, рід яких зумовлений статтю істот, не можна аргументувати думку про зумовленість категорії роду в мові поняттям статі, оскільки це часткове явище не є регулярним граматичним правилом і тому не спроможне пояснити більшість мовних фактів.

Класифікація іменників за родами

Весь іменник української мови розподіляється за родами на підставі синтаксичних, морфологічних і семантичних (значенневих) ознак. На їх основі традиційно виділяли грами чоловічого, жіночого і середнього родів. Але вони не охоплюють усіх іменників мови. Частина з них не вкладається в трирядну систему і класифікується окремо. Це іменники так званого парного роду.

До чоловічого роду належать:

— іменники з основою на твердий приголосний (крім *ж, ш*), що в називному відмінку однини мають нульове закінчення, в орудному — *-ом, -ем* і узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій*: *краб (цей, той, великий, мій краб), -а, -ом; Харків, -а, -ом; риг, -у, -ом; завод, -у, -ом*;

— іменники з основою на *ж, ш*, які в називному відмінку мають нульове закінчення, у родовому — закінчення *-у, -а*, в орудному — *-ом, -ем* і узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій*: *багаж (цей, дорогий багаж), -у, -ем; шпіонаж, -у, -ем; латиш, -а, -ем; чуваш, -а, -ем*;

— іменники з основою на м'який приголосний з нульовим закінченням, які у родовому відмінку однини мають закінчення *-у (-ю), -а (-я)*, в орудному — *-і, -ем* і узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій*: *вождь (цей, той, визнаний вождь), -я, -ем; лебідь, -я, -ем; жолудь, -я, -ем; штапель, -ю, -ем*;

— іменники із закінченням *-а (-я)*, що означають істот чоловічої статі і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій*: *глава (цей, той, визнаний глава сім'ї), слуга,*

воєвода, козарлюга, бурлака, гайдамака, владика, батя, Петя, Коля, Микита, Микола;

— іменники із закінченням *-о*, що означають істот чоловічої статі і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій*: *дідько (цей, той, страшний дідько), вуйко, батько, дядько, незнайко, Михайло;*

— іменники із закінченням *-о* після пестливого суфікса *-еньк-*, що утворилися від слів чоловічого роду і означають істот чоловічої статі або персоніфіковані назви осіб і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій*: *батенько (цей, той, дорогий, мій батенько), татусенько, зятенько, козаченько, чумаченько, паниченько, місяченько;*

— іменники із закінченням *-о* після суфікса *-енк-о*, що означають осіб чоловічої статі, утворені від слів чоловічого, жіночого і спільного роду і мають узгоджувані слова з флексією *-ой, -ей -ий, -ій*: *вдовенко, судденко, хорунженко, безбатченко, глитаєнко, попенко, чередниченко;*

— іменники із закінченням *-о* після пестливого суфікса *-оньк-о*, що утворилися від слів чоловічого роду, означають істот чоловічої статі або персоніфіковані назви предметів і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій*: *синонько (цей, той, дорогий, мій синонько), нянько, шпаконько, сусідонько, соколонько, свекронько, сватонько, татонько, тестонько, гостонько, морозонько, садонько, слідонько;*

— іменники із закінченням *-о* після зневажливого суфікса *-иськ-о*, що утворилися від назв істот і неістот чоловічого роду і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій*: *чубисько (цей, той, такий густий, мій чубисько), сніжисько, стовписько, хвостисько, замчисько; дідисько, сомисько, кабанисько, панисько, конисько, окунисько;*

— іменники із закінченням *-о* після зневажливого суфікса *-ил-о*, що утворилися від будь-якої основи, мають значення особи чоловічої статі і узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій*: *здоровило (цей, той, невихований здоровило), босовило, чудило, мазило, громило, бурмило, мурмило, дурнило, зубрило, дурило, базило, воротило;*

— із закінченням *-о* після пестливого суфікса *-нью-о*, що означають осіб чоловічої статі, утворені від іменників чоловічого роду і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій*: *дідуньо (цей, той, сивенький дідуньо), сватуньо, братуньо, татуньо;*

— іменники із закінченням *-е* зі згрубіло-збільшуваним суфіксом *-ищ-е*, що означають істот чоловічої статі, утворені від іменників чоловічого роду і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій*: *парубище (цей, той,*

високий парубище), *дідище*, *сомище*, *кабанище*, *коропище*, *пожарище*, *солдатище*;

— іменник *Дніпро*.

До жіночого роду належать:

— іменники на *-а (-я)*, що мають узгоджувані слова з флексією *-а (-я)*: *весна* (*та, ця рання весна*), *сівба*, *ворожба*, *бомба*, *тяжба*, *киянка*, *Висилина*, *Світлана*, *Корольона*, *красуня*, *богиня*, *Марія*;

— іменники з основою на м'який приголосний з нульовим закінченням у називному, із закінченням *-і* в родовому, із закінченням *-ю* в орудному відмінках, мають узгоджувані слова з флексією *-а (-я)*: *кефаль* (*та, ця, свіжа кефаль*); *молодь*, *-і, -ю*; *челядь* *-і, -ю*; *медаль*, *-і, -ю*; *карамель*, *-і, -ю*; *яскравість*, *-і, -ю*;

— іменники з основами на *ж, ч, ш* з нульовим закінченням у називному, із закінченням *-і* у родовому, із закінченням *-ю* в орудному відмінках і мають узгоджувані слова з флексією *-а (-я)*, що означають істот і неістот: *суміш*, *-і, -ю* (*та, ця, прозора суміш*); *гуаш*, *-і, -ю*; *упряж*, *-і, -ю*; *здобич*, *-і, -ю*; *велич*, *-і, -ю*; *поміч*, *-і, -ю*; *зустріч*, *-і, -ю*. Деякі іменники цієї групи мають родові варіанти: *гандж* — *ганджі* (жін. р.) і *ганджу* (чол. р.); *дрож* — *дрожі* (жін. р.) і *дрожу* (чол. р.); *фальш* — *фальші* (жін. р.) і *фальшу* (чол. р.), *харч* — *харчі* (жін. р.) і *харчу* (чол. р.);

— деякі іменники з основами на кінцеві тверді приголосні *р, в, ф* з нульовим закінченням у називному, закінченням *-і* у родовому, закінченням *-ю* в орудному відмінках, що мають узгоджувані слова з флексією *-а (-я)*: *кров*, *-і, -ю* (*та, ця, гаряча кров*); *любов*, *-і, -ю*; *верф*, *-і, -ю*; *кіновар*, *-і, -ю* (фарба);

— іменник *мати*.

До середнього роду належать:

— іменники із закінченням *-о* в називному відмінку, які мають узгоджувані слова з флексією *-е (-є)*: *село* (*те, це, нижнє село*), *небо*, *Різдво*, *дерево*, *диво*, *меливо*, *мливо*, *пиво*, *печиво*, *сяйво*, *олово*;

— іменники на *-о* після пестливого суфікса *-еньк-о*, що утворилися від слів середнього роду і мають узгоджувані слова з флексією *-е (-є)*: *вушенько* (*це, те, маленьке, моє вушенько*) — від *вуха* (сер. р.), *плеченько* — від *плече* (сер. р.), *личенько* — від *лице* (сер. р.), *віченько* — від *око* (сер. р.);¹

— іменники із закінченням *-о* після пестливого суфікса *-оньк-о*, що утворилися від слів середнього роду і мають узгоджувані слова з флексією *-е (-є)*: *крилонько* (*це, те,*

міцне крилонько) від крило (сер. р.), лишенько — від лихо (сер. р.), словонько — від слово (сер. р.), світлонько — від світло (сер. р.), дівчатонько — від дівча (сер. р.), святонько — від свято (сер. р.), дитятонько — від дитя (сер. р.);

— іменники із закінченням *-о* після зневажливого суфікса *-иськ-о*, утворені від слів середнього і жіночого роду, а також іменники на *-иськ-о* зі значенням місця або конкретного предмета, що мають узгоджувані слова з флексією *-е (-є)*: *дівчисько (це, мале, моє дівчисько), свекрушисько, ручисько, шийсько, лаписько, бабисько, плечисько, чудисько, чудовисько, картоплисько, коноплисько, торфовисько, вогнисько, граблисько*;

— іменники із закінченням *-е* в називному відмінку, які мають узгоджувані слова з флексією *-е (-є)*: *поле (зоране поле), горе, море, серце, перекотиполе; царствіє, житіє, Євангеліє*;

— іменники із закінченням *-е* в називному відмінку після зменшено-пестливого суфікса *-ц-*, що мають узгоджувані слова з флексією *-е (-є)*: *деревце (високе деревце), слівце, човенце, суденце, ряденце, зеренце, веретенце*;

— іменники із закінченням *-е* після суфікса *-ищ-е* зі значенням місця, що мають узгоджувані слова з флексією *-е (-є)*: *глинище (сільське глинище), бавовнище, базарище, вапнище, гульбище, грибовище, гробовище, вівсище*;

— іменники із закінченням *-а (-я)* у називному відмінку, що мають узгоджувані слова з флексією *-е (є)*: *життя (таке, радісне життя), знання, читання, писання, повітря, побережжя, сузір'я, листя, довір'я; лоша, ведмежа, коліща, внуца, дівча, курча*;

— іменники із закінченням *-е* після суфікса *-ищ-е* із значенням збільшеності, що утворені від слів середнього роду і мають узгоджувані слова з флексією *-е (-є)*: *гніздище (від гніздо), багнище (від багно), дівчище (від дівча), плечище (від плече), шатрище (від шатро)*.

Родова форма іменників на *-ищ-е* ще не усталилась. Якщо іменники на *-ищ-е* із значенням збільшеності утворилися від слів чоловічого роду, то одна частина з них набуває середнього роду відповідно до закінчення *-е*: *бурячище (буряк), вузлище (вузол), гарбузище (гарбуз), дубище (дуб), димище (дим), клубище (клуб)*; частина вживається з чоловічим і з середнім родом: *басище — густий і густе басище, борсучище — великий і велике борсучище, будячище — великий і велике будячище, вусище — чорний*

і чорне вусище, кулачище — великий і велике кулачище; в третя ще зберігає чоловічий рід — рід твірного слова: *віз* — *возище* (чол. р.), *вітер* — *вітрище* (чол. р.), *голос* — *голосище* (чол. р.), *дід* — *дідище* (чол. р.), *дім* — *домище* (чол. р.). Такий процес відбувається і в іменниках на *-ище*, утворених від слів жіночого роду: *губище*, *головище* — середній рід, але *бабище*, *гадючище* — і жіночий, і середній рід.

На відміну від відмінюваних невідмінювані іменники мають лише значення роду і позбавлені морфологічних форм його вияву. Вони поділяються на родові групи за лексичним значенням (за семантичними ознаками).

До чоловічого роду належать:

— іменники із значенням особи чоловічої статі (незалежно від кінцевого голосного): *буржуа*, *аташе*, *портъє*, *рантъє*, *конферансъє*, *мосъє*, *маестро*, *кулі*, *дєнді*, *кюре*, *торі*;

— іменники — назви тварин (крім іменника *цеце*): *гну*, *фламінго*; *шимпанзе*, *поні*, *какаду*, *колібри*, *кенгуру*, *зебу*;

— назви вітрів: *сироко*, *торнадо*;

— назви деяких конкретних предметів: *єкю* (французька старовинна монета), *пенні* (розмінна монета Фінляндії), *ін-октаво* (восьма частина аркуша), *ін-фоліо* (піваркуша).

До жіночого роду належать:

— іменники із значенням особи жіночої статі: *міс*, *фрау*, *мадам*, *леді*;

— назви деяких тварин і риб: *цеце* (муха), *івасі* (риба);

— назви деяких конкретних предметів: *авеню* (вулиця), *салямі* (ковбаса), *кольрабі* (капуста), *бере* (груша);

— субстантивовані назви мов: *ідиш*, *хінді* (*гінді*), *суахілі*, *фіджі*.

До середнього роду належать невідмінювані назви неістот: *кашне*, *депо*, *таксі*, *портмоне*, *кіно*, *єскімо*, *ампула*, *какао*, *драже*, *купе*, *желе*, *реле*, *шосе*, *кліше*, *резюме*, *койне*, *турне*, *пенсне*.

Розподіл невідмінюваних географічних назв між родами регулюється родовою належністю географічних номенклатурних слів (місто, село, хутір, озеро, ріка, країна, острів, півострів, республіка тощо): середній рід — місто *Сочі*, місто *Тбілісі*, місто *Баку*, місто *Карші*; жіночий рід — станція *Тбілісі*, станція *Баку*, станція *Карші*; чоловічий рід — чудовий курорт *Сочі*, морський порт *Баку*; далекий острів *Борнео*; вся республіка *Перу*, чудова гора *Ай-Петрі*.

Логічною основою виділення грамеми *парного роду* є розуміння граматичної категорії як універсалії, яка охоплює всю лексику, що об'єднується категорією «іменник як частина мови». Парним рід називають тому, що багато іменників цього типу означають предмети, що складаються з двох частин (*окуляри, брюки, ножиці, ворота, сани*). До іменників парного роду належать ті, які мають форму тільки множини: *ножиці, ворота, двері, сани, вершки, канікули, іменини, Суми, Ромни, Прилуки, Альпи, Кордільєри, Карпати* та ін. Вони, як і всі слова множинної форми, не мають засобів вияву категорії роду (вона в них має імпліцитний характер). У іменників, що змінюються за числами, категорія роду виявляється у відповідних формах однини (*ріки — ріка, озера — озеро*). У іменників, що мають форму лише множини, безпосередньо вона не виявляється. Але її можна виявити опосередковано. Всі іменники тільки множинної форми належать до категорії неістот. Тому узгоджувані з ними прикметники, прикметникові займенники, дієслова у формі минулого часу повністю збігаються з множинними формами неістотивих іменників чоловічого, жіночого і середнього роду: пор. *були такі гострі ножиці і були такі гострі ножі* (від *ніж* — форма однини чол. р.). Отже, іменник *ножиці* опосередковано стосується морфологічно не вираженої категорії роду.

Самостійною грамею в науковій літературі вважають грамею «*спільний*» рід. До нього відносять іменники, в яких рід семантично не розрізняється (*староста, базіка, каліка*), морфологічні засоби його вираження є неоднозначними (закінчення *-а* мають іменники і чоловічого, і жіночого роду), а синтаксичні засоби вияву категорії роду залежать від позамовних факторів (статі особи).

Іменники «спільного» роду не мають таких фундаментальних ознак, які, з одного боку, об'єднували б групу іменників в окремий родовий клас, а з другого — відрізняли б їх від чоловічого, жіночого, середнього родів так, як розрізняються вони між собою. Крім того, «спільного» роду не мають прикметники, прикметникові займенники, дієприкметники і дієслова минулого часу. Отже, немає підстав викремлювати грамею «спільний рід».

До «спільного» роду зараховують невелику кількість іменників:

— із значенням особи найчастіше за негативною ознакою, що мають закінчення *-а, -о*: *писака, читака, посіпака, рубака, задавака, зівака, службака, гуляка, трудяга, стиляга, бідняга, волоцюга, ледацюга, жаднюга, базікало, ледащо, вайло* та ін.;

— українські прізвища на приголосний: *Стефаник, Федькович*;

— українські прізвища на *-ко*: *Франко, Шевченко, Івашко*;

— невідмінювані іншомовні прізвища на голосний: *Віардо, Дюма, Рабле*;

— пестливі імена на *-и(-я)*. *Шура, Валя, Женя, Соня*.

Ці іменники внаслідок своєї семантичної нерозчленованості і морфологічної неоднозначності можуть займати позицію то чоловічого роду (*цей, той писака, задавака*), то жіночого (*ця, та писака, задавака*), то середнього (*цей, той базікало, ледащо, вайло; це, те базікало, ледащо, вайло*). Отже, це не «спільний» рід, а однакові (омонімні) засоби вираження чоловічого, жіночого і середнього родів. Є однакові (омонімні) засоби вираження чоловічого, жіночого і середнього роду в іменниках і іншій будови. До них належать випадки ще не усталеної родової форми і відповідного хитання у виборі роду: *густий бацище (бас) — густе бацище, великий зубище (зуб) — велике зубище, огрядна бабище (баба) — огрядне бабище*. Таке вираження зумовлене розбіжністю між родовою формою опорних іменників (*зуб, бас —* чол. р., *баба —* жін. р.) і морфологічною формою вираження середнього роду — закінченням *-е* (*море, поле*). Процес формування однородових (монородових) форм середнього роду на *-ищ-е* від іменників чоловічого і жіночого родів ще не завершений. Не належать до «спільного» роду й ті іменники чоловічого роду з основою на приголосний, які називають осіб жіночої статі за посадою або професією: *декан, ректор, педагог, професор, директор, доктор, інженер, доцент, агроном, філософ, лейтенант, техник* і под. Оскільки вони не мають жіночого відповідника типу *автор — авторка, учень — учениця*, то легко заступають його позицію при номінації осіб жіночої статі: *Прийшла декан Врублевська; Професор Пенцилюк відсутня; Виступає доцент Тимченко*. Проте вони не набули ознак жіночого роду, бо в тексті поєднуються лише з формою жіночого роду дієслів минулого часу і не поєднуються з формами прикметників, дієприкметників, прикметникових займенників жіночого роду (можна сказати *прийшла професор, директор сказала*, але не можна сказати *дорога професор, відома доктор, наша директор*).

Отже, самотійної грамеми «спільного» роду немає, є спільні омонімні засоби вираження семантики чоловічого, жіночого і середнього родів.

Рід абрєвіатур

Нині триває активний процес формування літературної норми категорії роду абрєвіатур.

У розряді *абрєвіатур* категорію роду визначають двома способами: за формою роду опорного іменника словосполучення: АТС — жіночий рід, бо опорний іменник *станція* має жіночий рід; за характером кінцевих звуків абрєвіатур: твердий приголосний маркує чоловічий рід (*загс, філфак*), голосний *-а* — жіночий рід (*Думка*), голосний *-о* — середній рід (*НАТО*). Це породжує варіантність (*райвно запланував і райвно запланувало; ВАК затвердив і ВАК затвердила*), яка свідчить про те, що категорія роду в розряді абрєвіатур нині перебуває в процесі становлення. Проте деякі закономірності вже сформувався:

— якщо кінцевим елементом абрєвіатури є самостійне слово у називному відмінку, то воно й визначає рід абрєвіатури: *ветлікарня* — жіночий рід, *педучилище* — середній рід;

— якщо кінцевим елементом абрєвіатури є словоформа у непрямому відмінку, то рід абрєвіатури визначається опорним компонентом: *завкадрами* — чоловічий рід, *завкафедрою* — чоловічий рід;

— складові абрєвіатури з основою на твердий приголосний завжди чоловічого роду, хоч опорні компоненти можуть мати і жіночий, і середній рід: *лісгосп* — чоловічий рід (пор. *лісове господарство*), *промторг* — чоловічий рід;

— складові абрєвіатури на голосний мають той рід, який визначається опорним компонентом: *КІБІ (Київський інженерно-будівельний інститут)* — чоловічий рід, *ОДУ (Одеський державний університет)* — чоловічий рід, *ДАТА (дуплексна абонентська телеграфна апаратура)* — жіночий рід;

— комбіновані абрєвіатури приймають рід опорного компонента: *райвно* — чоловічий рід, *КремГЕС* — жіночий рід, *КамАЗ* — чоловічий рід;

— літерні абрєвіатури з кінцевою літерою голосного звука (*АПО — апарат повітряного охолодження, АСУ — автоматизована система управління, НДІ — науководослідний інститут*), літерні абрєвіатури на приголосні літери *б, в, г, д, ж, з, к, п, т, х, ц, ч, ш*, що при читанні закінчуються голосними звуками (*БМВ — беемве, ПМК — пеемка, КВД — каведе, УВЧ — увече*), літерні абрєвіатури на приголосні *л, м, н, р, с, ф* мають рід опорних компонентів (*ДДУ — чол. р., ЦСУ — сер. р., ПМК — жін. р., КВД — жін. р., УВЧ — жін. р., АПН — жін. р.*);

— звукові ініціальні лексикалізовані аббревіатури, що не потребують розшифрування, виявляють рід за прапилами звичайних слів (*лавсан* — чол. р., *дзот* — чол. р., *лагс* — чол. р., *радар* — чол. р., *неп* — чол. р.);

— на відміну від звичайних запозичених невідмінюваних слів з кінцевим голосним (типу *бюро*, *кашне*, *декольте*), які мають середній рід, рід невідмінюваних запозичених і питомних аббревіатур на голосний визначається опорним компонентом словосполучення: *УТО* (*універсальне торгове об'єднання*) — середній рід, *ХТЗ* (*хатезе*) — чоловічий рід, *СТО* (*станція технічного обслуговування*) — жіночий рід. У системі аббревіатур кінцеві звуки *-о*, *-е* не маркують середнього роду.

Отже, чотирьохграмемна категорія роду (чоловічий, жіночий, середній, парний) охоплює всі іменники української мови.

Категорія числа іменника

Одним із засобів вираження предметності іменника в українській мові є категорія числа.

Категорія числа — відношення предметності до її кількісного вияву, що є безпосередньою чи опосередкованою вказівкою на кількість предметів.

Предметів може бути один або більше (*журнал* — *журнали*, *книга* — *книги*, *нове таксі* — *нові таксі*).

Значення іменникової категорії числа пов'язане з позамовною дійсністю і має номінативний характер. Тому категорія числа іменника граматично незалежна, та разом з тим вона має синтаксичну особливість — її форма за правилами узгодження вимагає відповідної форми від залежних прикметників і прикметникових займенників і дієслів минулого часу (*був наш журнальний стіл* — *були наші журнальні столи*).

Категорія числа не однорідна. Одні іменники означають один предмет і відповідну їх множинну кількість, утворюючи числові пари. Такий різновид категорії називають *семантико-граматичним числом*. Вони мають значення однини і значення множини і виявляють це у певній граматичній формі: *верстат* — *верстати*, *сівалка* — *сівалки*. Інші іменники значення числа не мають, тобто їх предметність не пов'язана з кількісним виявом, напр.: *повага*, *доброта*, *сон*, *сміх*. Вони не вказують на

кількість предметів, не утворюють числових рядів, не пов'язані з поняттям кількості, тобто вони не мають значення числа, а мають лише граматичну форму числа. В українській мові є іменники, що означають предмети, які підлягають обчисленню (*сани, двері, ножиці, брюки, ворота, таксі, кенгуру*), але не виражають цієї множинності формально. Такий різновид категорії називають *граматичним числом*.

За значенням і формою частина іменників утворює систему двох протиставлених рядів форм однини і множини (грамема однини і грамема множини). Традиційно кожний компонент таких рядів вважається не самостійним словом, а корелятивною (співвідною) словоформою своєї парадигми — сингулятивної (одиничної) і множинної (плюративної): *дорога — дороги, село — села, будинок — будинки*.

Найтиповіше протиставлення однина/множина реалізується в іменниках, що називають обчислювальні предмети (назви осіб, тварин, явищ, подій, конкретних предметів тощо). Вони змінюються за числами, тобто мають співвідносні значення і форму однини й множини: *учень — учні, будинок — будинки, береза — берези*. За цих умов категорія числа виступає словозмінною, оскільки вона протиставляє словоформи, які не розрізняються між собою нічим, окрім граматичного (числового) значення. Власне як словозмінну граматичну категорію розуміли число іменника О. Шахматов, В. Виноградов і український мовознавець Леонід Булаховський (1886—1961).

Форми числа мають різноманітні значення. Серед іменників форми однини виявляються такі семантичні типи значення одиничності (основне значення): *Край села стоїть кузня немала*; значення спільності: *Книга — найкращий учитель*; значення непарності (речовинні, абстрактні, збірні іменники): *алюміній, капрон, відродження, селянство*.

Серед іменників форми множини виявляються інші семантичні типи значення дискретності (роздільності), яке пов'язане з процесом обчислення (основне значення): *Співці по місту ходять і піснями люд морочать* (Леся Українка); значення збірної множини: *друзі, вороги*; значення представницької множини (група осіб, предметів, явищ називається за одним представником): *подружжя Мариничі, тридцять роки*.

У сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських, категорія числа іменника є *двочленною*.

До XIII ст. вона була *тричленною*: існувала грамема однини, грамема множини, і їм протиставлялася грамема двоїни. В іменниках двоїна вживалася при числівниках *два* для позначення двох, у тому числі парних предметів: *озуваше сапога свою* (*сапога* — форма Зн. в. двоїни) *двѣ руцѣ, двѣ женѣ* (форма Р. в. двоїни). Починаючи з XIII ст. двоїна почала занепадати. Збереглася вона лише в словенській мові. В українській мові двоїна за значенням і формою злилася з множиною, але залишки двоїни зберігаються й нині. До них належать: форми родового відмінка однини при числівниках *два, три, чотири* (*столи*); закінчення *-а* у іменників чоловічого роду на твердий приголосний в українських діалектах (*два хреста, два стола* — пор. літ. *два хрести, два столи*); в українських діалектах — форми (*дві руці, дві нозі* — пор. літ. *дві руки, дві ноги*) тощо.

Семантико-граматичне число іменника

Протиставлення граем однини і множини виражається за допомогою *парадигм відмінювання* — відмінкових форм однини і множини. Парадигми сингулятивної і множинної граем мають по сім форм (*земля, землі, землі, землю, землею, на землі, земле; діти, дітей, дітям, дітей, дїтьми, на дїтях, діти*). Морфологічна система української мови не має спеціальних форм вираження тільки значення числа. Воно виражається в іменниках сумісно зі значенням відмінка. Кожна відмінкова форма одночасно є і формою числа, а в однині — і формою роду: у словоформі *лісом* закінчення *-ом* виражає значення орудного відмінка, значення чоловічого роду і значення однини. Отже, відмінкові закінчення багатозначні. В іменникових формах вибір флексійних морфем для вияву грамеми однини чи множини залежить від типу відмінювання. Наприклад, в іменнику *парта* значення і форма однини/множини виражається парадигмою першої відміни (однина: *-а, -и, -і, -у, -ою, -і, -о*; множина: *-и, -, -ам, -и, -ами, -ах, -и*); в іменнику *вулик* значення і форма однини/множини виражається парадигмою другої відміни (однина: $\emptyset, -а, -у, -\emptyset, -ом, -у, -у$; множина: *-и, -ів, -ам, -и, -ами, -ах, -и*).

Протиставлення однини/множини може виражатися не лише відмінковими закінченнями, а маркуватися супроводжуваними морфемними і морфонологічними засобами:

— морфом *-ес-, -ер-* (в окремих іменниках); *небо* — *небеса, слово* — *словеса, тіло* — *тілеса; мати* — *матері*;

— морфом *-ат-* (*-ят-*) у назвах малят і звірят: *маля* — *малята*, *козаки* — *козачата*; *теля* — *телята*, *лоша* — *лошата*, *ведмежа* — *ведмежата*;

— морфонологічним усіченням суфікса *-ин* у формах однини при утворенні множинних форм назв осіб за національністю і походженням: *молдаванин* — *молдавани*, *болгарин* — *болгари*, *киянин* — *кияни*, *селянин* — *селяни*; за протилежної мотивації (*селяни* — *селянин*) маркуючим за собом однини є сингулятивний суфікс *-ин-*: *кияни* — *киянин*, *молдавани* — *молдаванин*;

— аломорфами *-ц-*, *-к-* суфіксів *-ець*, *-ок* і ін.: *синець* — *синці*, *полтавець* — *полтавці*, *свисток* — *свистки*, *турок* — *турки*;

— подовженням кінцевого кореневого приголосного: *колос* — *колосся*, *волос* — *волосся*;

— морфонологічним чергуванням приголосних *г//з*, *к//ч*: *друг* — *друзі*, *око* — *очі*;

— чергуванням звуків [о], [е] з нулем звука: *сон* — *сни*, *день* — *дні*, *пень* — *пні*;

— перенесенням наголосу: *рука́* — *руки*, *нога́* — *ноги*, *гора́* — *гори*, *се́ло* — *се́ла*, *мі́сто* — *міста́*.

Отже, в українській мові категорія числа виражається синтетично (за допомогою внутрішніх ресурсів слова: закінчень, суфіксів, морфонологічних явищ усічення, нарощення, чергування, зміни місця наголосу). Застосовується й аналітичний спосіб вияву категорії числа — форми узгодження: *зелена верба* — *зелені верби*, *біла береза* — *білі берези*. Це допоміжний засіб, що супроводжує синтетичний. Він є визначальним лише при невідмінюваних іменниках: *наша леді* — *наші леді*, *нове таксі* — *нові таксі*.

Грамаітичні відношення між граємами однини і граємами множини в контексті можуть змінюватися:

— форма множини може набувати значення реальної однини: *У нас гості* — *брат приїхав*; *У тебе родичі є* — *сестра* (іменники в формі множини *гості*, *родичі* вказують на реальну одну особу);

— форма однини передає реальне значення множини: *На те й шука, щоб карась не дрімав*; *У Карпатах росте бук, дуб, береза, ялиця*.

У результаті такої взаємодії категорії числа з контекстом порушується співвідношення між реальним і грамаітичним числом, внаслідок чого виникає процес семантичної диференціації форм однини і множини (*спі́рт* — назва речовини, *спирті́* — назва сортів речовини), формується

на базі форм однини узагальнено-збірне значення (*З беріз опається лист*), з'являється значення нерозчленованої множини в іменників на позначення обчислювальних предметів (*Кавуни в коморі, а яблука ще надворі*)

Граматичне число іменника

Семантико-граматичному числу протиставляється граматичне. В українській мові є іменники, які називають необчислювальні предмети (*вапно, парфуми*). Відсутність семантичної ознаки обчислювання спричинила відсутність повноцінної семантико-граматичної категорії числа в іменниках, які мають не значення числа, а лише його форму — або тільки однини (*singularia tantum*), або тільки множини (*pluralia tantum*), тобто не змінюються за числами: *пісок, висівки*. Такі іменники належать до граматичного числа. Отже, до граматичного числа відносять іменники, які мають форму або тільки однини, або тільки множини.

До *singularia tantum* належать такі групи іменників:

— матеріально-речовинні іменники (назви речовин, металів, мінералів, хімікатів): *золото, глина, вапно, хліб, сметана, папір, чорнило, кисень, вуглець*;

— абстрактні іменники: *пильність, щирість, глибина, повага, журба, кохання, піднесення*;

— збірні іменники: *селянство, студентство, піхота, комахня, мошکارа, молодь, листя*;

— деякі власні назви: *Прут, Снятин, Запоріжжя, Андруївка, Петренко, Перекоп, Світлана*.

Окремі з них можуть приймати і форму множини, але при цьому вони змінюють своє лексичне значення і переходять у лексико-граматичний розряд конкретних іменників, які мають семантико-граматичне число, тобто змінюються за числами. Напр.: *сир* — *сирі*, *сталь* — *сталі* (речовинні іменники у множинній формі означають різновиди, сорти, марки й інші ознаки, що піддаються обчисленню); *швидкість* — *швидкості*, *висота* — *висоти*, *потужність* — *потужності* (абстрактні іменники у множинній формі означають різний ступінь вияву абстрактної ознаки); *пшениця* — *пшениці*, *жито* — *житá*, *сніг* — *снігі*, *пісок* — *піскі* (речовинні іменники у множинній формі означають простір, територію); *Петренко* — *Петренкі*, *Німчук* — *Німчукі* (множинна форма означає членів роду, що мають відповідне прізвище); *Петрик* — *Петрики*, *Світ-*

ланочка — Світланочки, Артем — Артеми (множинна форма означає певну кількість осіб, що мають спільне ім'я).

До *pluralia tantum* належать такі групи слів:

— деякі матеріально-речовинні іменники: *висівки, дріжджі, дрова, вершки, пожитки, консерви*;

— деякі абстрактні іменники на позначення дій і процесів: *дебати, пустощі, вибори, хвастощі*;

— деякі абстрактні іменники на позначення обрядів, звичаїв: *хрестини, іменини, заручини, обжинки*;

— деякі абстрактні іменники на позначення проміжків часу: *канікули, будні, сутінки, роковини*;

— деякі абстрактні іменники на позначення почуттів та станів: *радощі, заздрощі, лестощі, ревнощі*;

— збірні іменники на позначення сукупності предметів: *гроші, фінанси, ресурси, кошти, надра, копалини*;

— деякі іменники на позначення предметів, що складаються з кількох частин: *вила, граблі, двері, ворота, сани, терези, носилки, кліщі, соти, шахи*;

— деякі власні назви: *Суми, Ромни, Прилуки, Суботці, Дубовичі*.

Якщо іменники граматичного числа вважати винятками, то іменникову категорію числа слід кваліфікувати як категорію словозмінну, в якій іменники однини і множини (*книга — книги*) є словоформами однієї лексеми. Якщо ж іменники граматичного числа розглядати як рівноцінне протиставлення (граматичну опозицію) іменникам семантико-граматичного числа, тоді іменникова категорія числа є категорією словотвірною, яка виконує класифікаційну функцію, оскільки при цьому підході протиставляються не словоформи однієї лексеми (*годинник — годинники*), а різні лексеми, що розрізняються не лише формою, а й значенням. Тому П. Фортунатов і його послідовники Володимир Сидоров (1903—1968), Петро Кузнецов (1899—1968) відносять форми однини і множини до словотворення, тобто розглядають іменники однини і множини як слова різних граматичних класів (різні лексеми).

Розуміння категорії числа як категорії словозмінної чи категорії словотвірної важливе для осмислення морфологічної будови іменника. Якщо категорію числа віднести до розряду словозмінних, то морфеми, що її виражають, слід вважати закінченнями, якщо до розряду словотвірних — суфіксами. Проте дериватологія не виділяє числовий спосіб творення похідних форм, вважаючи його сферою граматики, бо закінчення в українській мові є одночасно показником і категорії числа, і категорії відмінка.

Оскільки іменники семантико-граматичного числа в кількісному відношенні значно переважають групу іменників граматичного числа, серед яких є частина лексем, здатна набувати протилежної числової форми (хоч і при зміні семантики), то більшість дослідників категорію числа іменника відносить до категорії словозмінної.

Категорія відмінка іменників

Категорія відмінка — один із засобів вираження іменникової категорії предметності. На думку В. Виноградова, відмінки іменника переважно є не формами звичайного відношення, а формами співвідношення. Залежність відмінка від дієслова чи іншого імені взаємомотивована формою і значенням самого відмінка, а не лише формою і значенням керуючого слова.

Категорія відмінка — відношення іменника до інших слів у словосполученні чи реченнях, яке виражається в протиставлених рядах граматичних форм.

Грамматичні форми іменника, тотожні за значенням, утворюють ряди, що перебувають між собою у відношенні протиставлення: *немає книги, зошита, олівця; пишу братові, сестрі, матері; пишу олівцем, ручкою, крейдою; сидить на дубові, на стільці, на дахові*. Вони впливають із синтаксичних зв'язків іменника з іншими словами в реченні чи словосполученні.

Як і категорія числа, категорія відмінка є словозмінною. На відміну від категорії роду і категорії числа в іменника, як і в прикметника, вона залежна з тією різницею, що іменникова категорія відмінка має самостійне відмінкове значення, а прикметникова самостійного відмінкового значення не має.

Категорія відмінка в українській мові становить сім рядів форм, які розрізняються між собою морфологічним значенням і системою закінчень: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний відмінки.

Функція відмінків — це зв'язок іменника з іншими словами в словосполученні і реченні, а засобом вираження відмінкової функції виступає відмінкове закінчення з прийменником або без нього, напр.: *Між ярами над ставами верби зеленіють* (Т. Шевченко).

Взаємозалежність між відмінковою формою іменника (морфологічне явище) і виявом її в словосполученні чи реченні (синтаксичні одиниці) спричиняє морфолого-син-

таксичний характер категорії відмінка, на відміну від категорії роду і числа, які в українській мові мають морфологічний характер.

Система відмінків іменника

Сучасне українське мовознавство дотримується семирядної системи відмінків:

1. Називний відмінок (Н. в.). Його зміст вказує на наявність, буття предмета: *У мене є зошит (брат, автомобіль, честь, душа)*. Він є початковою формою, що протиставляється всім іншим відмінкам.

2. Родовий відмінок (Р. в.). Його зміст вказує на предмет, який є об'єктом дії або носієм атрибутивності: *Домагаюсь перемоги... (успіху, визнання); Відчуваю запах моря (стефу, квітів, лісу, болота, ночі)*.

3. Давальний відмінок (Д. в.). Його зміст вказує на предмет, якому адресується дія: *Віддати перевагу навчанню (відпочинку, читанню, прогулянці)*.

4. Знахідний відмінок (Зн. в.). Його зміст вказує на предмет як на об'єкт дії: *Говорю про книгу (недоліки, весну, журнал)*.

5. Орудний відмінок (О. в.). Його зміст вказує на предмет як на діючий об'єкт: *Прибув автомобілем (поїздом, літаком, мотоциклом)*.

6. Місцевий відмінок (М. в.). Його зміст вказує на предмет як на місце дії: *Перебуває в саду (в аудиторії, на кораблі, на заняттях, на уроці)*.

7. Кличний відмінок (Кл. в.). Його зміст вказує на адресата: *Покохай мене, мій раю!* (Леся Українка). Від статусу категорії відмінка він має лише відмінкове значення, парадигматичні засоби вираження (закінчення *-е, -о, -у*), числові словоформи.

Семирядна система відмінків не охоплює всіх словоформ, що утворюються в мовленні. Наприклад, нерідко вживаються словосполучення *мітить в генерали, вийти в люди, попасти в начальники* та ін. В них словоформи *в генерали, в люди, в начальники* не належать ні до називного, ні до знахідного. Можливо, це восьмий відмінок. Тому семичленну систему не можна вважати ідеальною, оскільки виникають такі словосполучення, на базі яких може сформуватися новий відмінок.

І. Вихованець за семантико-синтаксичними ознаками виділив лише шість відмінків, поділяючи їх на централь-

ні, напівпериферійні, периферійні. *Центральні* (Н. в. ; Зн. в.) означають суб'єкт та сильнокерований об'єкт дії і разом з дієсловом утворюють граматичну структуру речення. *Периферійні* виражають слабкеровані (О. в., Р. в.) або некеровані (Кл. в.) компоненти речення. *Напівпериферійним* є давальний відмінок, оскільки він виражає напівсильнокерований додаток. Місцевий відмінок, на думку І. Вихованця, разом з прийменником перетворює іменникову словоформу на прислівник місця.

Семантика відмінків іменника

В іменниковій, як і в займенниковій і числівниковій словоформах, крім лексичного значення, є ще й відмінкове. Наприклад, у словоформі *олівцем* (*писати олівцем*) виділяється лексичне значення (предмет, яким пишуть) і відмінкове значення орудного відмінка (знаряддя дії); у словоформі *вапном* (*білити вапном*) — відповідно «речовина, якою білять» і «засіб дії». Це значення відмінка в його прислівній позиції. Але відмінкова форма може займати позицію не лише при слові, а й при реченні в цілому, детермінуючи собою відразу весь його склад: *У місті багато нових будинків; В учнів розпочалися літні канікули*. У цих реченнях місцевий відмінок словоформи *у місті* і родовий словоформи *в учнів* відноситься не до одного слова, а до цілого речення. Як видно, в мові існує відношення відмінка до слова і відношення відмінка до речення як синтаксичної конструкції в цілому або до її якоїсь частини.

Відмінкове значення — смисл відношення між іменником (займенником, числівником) та іншим словом у словосполученні чи реченні.

Основними і найзагальнішими в іменника є об'єктне, суб'єктне і атрибутивне значення. В межах кожного з них виділяється система окремих конкретних відмінкових значень, що формуються в кожній конкретній позиції іменника. Наприклад, узагальнене об'єктне значення може мати значення прямого об'єкта (*читаю книгу*), значення непрямого об'єкта (*напишу в листі*), значення об'єкта-адресата (*пишу другові*), значення неповного об'єкта дії (*випити води*).

Об'єктне значення відмінка — це значення відношення предмета до дії, яка на нього спрямована: *білити стіну вапном* (білити що? — стіну, білити чим? —

вапном), *повідомляти про конференцію* (повідомляти про що? — про конференцію).

Суб'єктне значення ... це значення відношення предмета до дії, яка виконується предметом, або до стану та ознаки, носієм яких він є: *Листя летить; Діти радіють; Верби зеленіють.*

Атрибутивним значенням відмінка є відношення предмета до дії, до іншого предмета, до ознаки, до стану, до певної ситуації, які характеризують цей предмет. Це може бути характеристика за якістю, властивістю, за місцем, часом, метою, причиною, умовою, належністю, відношенням і т. д.: *поради батька* (поради чий? — батька), родовий із значенням належності (атрибутивне значення); *будинок з балконом* (будинок який? — з балконом) — орудний із значенням ознаки (атрибутивне значення).

Відмінки — графеми багатозначні, однозначних відмінків в українській мові немає. Кожний із них має свою систему значень, одні з яких є основними, інші — периферійними.

Відмінкові значення формуються на базі: форми, лексичного значення і синтаксичних властивостей опорного слова (*любити матір, брата; гордитися матір'ю, братом*); форми, лексичного значення і синтаксичних властивостей залежного слова (*говорити братові — говорити з братом*); значення прийменників (*покласти в стіл — покласти під стіл, покласти на стіл — покласти за стіл*).

Значення відмінка виявляється в контексті. Воно залежить від лексичного значення і синтаксичних властивостей опорного і залежного слова в словосполученні чи реченні

Називний відмінок має значення:

— суб'єкта (підмет двоскладних і головний член односкладних називних речень): *Сади рясні похилились* (Т. Шевченко); *Зима, а на пероні люди* (В. Сосюра);

— атрибута у функції предиката (іменна частина складеного присудка): *Ми студенти; Київ — столиця України;*

— атрибута у функції прикладки: *Школа-інтернат починає працювати; Стоїмо на станції Одеса;*

— вокатива у функції звертання в формі множини: *Біжіте, панські слуги, та спіймайте вітра в полі* (Леся Українка);

— об'єкта дії: *Школа буде відремонтована; Наказ підписано; Дипломи вручено;*

— кратного називного у функції неузгодженого означення: *маршрут Одеса — Київ — Луцьк; автобус Львів — Київ; рейд Путивль — Карпати.*

Родовий приіменниковий означає:

— атрибутивність: *будинок брата, пори цвітіння, портфель подруги;*

— суб'єкт дії: *спів соловейка, праця вченого, відповідь учня;*

— об'єкт дії: *ремонт взуття, носій ознаки, читання віршів;*

— носій ознаки: *частоти кімнати, запах квітів;*

— предмет кількісної характеристики: *бочка меду, ліс рук, багато галасу, сім років, кілька днів.*

Родовий придієслівний означає:

— прямий об'єкт неповної дії: *випити води, відрізати хліба;*

— прямий об'єкт при запереченні: *не пив води, не їв хліба;*

— непрямий об'єкт дії: *чекати відповіді, боятися екзаменів;*

— обставини дії: *жити біля моря, злякатися від несподіванки, чекати протягом дня.*

Давальний відмінок означає:

— суб'єкт стану або дії (в безособових конструкціях): *мамі не віриться, дітям холодно, учням весело;*

— адресата (непрямий об'єкт): *допомогти учневі, доручити викладачеві, подякувати друзям;*

— обставини дії: *піти назустріч долі, йти наперекір стихії, робити на сміх людям.*

Знахідний відмінок означає:

— прямий об'єкт у безприйменникових конструкціях: *писати статтю, малювати портрет;*

— непрямий об'єкт у прийменникових конструкціях: *думати про батьків, надіятися на допомогу, думати про хліб;*

— різні обставини в безприйменникових і прийменникових конструкціях: *чекати день, їхати кілометри, сховати в кишеню, їхати через річку.*

Орудний відмінок означає:

— знаряддя дії: *писати пером, рубати сокирою, різати ножем;*

— засіб дії: *білити вапном, покрити лаком, покрити килимом;*

— порівняння: *плаче зозулю, співає соловейком, висовком;*

— напрям дії: *їхати степом, іти лісом, бігти селом, луками;*

— предикативність: *стати студентом, бути вчителем, повернутися переможцем;*

— об'єкт дії: *займатися наукою, цікавитися філософією, керувати дисертацією, завідувати кафедрою;*
 — час дії: *гуляти вечорами, працювати ранками;*
 — спосіб дії: *вишивати хрестом, їхати галопом;*
 суб'єкт дії в пасивних конструкціях: *перевірено учителем, підписано директором, затверджено комісією.*

Місцевий відмінок означає:

— об'єкт дії: *наполягати на від'їзді, розумітися в математиці, кохатися в електроніці, купатися в коханні;*
 — засіб дії: *кататися на лижах, грати на баяні;*
 — місце дії: *сидіти в човні, лежати на березі, відпочивати в лісі, розлитися по столі, стояти при березі;*
 — час дії: *приїхати в березні, народитися в травні, працювати на канікулах;*
 — атрибутивність: *дід по матері, друзі по недолі, сусід по парті, ім'я по батькові, прізвище по матері.*

Кличний відмінок означає:

— адресата висловлювання: *Указці все можливо, доברי люди (Леся Українка);*
 — адресата-суб'єкта: *Давню байку правиш, друже! (Леся Українка);*
 — адресата-об'єкта: *Я ж тебе не зрадила, єдиний! (Леся Українка);*
 — адресата-атрибута: *Твій голос, Ізольдо моя, ... був тихий, пестливий (Леся Українка).*

Стислий огляд семантики категорії відмінка не охоплює багатьох часткових і проміжних відмінкових значень, однак дає змогу дійти висновку, що іменникові відмінки мають такі основні значення: називний — суб'єктне і предикативне; родовий — суб'єктне, об'єктне і атрибутивне; давальний — об'єктне і суб'єктне; знахідний — об'єктне і обставинне; орудний — об'єктне, суб'єктне і предикативне; місцевий — об'єктне і атрибутивно-обставинне; кличний — адресата висловлювання, адресата-об'єкта, адресата-атрибута.

Зміна іменників за відмінками виражається закінченням (флексією). Додатковим засобом розрізнення відмінкових форм можуть бути: чергування звуків у основах (*рука — руці, день — дня*), наголос (*руки — рука́ми*), прийменники (*покласти на трюмо, покласти біля трюмо*).

Поділ іменників на відміни

Залежно від того, яку систему закінчень у формі однини має слово, іменники української мови поділяють на чо-

тири групи (перша, друга, третя, четверта), які називаються відмінами.

Відміни іменників — групи слів, що мають спільні особливості в словозміні відповідно до їх родової належності.

Тому при класифікації іменників на відміни беруть до уваги не лише рід іменників і їх закінчення у називному відмінку, а всю парадигму.

До першої (I) відміни належать іменники:

— із закінченням *-а* (після м'якого приголосного *-я*) чоловічого роду (*вітряга, бозя, тесля*), жіночого (*ткаля, суша*) та чоловічо-жіночого (*лівша, задира*);

— із закінченням *-е* в аугментативних (збільшуваних) іменниках жіночого роду (*хмарище, ручище*).

До другої (II) відміни належать іменники:

— чоловічого роду з нульовим закінченням: *сталевар, ріг, пень, трамвай*;

— чоловічого роду із закінченням *-о*: *битько, чудило, Степаненко, Федько*;

— середнього роду з закінченням *-о, -е, -а (-я)*: *стегно, майно; деревце, слівце; збіжжя, підпілля, гілля, звучання*.

До третьої (III) відміни належать:

— іменники жіночого роду з нульовим закінченням: *мідь, сталь, кров, любов, жовч*;

— іменник *мати*.

До четвертої (IV) відміни належать:

— іменники середнього роду на *-а (-я)*, які в родовому, давальному, місцевому відмінках однини і в усіх формах множини в основі мають морф *-ат (-ят)*: *курча — курчати, курчаті, курчатам; лоша — лоша́ти, лоша́ті, лоша́там; хлоп'я — хлоп'яти, хлоп'яті, хлоп'ятам*;

— іменники середнього роду на *-я*, які в непрямих відмінках однини і множини набувають морфа *-ен*: *ім'я — імені, плем'я — племенем*.

Кожна відміна має певну систему тільки їй властивих закінчень в однині і множині, зокрема I відміна: *-а, -и, -і, -у, -ою, -і, -о (вода)*; *-и, -Ø, -ам, -и, -ами, -ах, -и (води)*; II відміна: *-Ø, -а, -у/-ові, -Ø, -ом, -і, -е (стіл)*; *-и, -ів, -ам, -и, -ами, -ах, -и (столи)* і т. д. Система таких закінчень у словоформах називається *парадигмою*.

У складі іменників існують слова, що за походженням є прикметниками, які при відмінюванні зберігають ознаки прикметникової словозміни. До них належать: українські відприкметникові прізвища з суфіксами *-ів* (*Паньків, Гринів, Сенів*), *-ин* (*Гринчишин, Іванишин*); російські прізви-

ща на *-ов, -ев, -ин, -ін, -ой* (Гончаров, Тургенєв, Гаршин, Пушкін, Толстой), що мають іменникові і прикметникові закінчення; іменники, які утворилися внаслідок субстантивациї прикметників (*сучасне, майбутнє, вартовий*). У всіх відмінках однини і множини вони мають прикметникові закінчення.

Невідмінювані іменники

В українській мові є іменники, що знаходяться поза відмінками. У тексті *невідмінювані іменники* набувають певного родового, числового і відмінкового значення, але, не маючи морфологічних форм вираження, маркують їх синтаксично, за допомогою узгоджуваних слів. До невідмінюваних іменників належать:

— загальні і власні назви іншомовного походження: на *-а* (боа, бра, ампуа, Нікарагуа); на *-о* (бароко, лібрето, трюмо, бюро, Токіо); на *-у (-ю)* (рагу, кенгуру, фрау, Баку); на *-е (-є)* (фойє, пенсне, ательє, турне, резюме, Данте, Туапсе); на *-і* (леді, жалюзі, дебрі, Кутаїсі, Батумі);

— іншомовні загальні назви осіб жіночої статі та імена і прізвища з кінцевим приголосним: *міс, місіс, мадам, Жаклін, Камбат, Джонсон, Шмідт*;

— іншомовні імена і прізвища з кінцевими наголошеними голосними *-о, -а (-я)*: Ніно, Нана, Дюма, Золя;

— російські прізвища на *-их, -ово*: Черних, Сєдих, Дурново;

— українські жіночі прізвища на *-о* і приголосні: Грищенко (Тетяна), Жовтобрюх (Марія), Вихованець (Наталка), Валюх (Зоя);

— деякі типи аббревіатур: ДДУ, райвно, СТО.

Невідмінювані іменники належать до розряду слів з нульовою парадигмою.

Відмінювані і невідмінювані аббревіатури

Система словозміни аббревіатур перебувають у процесі становлення, що пояснюється незавершеністю процесів формування категорії роду аббревіатур, яка лежить в основі словозмінної системи іменника. Тому нині одні аббревіатури вже мають усталені відмінкові форми, інші — допускають значну варіантність у відмінюванні, а деякі поповнили групу невідмінюваних іменників. У зв'язку з цим існують такі особливості відмінювання аббревіатур:

— якщо аббревіатури закінчуються повним словом у називному відмінку, то вони відмінюються як іменники відповідної відміни: *Дніпроруда, Головдизель, Заготзерно*;

— якщо ініціальні звукові аббревіатури закінчуються на твердий приголосний, то вони відмінюються як іменники другої відміни: *БАМ — БАМом, ЛАЗ — ЛАЗом, ЦУМ — ЦУМом; ТЮГ — ТЮГом, ЗАГС — ЗАГСом*;

— якщо аббревіатура є назвою заводу, фабрики, тресту тощо, то у родовому відмінку вживається закінчення *-у*: *МАЗу* (завод); якщо ця аббревіатура є назвою конкретного предмета, то вживається закінчення *-а*: *МАЗа* (автомобіль). За цим зразком відмінюються аббревіатури *КамаЗ, ЛАЗ, КраЗ, БілаЗ*;

— складові аббревіатури на твердий приголосний відмінюються за зразком іменників другої відміни: *біофак, -у, завуч, -а, Вторчермет, -у*;

— комбіновані аббревіатури, що закінчуються ініціальною аббревіатурою на твердий приголосний, відмінюються як іменники другої відміни: *Дніпрогес, -у, автотрек, -у, Волховгес, -у* і под.

Не відмінюються в літературній мові:

— літерні аббревіатури, які закінчуються буквами голосних звуків: *ДНУ* (Дніпропетровський національний університет) — *денеу, КПО — капео, ЦСУ — цесеу, НДІ — ендеі*;

— звукові аббревіатури, які закінчуються буквами голосних звуків: *АПО — апо, УТО — уто, ІНТІ — інті, КраО* (Кримська астрофізична обсерваторія) — *крао, МАГАТЕ — магате*;

— літерні аббревіатури, які закінчуються буквами *б, в, г, д, ж, з, к, п, т, х, ц, ч, ш*, що при читанні в кінці мають голосний звук (*бе, ве, ге, де, же, зе, ка, пе, те, ха, це, че, ша*): *БМВ — беємве, ПМК — пеемка, КВД — каведе, ККД — какаде*;

— складові або комбіновані аббревіатури з кінцевим компонентом у формі непрямого відмінка: *Мінзв'язку, завкафедри*;

— аббревіатурні назви країн та держав: *США — сша, ЙАР — йар, ОАЕ — оае, СНД — есенде*;

— літерні аббревіатури на *л, м, н, р, с, ф*: *АПН* (Академія педагогічних наук) — *апеен, АТС* (автоматична телефонна станція) — *атеес*.

Частина аббревіатур цього типу в усному мовленні може відмінюватися: *АТС — працюю на атеесі, РТС — працюю в ртеесі*.

Тверда, м'яка і мішана групи іменників

Парадигми іменників першої і другої відмін не є одноманітними. За характером кінцевого приголосного вони поділяються на три групи: тверду, м'яку, мішану.

Серед іменників першої відміни до *твердої групи* (1-а) належать ті, що мають основу на твердий приголосний перед закінченням *-а* у Н. в.: *гора, долина, хмара*.

М'яка група (1-б) об'єднує іменники з основою на м'який приголосний перед закінченням *-а* у Н. в. однини (орфографічне *-я*): *пшениця, суддя, земля*. До *мішаної групи* (1-в) відносять іменники з основою на шиплячі *ж, ч* (орфографічно також *щ*), *ш, дж* перед закінченням *-а* у Н. в.: *біржа, баржа, вдача, остача, теща, паща, пуща, магараджа, груша, паранджа, ратуша*, а також на *-е*: *скиртище*.

Іменники другої відміни теж розподіляються на групи. До *твердої групи* (2-а) належать іменники:

— чоловічого роду з основою на твердий приголосний *б, в, г, д, з, к, л, м, н, р, с, т, ф, х, ц* і нульовим закінченням (*-Ø*): *дуб, став, ріг, зуб, зріз, свисток, поділ, сом, сон, стовп, двір, фокус, аромат, граф, страх, палац*;

— чоловічого і середнього роду з основою на твердий приголосний і закінченням *-о*: *батенько, дядько, вуйко, стебло, поліно, гальмо*.

М'яку групу (2-б) утворюють іменники:

— чоловічого роду з основою на м'який приголосний *д, дз, з, й, л, н, с, т, ц* і нульовим закінченням: *Господь, гудзь, ферзь, рай, пензель, курінь, хміль, татусь, кіготь, перець*;

— чоловічого роду на *-о* (орфографічне *-ьо*): *дядьо, татусьо, дідуньо*;

— середнього роду на *-е* (*поле, серце*) та *-а* (орфографічне *-я*): *бажання, бадилля, кукурудзиння, угіддя*;

— з суфіксами *-ар, -ир* зі сталим наголосом на закінченні у непрямих відмінках (крім Кл. в.): *байкар (-я, -еві, -я, -ем, -і), буквар (-я, -еві, -Ø, -ем, -і), кобзар (-я, -еві, -я, -ем, -і); пухир (-я, -еві, -Ø, -ем, -і), багатир (-я, -еві, -я, -ем, -і)*;

— на *-ар*, у яких наголос рухомий: *бондар (бондар-я — бондар-ів), кухар (кухар-я — кухар-ів), слюсар (слюсар-я — слюсар-ів), токар (токар-я — токар-ів)*.

До *мішаної групи* (2-в) відносять іменники:

— чоловічого роду на шиплячий (*ж, ч, ш*, орфографічне *щ*) з нульовим закінченням: *багаж, пейзаж, масаж, Сиваш, комиш, латиш, сурмач, родич, хрущ, ляц*;

— середнього роду з основою на шиплячий *ж, ч* (орфографічне *щ*) і закінченням *-е*: *ложе, плече, віче, горище, сховище*;

— чоловічого роду з суфіксом *-ар* (орфографічне *-яр*) перед м'яким приголосним і сталим наголосом на закінченні (іменники на *-яр* цього типу означають осіб чоловічої статі за професією або іншою діяльністю): *тесляр — тесляра — тесляреві — теслярем — (на) тесляреві; теслярі — теслярів — теслярам — теслярів — теслярами — теслярах; байкар, вапняр, весляр, вугляр, газетяр, дігтяр, ковзаняр, післяр, школяр* та ін.

Іменники третьої і четвертої відмін на групі не поділяють

Парадигма іменників І відміни

Парадигма іменників І відміни має таку будову:

Відмі- нок	Однина			Множина		
	1-а	1-б	1-в	1-а	1-б	1-в
Н.	-а	-я	-а	-и	-і (-ї)	-і
Р.	-и	-і, -ї	-і	-∅, -ів, -ей	-∅, -ів	-∅, -ей
Д.	-і	-і, -ї	-і	-ам	-ям	-ам
Зн.	-у	-ю	-у	-∅, -и, -ів	-∅, -і (-ї)	-∅, -і
О.	-ою	-ею (-єю)	-ею	-ами, -ми	-ями, -ми	-ами
М.	-і	-і, -ї	-і	-ах	-ях	-ах
Кл.	-о	-е, -є, (-ю)	-е	-и	-і (-ї)	-і

В іменниках І відміни вживаються закінчення: *-я, -ям, -ями, -ях* у м'якій (1-б) групі (*стеля, стелям, стелями, на стелях*); *-а, -ам, -ами, -ах* — у твердій (1-а) і мішаній (1-в) (*струна, струнам, струнами, на струнах; груша, грушам, грушами, на грушах*); *-ї* при основах на *-й* (*надія — надії*); *-и* в групі 1-а, його аломорф *-і* — в мішаній і м'якій (*води, води; души, души; пісні, пісні*); *-у* — у групах 1-а і 1-в, а *-ю* — у м'якій (*струну, грушу, пісню*); *-∅* в усіх групах у Р. в. і Зн. в. множини (*рук, пісень, груш*); *-ей* як варіант до *-∅* у Зн. в. назв істот мішаної групи (*миш — мишей*); *-ів* як варіант до *-∅* у Р. в. твердої і м'якої групи (*старост — старостів, легень — легенів*); *-ми* наголошене як варіант до *-ами, -ями* в О. в. множини (*сльозами — слізьми*).

У кличному відмінку вживаються закінчення: *-о* в твердій групі (*жінко*); *-є* в м'якій групі на *-й* (*Маріє, мріє*); *-е* в інших основах (*Настя — Насте, пісня — пісне*); *-ю* у пестливих іменниках (*доню, матусю*); *-и, -і, -ї* — у множині (*люди, гості, добродії*).

Парадигма іменників II відміни

Парадигма іменників II відміни має таку структуру:

Відмінок	Однина			Множина		
	2-а	2-б	2-в	2-а	2-б	2-в
Н.	-Ø, -о	-Ø, -е, -я	-Ø, -е	-и, -а	-і, -я	-і, -а
Р.	-а, -у, -а	-я, -ю -я	-а, -у -а, -у	-ів -Ø	-ів (-ів) -Ø	-ів -Ø
Д.	-у, -ові	-ю, -еві (-єві)	-у, -еві	-ам	-ям	-ам
Зн.	Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.
О.	-ом	-ем (-єм) -ем, -ям	-ем	-ами	-ями	-ами
М.	-і, -у -ові	-і, -ю -еві (-єві)	-і, -у -еві	-ах	-ях	-ах
Кл.	-е, -у	-ю, -е	-у, -е	Н.	Н.	Н.

Однина

Закінчення Н. в. мають морфологічне значення. -Ø — чоловічий рід, -о, -е, -я — середній рід (за винятком іменників типу *дядько, дідище*, де -о, -е позначають чоловічий рід).

У Р. в. в групі 2-а, 2-в іменники середнього роду мають закінчення -а, а в групі 2-б — аломорф -я (*діда, родича, кроля*); іменники чоловічого роду у Р. в. мають аломорфні закінчення -а (-я) і -у (-ю), вживання яких диференціюється:

— категоріальним значенням: назви конкретних предметів мають закінчення -а (-я), а речовинних — -у (-ю) (*трактора, стола, але цукру, кисню*); назви конкретних понять — закінчення -а (-я), а збірних та абстрактних — -у (-ю) (*студента, учителя, але ансамблю, каравану* — збірні поняття, *конфлікту, принципу* — абстрактні);

— лексичним значенням: назва заводу — закінчення -а (-я), а назва машини — -у (-ю) (*директор КамАЗа, але шофер КамАЗу*); назва документа — -а (-я), а те ж слово із значенням дії — закінчення -у (-ю) (*акта, рахунка — акту, рахунку*); терміни на позначення геометричних фігур — закінчення -а (-я), а фізичних і хімічних процесів — -у (-ю) (*конуса, радіуса; електролізу, синтезу*);

— морфемною будовою іменника: суфіксальні терміни — закінчення -а (-я), кореневі терміни — -у (-ю) (*чистельника, числівника, але епосу, сюжету*);

— походження слів: питомі терміни — закінчення *-у (-ю)*, запозичені — *-а (-я)* (*образу, нарису, але конуса, ромба*);
— місцем наголосу у гідронімах (*Дінця; Дніпра, Дністра, Стрия — Бугу, Дону, Дунаю*) та ін.

Це свідчить про те, що система вираження граматичного значення Р. в. ще не сформувалася.

Д. в. іменників чоловічого роду має варіантні закінчення *-у (-ю)* або *-ові (-еві, -єві)*, вживання яких не диференціюється ні семантично, ні структурно, а регулюється узусом (лат. *usus* — звичай, правило): *брату — братові, дощу — дощеві*.

У Зн. в. вживаються аломорфні закінчення, які повністю зумовлюються морфологічними категоріями іменника: грамема істот має закінчення Р. в. (*немає слона — бачу слона*); грамема неістот має закінчення Н. в. (*стоїть стіл — бачу стіл*).

В О. в. у групі 2-а — закінчення *-ом (столом)*, у мішаній — *-ем (орачем)*, у 2-б — *-ем (хлопцем, полем, раєм)*, орфографічне *-ям* у середньому роді на *-я (гілля — гіллям)*.

У М. в. функціонують аломорфні (варіантні) закінчення *-і (-ї), -у (-ю), -ові (-еві, -єві)*. Їх вживання диференціюється:

— семантикою прийменників (*у лісі, на подвір'ї, але по лісу, по подвір'ю*);

— традицією: закінчення *-ові, -еві (-єві)* виявляє тенденцію до поширення на всі типи іменників II відміни незалежно від прийменників (*по світові, на рушникові, по тілові, на плугові* і т. д.);

— морфемною будовою іменників: кінцеві суфікси *-ик, -ник, -ок, -ак, -к-о, -еньк-о* незалежно від прийменників вимагають (передбачають) закінчення *-у (на хлопчику, на робітнику, при гвіздку, на п'ятаку, при війську, на батеньку)*;

— місцем наголосу: при окситоновому наголосі М. в. має закінчення *-у́ (-ю́)* (*на снігу́, у гаю́, в бою́, на плаву́*).

Отже, і засоби вираження закінчення М. в. в сучасній українській мові ще не визначені.

Кл. в. виражається аломорфними закінченнями *-у (-ю)* і *-е*, вибір яких зумовлюється:

— морфемною будовою іменників — суфікси *-к-о, -ик, -ник, -ук, -ок* поєднуються з флексією *-у*, якщо звук [к] не чергується з [ч]: *батьку, братику, братенику, писарчуку, опришку*, але *дундук — дундуче, онук — онуче, борсук — борсуче* і ін.;

— фонемною будовою іменників — основи на *ж, ч, ш* мають флексію *-у*: *небожу, доповідачу, сестричу, синашу*;

— традицією (узусом): більшість іменників II відміни має закінчення *-е (-є)*: *баяністе, друже, хлопче, Петре*,

Степане, бригадире, юначе, Надіє, земляче та ін. Але й Кл. в. не має чіткого розмежування у засобах вираження вокативного значення.

Множина

У Н. в. множини іменники мають закінчення *-и* в твердій групі (*космонавти*), йому аломорфне *-і* в м'якій та мішаній (*медалі, родичі*). В іменниках середнього роду — закінчення *-а (-я)* (*прізвища, поля*), у деяких із них — *-і* (*плечі, очі*). Іменник *друг* відмінюється за зразком м'якої групи (*друз-і, друз-ів*).

У Р. в. множини іменники чоловічого роду в усіх трьох групах мають закінчення *-ів (-їв)* (*стенів, сараїв, дощів*), деякі — закінчення *-ей* (*коні — коней, гості — гостей, гроші — грошей*), деякі — варіантні *-ів/-Ø* (*солдатів — солдат, партизанів — партизан*).

Для іменників середнього роду типове *-Ø* (*слів, селищ, озер, боліт*); іноді — закінчення *-ів* (*полів, морів, сузір'їв, повір'їв*); в окремих випадках — варіантні закінчення *-ей/-Ø* (*плечей — пліч, ушей — вух*), але тільки *очей*.

О. в. множини має типове закінчення *-ами (-ями)*: *роками, королями*. Деколи функціонують варіантні флексії *-ами (-ми)*: *гостями — гістьми, конями — кіньми, колінами — коліньми, крилами — крильми*. В окремих словах закінчення *-има*: *очима, плечима*.

Такими є особливості відмінкових закінчень у множині.

Парадигма іменників III відміни

Парадигма іменників III відміни має таку систему:

Відмінок	Однина			Множина		
	На м'який приголосний	На твердий приголосний		На м'який приголосний	На твердий приголосний	
1	2	3	4	5	6	7
Н.	-Ø	-Ø	-и	-і	-і	-і
Р.	-і	-і	-і	-ей	-ей	-ів
Д.	і	-Ø	-і	-ями	-ам	-ям
Зн.	-Ø	-ю	-Ø	-і	-і	-ів

1	2	3	4	5	6	7
О.	-ю	-і	-ю	-ями	-ами	-ями
М.	-і	-і	-і	-ях	-ах	-ях
Кл.	-е	-е	-и	-і	-і	-і

Перед закінченням *-ю* в О. в. кінцевий приголосний продовжується, що в орфографії позначається подвоєнням відповідної букви (*сіль — сілля, тіль — тінню*, але *радість — радістю, ненависть — ненавистню*).

В усіх відмінках (крім Н. і Кл.) в іменнику *мати* з'являється формотвірний морф *-ер- (-ір-)*.

У Р. в. множини вживається закінчення *-ей* (*радостей, солей*), але *мати — матерів*.

Парадигма іменників IV відміни

Парадигма іменників IV відміни має такі відмінкові форми:

Відмін- нок	Однина		Множина	
	Н.	-я	-я	-а
Р.	-и	-я, -і	-∅	-∅
Д.	-і	-і	-ам	-ам
Зн.	-я	-я	-∅	-а
О.	-ям	-ям, -ем	-ами	-ами
М.	-і	-і	-ах	-ах
Кл.	-я	ім'я	-а	-а

Іменники IV відміни із значенням недорослих істот при відмінюванні у Р., Д., М. відмінках однини і у всіх відмінках множини набувають морфа *-ат (-ят)*: *хлоп'я, маля, голуб'я, паруб'я, яструб'я, солов'я, лебедя, щигля, теля, козя, соболя, ягня, соменя, щуча, дитинча, галча, пташа, лоша*.

В іменниках IV відміни на *-м'я* у Р., Д., М. відмінках однини і всіх відмінках множини з'являється морф *-ен-*: *плем'я, вим'я, ім'я, сім'я, тім'я, полум'я*.

У Р. і О. відмінках однини вживаються паралельні форми — з морфом *-ен* або без нього: *імені* — *ім'я, іменем* — *ім'ям*.

Такою є система закінчень іменників I, II, III та IV відмін.

Особливості відмінювання топонімів

Українські топоніми належать до розряду відмінюваних слів. Вони вживаються з номенклатурними словами (*місто, село, хутір, селище, виселок, порт, артіль*) або без них. Якщо назви населених пунктів вживаються без номенклатурного слова, то вони відмінюються як іменники відповідної відміни: *прибув до Одеси, живу в Гуляйполі, родом з Рівного*.

Якщо власні назви вживаються з номенклатурними словами *станція, артіль, порт, застава, аул, кишлак*, то такі назви не відмінюються: *до станції Ніжин, біля порту Бердянськ, на заставі «Рибаківка», біля аулу Тезек, за кишлаком Ванч*.

Одні топоніми з номенклатурними словами *місто, село, виселок, селище, хутір* відмінюються, інші — не відмінюються.

Відмінюються ті топоніми з номенклатурним словом, які:

— мають форму жіночого роду і закінчуються на *-ка, -иц-я, -ин-а, -их-а*: *у селі Варварівці, у місті Вінниці, у місті Долині, у місті Лепетисі (Лепетиха)*;

— мають форму прикметників середнього роду і закінчуються на *-ов-е, -н-е, -ськ-е, -цьк-е, -е*: *у селищі Чутовому, у селищі Агрономічному, у селі Воздвиженському, у селі Світлому*;

— мають форму іменників чоловічого роду і закінчуються на *-ець, -ик, -ів, -ин, -поль (-піль)* та кореневий приголосний: *біля міста Кролевеця, у селі Бобрику, у місті Глухові, у місті Снятині, у місті Нікополі, у місті Хусті*;

— мають прикметникову форму чоловічого роду і закінчуються на *-н-ий, -ськ-ий/-цьк-ий, -ат-ий, -ий*: *у селищі Залізничному, виселком Новолуганським, селом Хащуватим*;

— закінчуються суфіксом *-ськ, -цьк, -зьк*: *у місті Бердянську, біля міста Луцька, у селищі Харцизьку*.

Не відмінюються з номенклатурними словами:

— двослівні топоніми у формі словосполучення: *до міста Кривий Ріг, селищем Липова Долина, до селища Криве Озеро*;

— однослівні топоніми у формі множини: *біля міста Богородчани, у місті П'ятихатки, у місті Пологи, за селом Дубівці;*

— однослівні топоніми середнього роду на *-я*: *за селом Добропілля, біля села Побережжя, за містом Запоріжжя;*

— маловідомі назви міст, сіл, селищ: *у місті Адуї;*

— назви озер, рік, заток, проток, островів, гір: *у річці Гайчур, біля річки Янчур, біля озера Баскунчак, біля озера Ельтон;*

— назви зарубіжних адміністративно-територіальних одиниць: *штатом Оклахома, в штаті Техас, у провінції Тоскана.*

Не відмінюються також топоніми у формі родового відмінка: *місто Артема, село Тараса Шевченка, площа Горького, вулиця Коцюбинського.*

У мовній практиці трапляються варіанти (*за містом Запоріжжя і за містом Запоріжжям*), які свідчать про активні процеси розвитку і становлення системи словозміни топонімів в українській мові.

Особливості відмінювання іменників тільки множинної форми

Наявність у загальних і власних іменників тільки форми множини спричиняє відмінності в системі їх словозміни.

Відмінювання загальних множинних іменників

Загальні іменники цієї групи відмінюються за зразками I—III відмін множини: *канікули, канікулів (канікул), канікулам* і т. д.

Особливості відмінювання мають родовий, давальний і орудний відмінки.

У Р. в. іменники *pluralia tantum* мають такі типи закінчень:

— закінчення *-ів (-їв)*, як у II відміні (*столи — столів*): *опадів, терезів, курсів;*

— нульове закінчення (як у I відміні типу *руки — рук*): *вил, дров, воріт, ножиць;*

— закінчення *-ей* у незначній кількості слів (як у I та III відміні типу *миші — мишей, ночі — ночей*): *саней, дверей, курей, гусей, людей*. Трапляються варіанти типу *чарів — чар, канікулів — канікул*.

В О. в. переважно вживається закінчення *-ами (-ями)*: *вилами, дровами, граблями*. Закінчення *-ми* у О. в. з'являється тоді, коли у Р. в. вживається *-ей*: *саней — саньми, дверей — дверми, курей — курми, гусей — гусьми, грудей — грудьми*. Трапляються варіанти: *дверми — дверима, ворітьми — воротами*.

У Д. і М. в. іменники *люди, діти, кури, гуси, сини, сїни* і деякі інші мають закінчення *-ям, -ях* (*людям — на людях, гусям — на гусях*).

Відмінювання множинних топонімів

Топоніми тільки множинної форми можуть бути безсуфіксними (*Клини, Кути, Лани*) і суфіксальними (*Дубовичі, Клинци*).

Безсуфіксні топоніми відмінюються як відповідні множинні форми загальних іменників. Труднощі викликає Р. в., що має закінчення *-ів* і *-Ø*, вибір яких зумовлюється узусом (традицією): *Пологи — Поліг, Глодоси — Глодос, Біловоди — Біловод, Суми — Сум, Прилуки — Прилук*. Якщо ж наголос падає на закінчення, то Р. в. має флексію *-ів*: *Багні — Багнів, Лан — Ланів, Берегі — Беревів, Богдані — Богданів, Вирі — Вирів*. У ненаголошеній позиції можливі варіанти: *Пологи — Поліг і Пологів, Дуліби — Дуліб і Дулібів, Берлоги — Берлог і Берлогів*.

Суфіксальні топоніми закінчуються морфами *-ичі, -ці, -иці, -ику, -ану, -аку, -ку* та ін. Вони мають різні системи відмінювання.

1. Топоніми на *-ичі* відмінюються як іменники чоловічого роду на твердий приголосний у множині (типу *столи*): *Баничі — Баничів, Баничам* і т. д. Р. в. має два закінчення (*-ів* і *-Ø*): *Бистричі — Бистричів*, але *Меденичі — Меденич*. У літературній мові поширенішим є закінчення *-ів* (*Раневичі — Раневичів, Золотковичі — Золотковичів, Плетеничі — Плетеничів*), у розмовно-побутовому мовленні — *-Ø* (*Батятичі — Батятич, Яструбичі — Яструбич*).

2. Топоніми на *-ці* відмінюються як іменники чоловічого роду на *-ець* у множині (типу *стілець — стільці, стільців*): *Млинці — Млинців, Млинцям* і т. д. За цим зразком відмінюються топоніми *Харківці, Вільхівці, Стриганці, Двірці* та ін.

Р. в. має два закінчення (*-ів* і *-Ø*) із вставним *е* перед морфом *-ці*: *Підгайці — Підгайців*, але *Топорівці — Топорівець*. У літературній мові поширеніше закінчення *-ів* (*Луч-*

ківці — Лучківців, Болехівці — Болехівців, Жовтанці — Жовтанців), у розмовно-побутовому мовленні — \emptyset (Ярчівці — Ярчівець, Влащинці — Влащинець, Юськівці — Юськовець та ін.).

Якщо наголос у топонімах на *-ц-і* падає на закінчення *-і*, то і в побутовому, і в літературному мовленні Р. в. здебільшого має закінчення *-ів* (Верхівці — Верховців, Хитці — Хитців, Білівці — Білівців тощо), але є винятки: Ляхівці — Ляховець, Стріхівці — Стріховець, Чернівці — Чернівців і Чернівець.

3. Топоніми на *-ц-і* незалежно від місця наголосу відмінюються як іменники жіночого роду на *-ц-я* у множині (типу *крамниця*): Мульчиці — Мульциць, Мульцицям і т. д. У Р. в. вони мають \emptyset : Новородчиці — біля Новородциць, Полиці — Полиць, Вовчиці — Вовчиць.

4. Топоніми на *-ан-и* з наголошеним морфом *-ан-* у літературній мові відмінюються як назви типу *кияни*: Росошани — Росошан, Росошанам і т. д. За цим зразком відмінюються топоніми типу *Таращани*, *Козиряни*. У Р. в. вживається \emptyset : Лужани — Лужан, Бояни — Боян. Якщо у топонімах морф наголошений (*-ан-і*), то вони мають флексію *-ів*: Капрани — Капранів, Поляни — Полянів, Трояни — Троянів.

5. Топоніми на *-ик-и* (*-ник-и*) відмінюються як загальні іменники на *-ик* у множині (типу *посібники*): Гребеники — Гребеників, Гребеникам. У літературній мові у Р. в. вживається закінчення *-ів*: Стрільники — Стрільників. За цим зразком відмінюються топоніми типу *Бурики*, *Пшеничники*, *Підгайчики*. У побутовому мовленні деякі топоніми на *-ик-и* вживаються з \emptyset : Попельники — біля Попельник, Пшеничники — родом з Пшеничник, Липники — біля Липник.

6. Топоніми на *-ак-и*, *-як-и* з наголошеним і ненаголошеним закінченням у літературній мові відмінюються як відповідні загальні іменники на *-ак-и* (типу *байраки*, *п'ятаки*): Кубряки — Кубряків, Кубрякам і т. д. У літературному мовленні Р. в. має закінчення *-ів* (Третьяки — біля Третьяків, Новаки — з Новаків, Кайдаки — з Кайдаків), у побутовому мовленні — нульове (з *Кайдак*, з *Кодак*, з *Новак*).

7. Топоніми на *-к-и* (після приголосного) відмінюються як іменники множини типу *ручки*, *піски*, *бурячки*: Обложки, Обложок, Обложкам і т. д. У Р. в. вживається два закінчення (*-ів* і \emptyset): Клиш-ки — Клишок і Клишків, Воронки — Воронків і Воронок, Подільки — Подільок і Подільків.

Закінчення *-ів* з'являється переважно тоді, коли наголос у топонімах падає на закінчення *-к-і́*: *Хижкі́ — Хижкі́в, Ставкі́ — Ставкі́в, Сніжкі́ — Сніжкі́в*. Якщо ж наголос падає на основу або переходить на неї з закінчення, то вживається *-Ø*: *П'ятихатки́ — П'ятихаток, Полошки́ — Полошок, Кринички́ — Криничок, Річки́ — Річок, Піски́ — Пісок, Ліски́ — Лісок, але Ліски́ — Ліскі́в, Піски́ — Піскі́в*. Якщо ж топоніми на *-к-и* за походженням є прізвищами чи родовими назвами, то вони у Р. в. набувають закінчення *-ів*: *Терещенки́ — Терещенкі́в, Левченки́ — Левченкі́в, Кальченки́ — Кальченкі́в*.

Отже, іменник як клас слів протиставляється іншим самостійним частинам мови категоріальним значенням предметності; засобами вираження предметності (категорією істоти/неістоти, роду, числа, відмінка); семантико-граматичним і граматичним родом та числом; чотирма грамами незалежного роду словотвірного характеру; чотирма грамами незалежного числа формотвірного характеру; семирядною системою відмінкових грамам дієслівної залежності; чотирма парадигмами відмінкових закінчень; чотирма лексико-граматичними розрядами; власними суфіксами; морфологізованими синтаксичними функціями підмета і додатка; неморфологізованими синтаксичними функціями присудка, означення, обставини.

Запитання. Завдання

1. Яка частина мови називається іменником? У реченні з художнього тексту виберіть іменники і назвіть усі чотири ознаки, за якими іменник виокремлюють як частину мови.

2. Що таке категоріальне значення предметності і якими морфологічними засобами воно виражається? Проілюструйте на прикладах із художнього твору, якими морфологічними засобами виражається категоріальне значення кожного іменника.

3. Які грами має категорія роду іменника і чим відрізняється семантико-граматичний рід від граматичного? У реченні з художнього тексту визначте іменники граматичного та іменники семантико-граматичного роду.

4. Які грами має категорія числа іменника і чим відрізняється граматичне число від семантико-граматичного? У реченні з художнього тексту визначте іменники граматичного і іменники семантико-граматичного числа.

5. У чому полягають лексичні особливості іменників конкретних/абстрактних, власних/загальних, предметних/речовинних, збірних/одичинних? Наведіть приклади цих іменників із художнього тексту.

6. З'ясуйте граматичні особливості іменників конкретних/абстрактних, власних/загальних, предметних/речовинних, збірних/одичних. Наведіть приклади таких іменників із художнього тексту.

7. Які синтаксичні функції виконує іменник у реченні?

8. Назвіть основні значення іменникових відмінків.

9. Охарактеризуйте систему словозміни іменника.

10. Зробіть повний граматичний аналіз двох-трьох іменників із художнього тексту.

2.2. Прикметник

У думці тісних граматичних зв'язках з іменниками перебувають прикметники. Вони характеризують іменники, значна кількість прикметників утворюється від іменників. Прикметникові категорії роду, числа й відмінка сформувалися під безпосереднім впливом іменників.

Загальна характеристика прикметника як частини мови

Прикметник протиставляється іменникові та дієслову як самостійним частинам мови.

*Прикметник (лат. *adjectivum*) — частина мови з атрибутивною та предикативною функціями, яка має категоріальне значення не-процесуальної ознаки предмета, вираженої синтаксичними категоріями роду, числа, відмінка, категорією членності/нечленності й суфіксами.*

Під ознакою розуміють властивості, якість, відношення, явища, якими характеризується предмет. Ознаками можуть бути:

— колір: *біла хустка, голубі очі, жовто-блакитний прапор;*

— смак: *солодке яблуко, гіркий перець;*

— розмір: *великий міст, малий палець;*

— матеріал: *цегляний будинок, шовкова блузка;*

— внутрішні (психологічні) риси людини: *добра людина, щедрий дідусь, надійний друг, сміливий воїн, мудрий наставник;*

— зовнішні риси людини чи тварини: *бадьорий хлопець, красива дівчина, міцний козак, худий кінь;*

— властивості предметів: *м'яке ліжко, зручне крісло, цікава книжка;*

— відношення до простору: *польові квіти, гірські потоки, лісова пісня, космічна ракета*;

— відношення до часу: *нинішні звичаї, вчорашни день, сьогоднішня газета, ранкова зарядка*;

— належність: *батьків портфель, матеріали сукня*;

— характеристика за дією: *лякливий хлопець, сварлива жінка, вертляве дитя*;

— відношення до числа: *третій, сьомий*;

— якість: *золоті слова, умілі руки, професійний висновок, ґрунтовне пояснення, повна відповідь* тощо.

Ці ознаки формують відповідні лексико-семантичні групи слів, які становлять семантичну основу прикметника (як і іменника, дієслова, прислівника) як частини мови.

Прикметникове значення ознаки має синтаксичний характер: до прикметників належать лише ті лексеми, які мають значення ознаки предмета, а тому здатні означати іменники та іменникові займенники і узгоджуватися з ними (*добрий день — доброго дня, я веселий — мене веселого*).

Значення ознаки прикметника має свої засоби вираження — закінчення: в називному відмінку *-ий (-ій)* для чоловічого роду (*добрий, синій*), *-а, -я (-ая, -яя)* для жіночого (*добра, добрая, синя, синяя*), *-е, -є (-еє, -еє)* для середнього (*добре, синє, добреє, синєє*), *-і (-її)* для множини (*добрі, добрії*).

Закінчення морфологічно оформляє прикметник як «ознакові» слова і тому є знаками якості (В. Виноградов). На думку О. Пешковського, якщо в прикметнику *туманний* проста основа означає предмет (*туман*), а суфікс — відношення до нього (*-н-*), то, очевидно, значення ознаки може бути виражене тільки флексією *-ий*, тобто тим афіксом, який, власне, й робить його прикметником.

Прикметникові закінчення багатозначні. Вони означають частину мови, рід, число, відмінок, членність/нечленність.

Значення ознаки мають також іменники (*тиша, зелень, юнь, білизна, рань*), дієслівні форми (*зеленіти, веселитися, біліти, експлуатований, поранено*), прислівники (*навипередки, навперейми, тихо, навпростець, зелено*). Але вони не мають прикметникового плану вираження (флексій *-ий, -ій; -а, -я; -е, -є*), не спрямовані на предмет і не узгоджуються з іменником. Крім того, називаючи ознаку, такі іменники не передбачають її носія (пор. *Навколо тиша* і *Тихий вечір*), дієслова відносять до іменника процесуальну (пов'язану з дією, яка вказує на час, зв'язок із суб'єктом та об'єктом) ознаку (*земля зеленіє, море хвилю-*

сться), а прислівники відносять її не до іменника, а до дієслів і прислівників (*бігти навипередки, кидатися навперейми, навкруги тихо, скрізь зелено*).

Так можна довести, що: словоформи *теплий, хакі, електрик, комі, Шевченка* (вулиця) — прикметники; словоформи *навипередки, навперейми* (змагання *навипередки* і *змагатися навипередки, біг навперейми* — *бігти навперейми*), *по-варшавськи* (*кава по-варшавськи* і *каву зварити по-варшавськи*) і словоформи *перевірений, крокуючий* (*перевірений вчителем диктант, крокуючий полем навпростець бригадир*) не є прикметниками.

Отже, слово належить до категорії прикметника лише тоді, коли йому притаманні і семантичні (план змісту), і морфологічні (граматичні) ознаки (план вираження) прикметника.

Визначення прикметників лише за семантичним або лише за морфологічним принципом дає різні результати. Це стосується лексем, що мають лише одну словоформу: *колір беж, пальто хакі, плаття електрик, література комі, колір бордо, машина кольору цукор, вулиця Франка, колір мокрого асфальту* та ін. З точки зору семантики — це прикметники, бо вони вказують на непроцесуальну ознаку предмета і виконують атрибутивну функцію. З морфологічної точки зору вони не є прикметниками, бо не мають залежних від означуваного іменника категорій роду, числа, відмінка. Такі слова деякі мовознавці (М. Панов) виділяють в окрему групу і називають *аналітичними прикметниками*.

Вживаючись у мові при іменниках, прикметники конкретизують їх зміст: *стіл* — *кухонний стіл, журнальний стіл, канцелярський стіл, однотумбовий стіл, паспортний стіл, солодкий стіл, святковий стіл, дерев'яний стіл, широкий стіл, круглий стіл* і ін. А інколи й формують у них нове значення: *стіл* (предмет) — *паспортний стіл* (відділення, установа), *солодкий стіл* (їжа).

Поєднуючись з іменниками, прикметники конкретизують не лише іменникові значення, а й власні: *золота обрuchка* (матеріал), *золоте листя на деревах* (жовте, оранжеве, червоне), *золотий характер* (гарний), *золоті руки* (умілі), *золота осінь* (багата), *золоті слова* (мудрі), *золотий одяг* (дорогий) і под.

Деякі прикметники самі по собі не мають денотатів, а отже, й самостійного, як у іменника, лексичного значення. Воно формується на основі співвідношення прикметників з денотатами означуваних іменників: пор. *залізні*

двері (матеріал) — *залізна воля* (сильна), *стальні двері* (матеріал) — *стальні нерви* (міцні), *золоті сережки* (матеріал) — *золотий чоловік* (ідеальний).

Категоріальне значення прикметників виражається двома способами:

1) безпосередньо, поза відношенням ознаки до інших предметів, подій чи ознак: *солодкий, гіркий, дужий, зелений*;

2) опосередковано, шляхом відношення його до інших предметів, ознак, подій: *капроновий* (відношення до предмета *капрон*), *білявий* (відношення до ознаки *білий*), *революційний* (відношення до події *революція*).

Поняття ознаки (властивості, якості) є смисловою універсальною категорією, воно притаманне семантичним системам усіх мов. Але в багатьох мовах прикметник не виокремлюють як частину мови, що має свої морфологічні і синтаксичні властивості. Він не відрізняється від іменників чи прислівників, наприклад, в узбецькій мові: *кук* — синій, синя, сине, зелений, зелена, зелене; *яхті* — гарний, гарна, гарне; *чап* — лівий, ліва, ліве; *унг* — правий, права, праве; *ок* — білий, біла, біле; *чиройли костюм, куйлак* (красивий костюм, красиве плаття); *тош уй* (камінь, дім); *кушум соат* (срібло, годинник); *сахар кучасі* (місто, вулиця); *колхоз ері* (колгосп, земля); *мактаб ері* (школа, земля); в естонській: *Тарту* — *університет*; у казахській: *Джусали* — *школа*. Категорія ознаки в різних мовах має різні засоби вираження.

Морфологічні ознаки прикметника

Словоформи, що належать до прикметника, за засобами вираження поділяють на морфологізовані і неморфологізовані. До *морфологізованих* належать ті, категоріальне значення яких виражене флексіями (субстанціальними або нульовими): *суверенний, вільного, гарною, веселе, годен, здоров, рад*. До *неморфологізованих словоформ* відносять ті, які не мають флексійного вираження, тобто невідмінювані: *бордо, теле, авіа, люкс, проф, нетто, бруто, хакі, комі, хінді, урду*. Їх в українській мові дуже мало.

Морфологізовані прикметники значення ознаки виражають категоріями роду, числа, відмінка і членності/нечленності.

За здатністю чи нездатністю членуватися на основу і флексію прикметники поділяють на членні і нечленні. *Членними* (повними) бувають і якісні, і відносні прикметники: *розумний, добрий; вчорашній, теперішній, мід-*

ний. Нечленними (короткими) можуть бути лише якісні прикметники чоловічого роду в називному і знахідному відмінках з нульовим закінченням: *зелен сад*.

Для прикметників чоловічого роду звичайною є повна форма, яка виражається флексією *-ий, -ій*: *чарівний, сухий, далекий, хатний, могутній*. У жіночому і середньому роді в однині та множині повна форма, що виражається відповідно флексіями *-ая, -яя, -еє, -еє, -іє*, звичайному усному і писемному мовленню не властива і вживається лише у мові фольклору, поезії: *А в мого коня золотая грива, золотая грива, срібнії копита* (Нар. творчість); *Помандрував козаченько у чистеє поле* (Нар. творчість); *Земле моя, всеплодющая мати* (І. Франко); *Перед мене щасливеє море, море голів* (П. Тичина); *На схід летять, пливуть хмарки, як білії листки* (І. Вирган).

Повна форма прикметників історично утворилася за допомогою вказівних займенників *жь, ја, је* від давнішої нечленної форми: *новъ + жь → новъжь → новийй → новий*; *нова + ја → новая*; *ново + је → новое → новеє*.

Коротка форма в чоловічому роді нечленною є історично, після занепаду кінцевих редукованих *ъ* та *ь* вона в називному відмінку стала вживатися з нульовою флексією: *новъ → нов, добръ → добр*. У сучасній українській мові прикметників чоловічого роду в короткій формі дуже мало: *винен, повинен, варт, винуват, годен, готов, жив, здоров, рад, ладен, повен* та ін. Вживаються вони переважно в усному мовленні, фольклорі, поезії: *Будь здоров! Будь готов! Я рад за тебе!*; *І шумить, і гуде, дрібен дощик іде* (Нар. творчість); *Як ішли ми зелен ярм к зелен гаю, солов'ї нам ткали пісню диво-дивну* (Б. Олійник).

Отже, прикметники чоловічого роду існують у повній і короткій формах: *рад — радий, певен — певний, варт — вартий*. Але такі паралельні форми є нерегулярними, а тому несистемними. Більшість повних якісних прикметників (*розумний, веселий, стрункий, жвавий*) не має коротких відповідників.

Прикметники жіночого і середнього роду в однині та множині (*нова, нове, нові*) історично є членними, а в сучасній українській мові — стягненими. *Стягнена форма* розвинулася внаслідок стягнення голосних у повній формі:

— у словоформах типу *новая* [новаја] після занепаду між голосними інтервокального [j] утворилася форма *новаа*, а після стягнення кінцевих [аа] в [а] — форма *нова*;

— у словоформах типу *новое* [новоје], яка виникла з *ново је* *новоје*, внаслідок уподібнення [о] до [е] з'явилася

форма *нове́је*, що далі розвинулась у форму *нове́е*,¹ з якої після стягнення [ee] утворилася форма *нове́*;

— членна множинна форма *новы́ѣ* перетворилася на українському ґрунті в *новы́ї*, потім — у *нови́ї*, а після за-непаду інтервокального [j] і стягнення кінцевих голосних з'явилася стягнена форма *нови́*.

У процесі творення членних (повних), нечленних (коротких) і стягнених форм їх лексичне значення залишалося незмінним. Тому і категорія членності/нечленності як морфологічний засіб вираження категоріального значення ознаки є категорією словозмінною, а не класифікаційною. У прикметника вона має три грамеми (чоловічого, жіночого і середнього роду), а в іменників — чотири (ще й граему парного роду). Ця категорія в іменників є самостійною, незалежною, несинтаксичною одиницею, а в прикметників вона синтаксична, залежна від означуваного іменника. Тому, на відміну від іменників, рід прикметників не поділяється на граматичний і семантико-граматичний, не виявляє варіантів, не регулюється власною семантикою. Прикметники не належать до одного з родів (як іменники), а змінюються за родами.

Категорія числа прикметників також відрізняється від категорії числа іменників. В іменників вона словотвірна, несинтаксична, граматично незалежна, а в прикметників — синтаксична, словозмінна, бо залежить від числа означуваного іменника: *новий будинок* — *нові будинки*.

Категорія відмінка у прикметника, як і в іменника, синтаксична, граматично залежна, з тією різницею, що форма відмінків прикметника залежить від іменника і формується на основі узгодження (*фіолетова паста* — *фіолетовою пастою*), а форма відмінків іменника залежить від дієслів або віддієслівних іменників чи іншої частини мови і формується на основі керування (*читати книгу*, *читання книги*, *задоволений книгою*).

Прикметники послідовно маркують істотовість чи неістотовість іменників, з якими сполучаються. Ця їх властивість виявляється у формах знахідного відмінка однини чоловічого роду і знахідного відмінка множини. Форма знахідного відмінка однини чоловічого роду і множини у прикметниках збігається з формою родового відмінка: *Зустрічаю давнього друга*; *Зустрічаю давніх друзів*; *Зловив великого коропя*; *Купив кількох коропів*; *Побачив сірих горобців*.

Форма знахідного відмінка однини чоловічого роду і множини у прикметниках при неістотових іменниках збігається з формою називного відмінка: *Побудували новий*

будинок; Відремонтували шкільні парти; Зарибнили старі озера; Склали останній екзамен.

Вибір прикметникових форм у цих позиціях зумовлюється значенням категорії істоти/неістоти відповідного іменника. У цих випадках категорія істоти/неістоти прикметника є синтаксичною, тобто позбавленою самостійної номінативності, залежною від відповідного іменника.

Інший характер має ця категорія (як і категорії числа та відмінка) при сполучуваності з невідмінюваними іменниками та іменниками парного роду. В цих позиціях вона набуває самодостатнього, незалежного, несинтаксичного характеру і самостійно з допомогою відмінкових закінчень прикметника маркує неістотове або істотове значення іменника: а) *Зупинили вільне таксі; Прибули на профспілкове бюро;* б) *Показали дорослого шимпанзе і кількох великих какаду; Полюбили цих симпатичних двійнят; Нагородили колишнього старосту; Привітали нашу старосту; Відпочивали в зелених Карпатах.*

Отже, морфологічні ознаки прикметника є синтаксичними і словозмінними.

Синтаксичні властивості прикметника

Прикметник семантично завжди пов'язаний з іменником. Зв'язок цей реалізується двома способами: в реченні прикметник виступає або узгодженим означенням, утворюючи атрибутивну конструкцію, або присудком чи частиною присудка, поєднуючись з іменником за допомогою дієслова-зв'язки. Отже, прикметник у реченні виконує такі синтаксичні функції: атрибутивну, предикативну і предикативно-атрибутивну.

Атрибутивна функція. Виявляється в тому, що прикметник у реченні виступає узгодженим означенням до іменника, від якого залежить: *Я бачив дивний сон. Немов переді мною безмірна та пуста і дика площина. І я, прикований ланцюгом залізним, стою під височенною гранітною скалою* (І. Франко). Рідше цю функцію виконують короткі прикметники: *Аж на мене біл лебедик з небесонька пада* (І. Драч); *Місто Київ — зелен сад* (П. Воронько). Це основна синтаксична функція прикметника.

Предикативна функція. Суть її полягає в тому, що прикметник у реченні виступає іменною частиною складеного присудка при зв'язці, виражає ознаку суб'єкта і бере участь у формуванні предикативної основи речення. Предикативну функцію виконують і повні, і короткі прикметни-

ки: *Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою* (О. Довженко); *Дружба — безмежна, як море* (М. Рильський); *Він був безмежно вдячний матері* (І. Вільде); *Ділом істинним я доведу, що годен імені народного слуги* (М. Бажан); *За один рідний звук.. ладен буваєш заплатити роком життя* (М. Коцюбинський). Ця функція прикметника є вторинною.

Предикативно-атрибутивна функція. Виконуючи цю функцію, прикметник у ролі присудка одночасно виступає означенням до підмета, тобто приписує підмету (суб'єкту) предикативну ознаку і водночас є означенням (атрибутом) до нього. Це так звані предикативні означення: *Хлопчик прийшов радісний*; *Олеся сиділа нерухома* (О. Довженко); *Черешні тут росли високі і розкішні* (О. Гончар).

Прикметники у складі словосполучення найчастіше виступають залежним компонентом іменникових словосполучень (*суверенна Україна, ринкові відносини, українська мова, національна ідея*), рідше — опорним компонентом ад'єктивних словосполучень (*червоний від сорому, блідий від страху, добрий до глупоти, веселий до непристойності*). У функції залежного компонента вони узгоджуються з означуваним іменником (*рідна земля, професійний театр, місцева говірка, непересічна особистість*), а будучи опорним компонентом, керують іменниками або займенниками за допомогою прийменників чи без них: *радий за сестру, радий за тебе, сліпий від народження, задоволений наслідками екзамену, ситий обіцянками*. Невідмінювані прикметники у функції залежного компонента прилягають до опорного іменника: *комі література, хінді мова, люкс костюм, колір бордо, вулиця Стефаника*.

Суфікси прикметників

Прикметники відрізняються від інших частин мови й суфіксами. Найпоширенішими в українській мові є такі прикметникові суфікси:

-ав-ий	кривавий, блідавий, ласкавий, жилавий, жовтавий
-ан (-ян)-ий	гречаний, копійчаний, дерев'яний, шерстяний
-ач-ий	лошачий, блошачий, мишачий, дівчачий, сорочачий
-н-ий	лісний, земний, мідний, віконний, ручний, лижний
-ов-ий	березовий, вербовий, липовий, дубовий, шовковий
-ськ-ий	сербський, мисливський, складський, сусідський
-к-ий	ламкий, грімкий, в'юнкий, хибкий, плавкий, давкий

-л-ий	задубілий, стиглий, смуглий, круглий, умілий минулий
-ат-ий	вухатий, язикатий, лапатий, пихатий, бородатий
-ів	батьків, братів, дядьків, бісів, Петрів
-ин	бабин, мамин, сестрин, тещин, Миколин
-уват-ий	темнуватий, сумнуватий, очеретуватий, вуглуватий
-ист-ий	барвистий, йодистий, срібlistий, породистий
-аст-ий	вугластий, зубастий, довгастий, зеленастий
-ев-ий	бежевий, баржевий, металевий, сталевий, кахлевий
-ив-ий	злостивий, червивий, фальшивий, плаксивий, лінивий тощо

Прикметникові суфікси відрізняються від іменникових і дієслівних будовою, функцією і значенням.

За будовою всі прикметникові суфікси консонантні (закінчуються на приголосний): **-ав-ий, -ан-ий, -ськ-ий, -ат-ий, -ів, -ин, -уват-ий, -ист-ий** та ін. Цим вони відрізняються від дієслівних, які всі вокативні (закінчуються на голосний): **-и-** (*бр-и-ти*), **-а-** (*чит-а-ти*), **-ти** (*нес-ти*), **-ну-** (*стук-ну-ти*), **-ува-** (*бесід-ува-ти*), **-ка-** (*о-ка-ти*) тощо. У структурному відношенні прикметникові суфікси подібні до іменникових, які переважно також є консонантними: **-ець** (*стілець*), **-ист** (*бандурист*), **-ан-и** (*кияни*), **-ок** (*свисток*), **-ин-а** (*свитина*), **-ик** (*лісник*), **-ар** (*аптекарь*), **-енко** (*Шевченко*), **-ук** (*Шевчук*) та ін. Це пояснюється тим, що сучасні іменники і прикметники вийшли зі спільної давньої категорії імені, яка ще не була диференційована за предметністю і ознакою предмета.

За функцією прикметникові суфікси відрізняються від іменникових і дієслівних: функцією прикметникових суфіксів є вираження в слові непроцесуальної ознаки (*очеретуватий, зубастий*). Іменникові суфікси виражають предметність (*сміливість, сварка*), дієслівні — процесуальну ознаку (*зеленіти, обездолити*).

За значенням прикметникові суфікси відрізняються від іменникових і дієслівних. Усі прикметникові суфікси мають значення відношення (*йодистий, лижний, братів, березовий*), іменникові — значення особи, конкретного предмета, абстрактного поняття (*тракторист, свинарник, рівність*), дієслівні — значення дії, стану, вияву ознаки (*механізувати, спати, жовтіти*).

Морфи *-к-, -ськ-, -ист-* виявляються і в прикметниках, і в іменниках, але вони однакові лише за будовою, а за функцією і значенням різні: пор. прикметники *солодкий, гіркий, складський, свійський, барвистий, вовнистий* і іменники *донька, виплавка, Придніпровськ, україніст, моторист*. Такі суфікси омонімі.

Отже, суфікси є тією диференціальною ознакою, яка відрізняє прикметник від інших частин мови.

Лексико-граматичні розряди прикметників

У сучасній граматиці прикметники класифікують за характером самої ознаки і за способом її позначення.

Одні ознаки предметів є перемінними, тобто такими, що виявляються різною мірою, у різних предметах або в різний час (*добрий — добріший, зелений — зеленіший, теплий — тепліший*). Вони вказують на якість предметів.

Інші ознаки предметів є постійними (*цегляний будинок, капронова нитка, вчорашній день, лісова поляна*), тобто такими, що не виявляються різною мірою. Вони вказують на відношення до інших предметів.

Отже, за характером ознаки прикметники поділяють на *якісні і відносні*. Протиставлення якісних і відносних прикметників становить лише лексико-граматичний розряд, а не категорію, оскільки воно не має відмінних граматичних засобів вираження (пор. *голубий — степовий*).

Є два способи маркування ознаки — номінативний і вказівний (дейктичний). *Номінативний спосіб* полягає в тому, що ознака предмета називається прикметником (якісним чи відносним) з прозорим лексичним значенням: *блакитний колір, тепле літо, стиглий колос, морська затока*.

Вказівний (дейктичний) спосіб виявляється в тому, що слово не називає ознаку предмета, а лише вказує на неї займенником з непрозорим значенням: *той колір, таке літо, цей колос, наша затока*.

Отже, за способом позначення ознаки предмета розрізняють прикметники *номінативні і займенникові*. Традиційна граMATика займенникові прикметники (як і займенникові іменники) розглядає як різновид окремої частини мови (займенника). Але інколи їх відносять до прикметників.

В. Виноградов серед прикметників виділив особливу групу займенниково-вказівних слів: *той, цей, чий, мій*,

свій, такий, поглий і под. Вони семантично пов'язані з ознакою предмета, але для них характерна виразна займенникова семантика — вказівне значення, яке суттєво відрізняється від прикметникового значення — узагальненого називання конкретних ознак предметів. В. Виноградов наголошував, що такі слова відрізняються від прикметників не лише семантично, а й морфологічними, словотвірними і синтаксичними властивостями (не мають коротких форм, ступенів порівняння, не сполучаються з прислівниками міри). На його думку, займенниково-вказівні слова як морфологічні і лексичні залишки відмираючої частини мови недоцільно поєднувати зі справжніми прикметниками в одній частині мови.

Не належать до прикметника і дієприкметники. Хоч семантично вони й пов'язані з ознакою предмета (*складений студентом екзамен, перевірений учителем диктант*), але є іншою частиною мови. Категорії виду, часу і стану, яких немає у прикметника, зближають їх із дієсловом.

Так звані порядкові числівники є відносними прикметниками, бо означають ознаку предмета за числом, виражають її за допомогою прикметникової флексії (*другий, друга, друге*), мають синтаксичні рід, число і відмінок (*третьій, третього, третя, третьої, третє, треті, третіх, третім*), а також категорію істоти/неістоти (*треті півні* — Н. в.; *до третіх півнів* — Р. в.; *бачу треті двері* — Зн. в.). Тому В. Виноградов вважає їх прикметниками. Автори «Русской грамматики» (1980), відносячи порядкові слова до категорії прикметників, виділили їх в окремий розряд відносних прикметників, назвали *порядковими прикметниками* і зблизили із займенниковими прикметниками, оскільки «порядкові прикметники можуть вказувати на місце в ряді».

Насправді вони точно називають «місце в ряді» за допомогою числа. Наприклад, прикметник *п'ятий* точно називає місце: після четвертого перед шостим. Тому немає підстав зближати їх із займенниковими прикметниками. Це звичайні відносні прикметники, що називають ознаку предмета за відношенням до числа.

Серед відносних розрізняють *присвійні прикметники*, які вказують на належність, виражену суфіксами *-ів, -ин*: *батьків, братів, Петрів, дядьків; материн, сестрин, тещин, Миколин*.

Отже, прикметники класифікують на два лексико-граматичні розряди — якісні і відносні.

Якісні прикметники

Якість предмета, його ознаки виражаються по-різному. Частина прикметників називає якість предмета прямо і безпосередньо.

Якісні прикметники — прикметники, що означають властивість предмета безвідносно до інших предметів.

Вони мають такі особливості:

— позначають перемінні ознаки предметів, тобто ознаки, які виявляються різною мірою в різних предметах або в тому самому предметі, але в різний час: *День тепліший від ночі; Сьогодні вода в Дніпрі тепліша* (семантична ознака); лише окремі якісні прикметники виражають абсолютну ознаку: *глухий, сліпий, жонатий, вороний, гнідий*;

— у зв'язку з цим більшість якісних прикметників утворює ступінь порівняння: *синій — синіший — найсиніший, розумний — розумніший — найрозумніший* (морфологічна ознака);

— називають ознаки прямо і безпосередньо, не абстрагуючись від сутності предмета, явища як носіїв цієї ознаки, характеризують предмет сам по собі: називають властивості і якості, які безпосередньо сприймаються органами чуття (*солодкий, гіркий, кислий; білий, жовтий, зелений; тихий, шумний, дзвінкий; м'який, теплий, холодний, колючий; вузький, широкий, глибокий; пахучий, духмяний*); означають властивості характеру особи і особливості її психічного стану (*добрий, уважний, надійний, розумний*); виражають оцінку (*задовільний, найкращий*) (семантична ознака);

— мають повну і зрідка коротку форми: *зелений — зелен, радий — рад, певний — певен, повний — повен* (морфологічна ознака);

— здатні сполучатися з прислівниками ступеня та міри (*дуже, занадто, злегка, майже, трохи, абсолютно, зовсім і под.*): *дуже холодний, надзвичайно веселий, абсолютно чистий, зовсім глухий* (синтаксична ознака);

— здебільшого мають непохідну основу (*червоний, жовтий, теплий, новий, старий, мудрий і под.*), але можуть мати й похідну (*розумний, холодний, горбатий, холодний*) (словотвірна ознака);

— утворюють прислівники на *-о, -е*: *тихий — тихо, розумний — розумно; добрий — добре, злий — зле* (словотвірна ознака);

— утворюють абстрактні іменники на *-ин-а, -ість, -от-а*: *новий — новина, сивий — сивина; радий — радість, ніжний — ніжність, злий — злість; добрий — доброта, сліпий — сліпота* (словотвірна ознака);

— утворюють форми суб'єктивної оцінки: *добрий — добренький, тонкий — тонюсінський, милий — миленький, товстий — товстуватий, великий — величезний* (словотвірна ознака);

— утворюють редульковані сполуки із значенням ступеня інтенсивності ознаки: *блідий-блідий, білий-білий, рідний-рідний, радісний-радісний* (словотвірна ознака);

— вступають в антонімічні відношення з прикметниками протилежного значення: *світлий — темний, теплий — холодний, молодий — літній, веселий — сумний* (семантична ознака).

Для деяких якісних прикметників (напр., *білий*) характерні всі ці ознаки. Але визначальними можуть бути і кілька ознак: наприклад, якісний іменник *жонатий* не має короткої форми, ступеня порівняння, не сполучається з прислівниками ступеня і міри, не утворює прислівників на *-о, -е*, абстрактних іменників, форм суб'єктивної оцінки, редулькованих сполучень.

Отже, якісні прикметники — явище лексико-граматичне, хоча деякі мовознавці (А. Грищенко) схильні небезпідставно відносити їх до розряду семантико-морфологічних явищ.

Відносні прикметники

Інша частина прикметників називає якість предмета, його ознаки опосередковано.

Відносні прикметники — прикметники, що називають ознаку через відношення до інших предметів

Вони мають такі особливості:

— позначають постійні ознаки предмета, які не здатні виявлятися більшою чи меншою мірою: *тутешні звичаї, теперішній час, скляний посуд, морська вода, польові квіти* (семантична ознака);

— не утворюють у зв'язку з цим ступенів порівняння: *учнівський зошит, навчальний посібник, наукова конференція, студентський квиток* (морфологічна ознака);

— називають ознаку опосередковано, через відношення до іншого предмета, явища чи поняття і певні зв'язки з ними (*дерев'яний стіл* — стіл з дерева, *одеські моряки* — моряки з Одеси). Вони вказують на різноманітні відношення: до предмета (*журнальний стіл* — стіл для журналів, *взуттєвий магазин* — магазин взуття); до особи (*учнівська парта* — парта для учнів, *мамина хустка* — хустка мами, *міністерський портфель* — портфель міністра); до

місця (*підземна дорога* — дорога під землею, *лісові звірі* — звірі, що живуть у лісі); до часу (*ранкова зарядка* — зарядка вранці, *вечірня газета* — газета, що виходить увечері); до дії (*проїзний квиток* — квиток для проїзду, *співочий гурток* — гурток, у якому співають); до матеріалу (*капронова нитка* — нитка з капрону, *металева шафа* — шафа з металу); до числа (*другий дзвінок* — дзвінок, який подається вдруге, *шостий клас* — клас, що нумерується числом «шість»); до топонімів (*запорозькі козаки*, *дніпровські пороги*, *київські студенти*); до особи (*батьків портфель*, *Петрів зошит*, *материна хустка*, *Миколин велосипед*) і под. (семантична ознака);

— мають лише повну форму і не утворюють коротких форм: *асфальтна дорога*, *морська хвиля*, *театральне училище* (морфологічна ознака);

— не сполучаються з прислівниками ступеня та міри (*дуже*, *занадто*, *злегка*, *майже*, *трохи*, *абсолютно*, *зовсім* і под.): *тракторна бригада*, *додаткова вартість*, *київські каштани* (синтаксична ознака);

— завжди мають похідну основу і утворюються за допомогою суфіксів від іменникових, прикметникових, числівникових, займенникових, дієслівних і прислівникових основ: *березовий сік* (від *береза*), *батьківський дім* (від *батьки*), *дев'ятий вал* (від *дев'ять*), *нашенський край* (від *наш*), *висячий замок* (від *висіти*), *вчорашній борець* (від *вчора*) та ін. (словотвірна ознака);

— не утворюють прислівників на *-о*, *-е*: *річкова риба*, *земляні роботи*, *вступні іспити* (словотвірна ознака);

— не утворюють абстрактних іменників на *-ин-а*, *-ість*, *-от-а*: *березовий гай*, *вербові кілки*, *дитячі руки* (словотвірна ознака);

— не утворюють форм суб'єктивної оцінки: *степова дорога*, *польовий табір* (словотвірна ознака);

— не утворюють редукованих сполук: *дерев'яний стіл*, *братова куртка* (словотвірна ознака);

— не мають антонімічних форм: *студентський квиток*, *класна кімната*, *учительська кімната* (семантична ознака).

Семантична межа між якісними і відносними прикметниками умовна і непостійна, рухлива. Відносні прикметники можуть набувати ознак якісних, стаючи *відносно-якісними прикметниками*:

— якщо вживаються в переносному значенні: *золотий перстень* — *золотий характер*, *золота осінь*; *стальна конструкція* — *стальний характер*; *залізні ворота* — *залізні нерви*; *дерев'яні двері* — *дерев'яні руки*; *теляча шкіра* — *телячі ніжності*;

— якщо втрачають семантичний зв'язок із твірним словом: *коричневий* (колір кориці), *голубий* (колір голуба).

Якісні прикметники можуть переходити до розряду відносних і ставати *якісно-відносними прикметниками*: *чорна земля* — *Чорне море*, *білий сніг* — *Біле море*, *жовте листя* — *Жовте море*, *червона паста* — *Червоне море*; *старша людина* — *старший лейтенант*, *молодший брат* — *молодший лейтенант* і под. Такі зміни відбуваються тоді, коли якісні прикметники вживаються у складі географічних назв, термінологічних словосполучень, перифраз і фразеологізмів: *село Велика Білозірка*, *річка Гнила Ліпа*, *станція Мала Помічна*, *річка Чорна Тиса*, *селище Нова Одеса*, *місто Старий Самбір*; *біла гарячка*, *середній рід*, *бліда поганка*, *загальне мовознавство*, *старший викладач*; *чорне золото* (вугілля), *біле золото* (бавовна), *блакитне паливо* (газ), *солодкий корінь* (цукровий буряк), *білі мухи* (сніжинки); *круглий відмінник*, *гола правда*, *голими руками*, *малий бізнес*, *жовті профспілки*, *середній клас*, *вище технічне училище* та ін.

Нестійкими є і граматичні межі між якісними і відносними прикметниками. Це пояснюється двома причинами:

1) не всім якісним прикметникам через особливості лексичної семантики та морфологічної структури притаманні граматичні ознаки цього розряду. Наприклад, якісні прикметники із значенням масті тварин не утворюють коротких форм і прислівників на *-о*, *-е* (*гнідий*, *вороний*), якісні прикметники на *-ськ-ий* не утворюють ступенів порівняння і прислівників на *-о*, *-е* (*бабські розмови*, *райські яблука*, *райські умови*, *рабські умови*);

2) частина відносних прикметників при переносному вживанні може набувати граматичних ознак якісних прикметників (*золоті руки* — *дуже золоті руки*).

До розряду якісних найчастіше переходять ті відносні прикметники, які утворилися від назв:

— металів: *залізний*, *золотий*, *крицевий*, *мідний*, *срібний*, *сталевий*;

— мінералів і каменів: *агатовий*, *бірюзовий*, *гранатовий*, *кам'яний*, *кришталевий*, *мармуровий*, *рубіновий*, *смаргдовий*;

— матеріалу: *гумовий*, *дерев'яний*, *оксамитовий*, *скляний*, *шовковий*, *капроновий*, *нейлоновий*;

— речовин: *восковий*, *медовий*, *молочний*, *смоляний*;

— рослин: *барвінковий*, *буряковий*, *волошковий*, *пшеничний*.

Отже, якісні прикметники протиставляються відносним.

Категорія ступеня вияву ознаки прикметників

Якісні і відносні прикметники протиставляють за ступенем вияву ознаки. Власне якісні прикметники відрізняються від відносних наявністю несловозмінних форм, які в українській мові виражають ступінь вияву ознаки предмета.

Категорія ступеня вияву ознаки — категорія, яка вказує на рівень та інтенсивність вияву ознаки одного предмета відносно іншого або ознаки того самого предмета в різний час.

Це відношення ознаки предмета до рівня її інтенсивності її вияву: *День світліший від ночі; Сьогодні день тепліший*. Категорія ступеня вияву ознаки має чотири грами: нульовий ступінь, вищий ступінь, або компаратив (лат. *comparativus* — порівняльний), найвищий ступінь, або суперлатив (лат. *superlatio* — перебільшення), абсолютний ступінь, або елатив (лат. *elatio* — посилення).

Нульовий ступінь вияву ознаки. Його має прикметникова словоформа, яка називає ознаку предмета в її звичайному, нормальному вияві (стані) без порівняння зі станом тієї ж ознаки в іншому предметі або в інший час: *білий папір, ніжний погляд, добрі слова*. Виражається він семантикою прикметника та формами роду, числа і відмінка: *білим папером, ніжним поглядом, добрими словами*. Нульовий ступінь виявляється в будь-якій прикметниковій словоформі. Він є початковою, вихідною точкою (чи рівнем) ступеня вияву ознаки, своєю семантикою та граматичною формою не відрізняється від звичайних словоформ, а отже, є ступенем не порівняння, а ступенем вияву ознаки.

Вищий ступінь вияву ознаки (компаратив). Цей ступінь вияву ознаки має така прикметникова словоформа, яка своєю семантикою і словотвірною будовою вказує на те, що та сама ознака в одному предметі виявляється більшою (меншою) мірою, ніж в іншому, або в тому самому предметі, але в інший час: *Дні стали коротші, а ночі — довші; Батько вищий від матері; Мати ніжніша за батька*.

Найвищий (найнижчий) ступінь вияву ознаки (суперлатив). Його має така прикметникова форма, яка своєю будовою вказує на те, що та сама ознака в одному предметі виявляється найбільшою (найменшою) мірою порівняно з іншими або в тому самому предметі, але в інший час: *Найтепліші дні у наших краях бувають у червні; Найкращий подарунок — твоя усмішка*. Отже, суперлатив — це найвищий (найнижчий) ступінь вияву ознаки предмета.

По-різному визначається граматичний статус категорії вищого/найвищого ступенів порівняння прикметників. Одні мовознавці (М. Жовтобрюх, В. Плотникова та ін.) відносять її до словозмінної, оскільки, на їх погляд, нульова, компаративна і суперлативна форми не розрізняються між собою за лексичним значенням, тобто прикметникові форми типу *добрий, добріший, найдобріший* мають одне й те саме лексичне, але різні морфологічні значення. Ступенями порівняння ці лінгвісти вважають граматичні форми якісних прикметників, які виражають неоднакову міру вияву тієї самої ознаки в різних зіставляваних предметах. Форми вищого (як і найвищого) ступеня порівняння, на їхню думку, своїм лексичним значенням не відрізняються від форми вихідного прикметника, тому є не окремими лексемами, а окремими формами якісного прикметника (тобто однією лексемою), що належать до складу словозмінної парадигми.

Інші лінгвісти (А. Грищенко, І. Милославський) вважають, що нульовий, вищий і найвищий ступені розрізняються лексичним значенням, мають різні словотвірні засоби його вираження і через це становлять різні лексеми. Тому вони відносять ці ступені порівняння до словотвірних форм, а не до словозмінної парадигми. Такий підхід стає домінуючим у сучасному мовознавстві.

Понятійна і змістова база нульового, вищого і найвищого ступенів справді різна, напр.: *Ота людина мені близька, ця — ближча, а оця — найближча*. Розрізняються вони лексичними значеннями та словотвірними засобами, а тому є різними лексемами. Це означає, що форми вищого і найвищого ступенів порівняння — явище словотвірне, кожний із них має прикметникову словозмінну парадигму: *близький, -а, -е, -і; близького, -ої, -ого, -их; ближчим, -ою, -им, -ими; найближчий -а, -е, -і; найближчого, -ої, -ого, -их*. Однак утворенню форм ступенів порівняння не притаманна регулярність, властива утворенню відмінкових, родових і числових форм прикметників.

Абсолютний ступінь вияву ознаки (елатив). Його має така прикметникова форма, яка вказує на кінцевий, далі не можливий вияв ознаки: *якнайтонша нитка, якнайтовща нитка, якнайміцніша нитка, якнайдалша відстань, якнайтвердіший камінь*.

Явище ступенів вияву ознаки, будучи диференціальною ознакою, властиве лише якісним прикметникам, але охоплює не всі якісні прикметники, а лише ті, які маркують ознаки, здатні виявлятися більшою або меншою мірою. Тому в українській мові є такі якісні прикметники,

від яких ступені вияву ознаки не утворюються, що зумовлено семантичними та структурними факторами. Не мають форм ступенів вияву ознаки:

— назви абсолютних ознак, що не виявляються більшою або меншою мірою: *босий, голий, жонатий, заміжня, мертвий, німий, сліпий, живий*;

— назви масті тварин: *буланий, вороний, гнідий, зозулястий, мурий, попелястий, чалий*;

— назви кольорів, утворені від іменників відносно недавно: *бордовий, пурпуровий, салатовий, фіолетовий, цеглястий, смарагдовий, голубий, шоколадний*;

— якісні прикметники з суфіксами *-уват-* (*-юват-*) (*тонкуватий, зеленкуватий, смагляватий*), *-ав-* (*-яв-*) (*жовтавий, синявий*), *-уц-* (*-юц-*) (*проклятуций, худюций, багатюций*), *-езн-* (*широчезний, величезний*), *-енн* (*широченний*); префіксами *пре-* (*пречудовий*), *над-* (*надлишковий*), *за-* (*заширокий*), *ультра-* (*ультракороткий*);

— прикметники суб'єктивної оцінки з суфіксами *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-юсіньк-*: *чистенький, дрібнесенький, новісінський, тонюсінський*;

— складні прикметники, що називають ознаку з відтінком: *гіркувато-солоний, кисло-солодкий, світло-сірий, темно-синій, чорно-білий, жовто-блакитний*;

— складні прикметники з компонентом *-подібний, -видний*: *колоподібний, людиноподібний, зерноподібний, змієвидний*;

— більшість складних прикметників іменниково-прикметникового типу: *білобокий, білосніжний, блакитноокий, високочолий*;

— віддієслівні прикметники з префіксом *не-*: *невихований, невідступний, невмирущий, невсипущий, невпинний, непохитний*;

— прикметники з суфіксами *-анн-*, *-енн-*: *невпізнаний, невблаганний, недоторканий, нездоланий; незцілений, нескінченний*.

Нульовий і абсолютний рівень ознаки одних предметів виявляється безвідносно до інших. Якщо рівень ознаки виявляється шляхом порівняння її в кількох предметах, то ступінь його може бути різним — вищим (нижчим) або найвищим (найнижчим).

Вищий ступінь порівняння прикметників

Вищий ступінь порівняння протиставляється найвищому як за значенням, так і за способом творення.

Традиційно творення ступенів порівняння розглядають у морфології. Лише автори «Русской грамматики» (1980) суперлатив як явище словотвірне вивчають у словотворі, а компаратив (словозмінне явище) — у морфології.

Вищий ступінь порівняння прикметників має дві форми — просту (синтетичну) і складену (аналітичну).

Проста (синтетична) форма компаратива. Вона утворюється від нульової форми за допомогою суфіксів *-ш-* (з давнього *-ьш-*), *-іш-*: *багатіший, дешевіший, тоніший, дальіший, легіший, глибіший; черво́ніший, ніжніший, веселіший, добріший, тісніший*. У сучасній українській літературній мові суфікс *-ш-* малопоширений. Він трапляється переважно у прикметниках, утворених від непохідних за походженням, а зрідка й похідних основ: *легіший, тоніший, ширіший*.

Зрідка в компаративних формах з'являється суфікс *-ч-*: *дужчий, ближчий, дорожчий, вищий*. Він виник на базі суфікса *-ш-*, який після звуків [г], [ж], [з], [с] внаслідок асимілятивно-дисимілятивних процесів видозмінився в морф *-ч-*: *дужий — дужчий, близький — ближчий, дорогий — дорожчий, високий — вищий*.

Суфікс *-іш-* вживається частіше. Сферою його активного застосування є похідні основи нового творення: *рухливий — рухливіший, авторитетний — авторитетніший, талановитий — талановитіший*. Поширеність цього суфікса в якісних прикметниках пояснюється фонематичною будовою і його сполучувальними можливостями: морф *-іш-* починається голосним звуком, який сприяє вільній сполучуваності з твірною основою на один або кілька приголосних без будь-яких морфологічних змін: *активніший, могутніший, стрункіший*.

В окремих випадках можливе паралельне вживання суфіксів *-ш-* та *-іш-*: *багатіший — багатіший, товщий — товстіший*. При цьому спостерігається семантична диференціація паралельних форм: *старіший* (своїм становищем) — *старіший* (віком), *гірший* (за якістю) — *гіркіший* (за смаком).

Компаративні форми іноді утворюються від суплетивних основ: *гарний — кращий, поганий — гірший, великий — більший, добрий — ліпший*. Якщо синтаксичні словосполучення з компаративними прикметниками термінологізуються або фразеологізуються, то вони можуть втрачати ознаки якісних прикметників (ознаки порівняння) і переходити до розряду відносних: *вища математика, вища школа, нижча освіта, молодший лейтенант, старший лаборант*.

Складена (аналітична, або описова) форма компаратива. Утворюється вона додаванням допоміжних слів *більш*, *менш* до прикметників у нульовій формі ступеня: *більш активний*, *менш активний*, *більш кваліфікований*, *менш кваліфікований*, *більш відповідальний*, *менш відповідальний*, *більш натренований*, *менш натренований*, *більш уживаний*, *менш уживаний*. Ця форма компаратива *більш* характерна для наукового, офіційно-ділового стилів літературної мови і *менш* уживана в художньому стилі. Це традиційний погляд. Але існує підстава й для іншої думки, згідно з якою слова *більш*, *менш* у конструкціях компаратива повністю зберігають своє лексичне значення і є повнозначними прислівниками, про що свідчить їх здатність бути твірною основою і вступати в словотвірні зв'язки з префіксом *най-*: *найбільш*, *найменш*. «Словник української мови» наводить такі значення цих слів: *Більше* (рідше *більш*), прислівник. 1. Вищий ступінь до *багато*: *А люди йшли на панщину, усе більш та більш їх збиралося* (Марко Вовчок). 2. Уживається... у значенні *далі*, *надалі*, *потім*, *після цього*, *вже* і т. ін.: *...Мати не буде більш говорити про тих багатирів* (І. Нечуй-Левицький). 3. Переважно, здебільшого: *...Я вже і по світі не могла ходити, а все більш лежала* (Леся Українка); *Менше* (рідко *менш*) прислівник. 1. Вищий ступінь до *мало*: *А ті... на людях горлали не менш* (А. Головка). Про те, що слова *більш*, *менш* зберігають своє лексичне значення і є повнозначними прислівниками, свідчить їх здатність бути твірною основою і вступати в словотвірні зв'язки з префіксом *най-* (*найбільш*, *найменш*).

У конструкціях типу *більш холодний*, *менш холодний* вони не перетворюються на службові морфи і не стають морфологічним засобом вираження ступеня ознаки, а в прикметниковому синтаксичному словосполученні виконують роль залежних компонентів. Отже, це не складена морфологічна форма компаратива, а синтаксичне прикметникове словосполучення із залежними прислівниками *більш*, *менш*, які є лексичним засобом вираження вищої міри ознаки, названої прикметником.

Не становлять також окремої морфологічної форми ступеня порівняння: компаративні прикметники в поєднанні з прислівниками *набагато*, *ненабагато*, *значно*, *трохи* (*набагато мудріший*, *ненабагато довше*, *значно коротший*, *трохи більший*); прикметники нульового ступеня вияву ознаки в поєднанні з прислівниками *уже*, *трохи*, *зовсім*, *злегка* (*дуже холодний*, *трохи холодний*, *зовсім хо-*

лодний, злегка холодний); прикметникові конструкції з прислівником *більш-менш* (*більш-менш задовільний, більш-менш вдалий, більш-менш переконливий*). Прислівники в них є лексичним засобом вираження не ступеня порівняння, а безвідносної міри ознаки.

Найвищий ступінь порівняння прикметників

Найвищий ступінь порівняння протиставляється вищому. Традиційно вважають, що найвищий ступінь порівняння теж має дві форми — просту і складену.

Проста форма найвищого ступеня. Вона утворюється за допомогою префікса *най-*, який приєднується до форм прикметників вищого ступеня: *біліший — найбіліший, тепліший — найтепліший, довший — найдовший, сміливіший — найсміливіший*. Ця форма виражає найвищий ступінь ознаки одного предмета в порівнянні з іншими предметами цієї категорії, але не абсолютно всіх: *Остан найстаріший був у батьків* (А. Головка); *Всі аплодують найстарішому педагогові Загоруйку* (В. Бабляк); *Господар найгіршою пашею годував ослюка* (Л. Мартович); *Пролісок — то найранша, перша квітка нашої весни* (О. Гончар). Це, власне, найвищий ступінь порівняння і вияву ознаки предмета.

Складена (аналітична, або описова) форма найвищого ступеня. Утворюється від прикметників нульового ступеня ознаки за допомогою прислівників *найбільш, найменш*: *найбільш доцільний, найбільш доступний, найбільш придатний, найменш доцільний, найменш вдалий, найменш придатний, найменш вразливий*.

Аналітична форма найвищого ступеня прикметника фактично є категорією не морфологічною, а лексичною, бо вона не має морфологічних засобів вираження: у словосполученні *найбільш доступний* прикметник *доступний* тільки називає ознаку і позначає лише нульовий ступінь вияву ознаки. Найвищий ступінь вияву ознаки позначає слово *найбільш (найменш)*, яке є прислівником, тобто одиницею лексичною, а не морфологічною. Отже, це складена форма найвищого ступеня порівняння, в якій прислівник *найбільш, найменш* є лексичним (а не морфологічним) засобом вираження найвищого ступеня вияву ознаки, названої прикметником.

Однорідною зі складеною формою найвищого ступеня є конструкція «проста форма найвищого ступеня порівнян-

ня з префіксом *най-* + прийменники *з, серед, з-поміж* + іменник у родовому відмінку»: *найдоступніший серед колег, найвідоміший з усіх студентів, найпривітніша з усіх виховательок, наймудріший серед мудрих, найдобріший з-поміж добрих; Кози добірні він гнав, щонайкращі з цілої отари, для женихів на обід* (Гомер, перекл. Б. Тена). Вона виражає найвищий ступінь вияву ознаки предмета шляхом порівняння її з тією ж ознакою усіх предметів цієї категорії. Така конструкція називається *суперлативом*.

Проста форма найвищого ступеня з префіксом *най-* може ускладнюватися префіксами *що-, як-*: *щонайбільший, якнайбільший, щонайтепліший, якнайтепліший*. Такі форми не мають семантики порівняння та зіставлення, яка властива найвищому ступеню. Вони вказують не на найвищу, а на граничну, крайню, абсолютну міру вияву ознаки безвідносно до порівняння: *Санько зірвав щонайбільшого кавуна* (Б. Грінченко); *Ну й ялинка! От ялинка! Щонайкраща саме ця!* (Н. Забіла); *Попродав старий щонайліпшу маржину* (Г. Хоткевич).

Безвідносно до порівняння значення абсолютної, крайньої, граничної міри вияву ознаки, виражене за допомогою префіксів *як-, що-* і форми найвищого ступеня з префіксом *най-*, називається *елативом*. Отже, елатив — це абсолютний, безпорівняльний ступінь вияву ознаки предмета.

Велика міра якості, надмірна інтенсивність ознаки передається без порівняння, безвідносно до іншого предмета: префіксами *пре-* (*превеликий, преславний, премудрий*), *все-* (*всеосяжний, всемогутній, всесильний*), *над-* (*надзвичайний, надпотужний, надчутливий*), *за-* (*завеликий, завузький*), *архі-* (*архінеобхідний, архімудрий*), *ультра-* (*ультракороткий, ультрафіолетовий*); суфіксами *-ущ-, -уч-* (*проклятущий, худющий, товстючий*), *-езн-, -елезн-* (*величезний, довжелезний*), *-анн-* (*-янн*), *-енн-* (*нездоланий, незрівняльний, нескінченний*); повнозначними словами (прислівниками) *дуже, особливо, занадто, надзвичайно* (*дуже гарний, занадто самовпевнений*). Однак такі прикметники не є повноцінними елативами, оскільки мають лише одну його особливість — вияв ознаки безвідносно до порівняння, а граничної, абсолютної міри вияву ознаки не позначають.

Отже, прикметник в українській мові має два ступені порівняння — вищий і найвищий, але чотири ступені вияву ознаки предмета: нульовий (непорівняльний), вищий (порівняльний), найвищий (порівняльний), абсолютний

(непорівняльний). Нульовий ступінь виражається прикметниковими закінченнями, вищий — шляхом порівняння за допомогою суфіксів *-ш-*, *-ч-*, *-іш-* та прислівників *більш*, *менш* (компаратив), найвищий — шляхом порівняння за допомогою префікса *най-*, прислівників *найбільш*, *найменш*, шляхом порівняння за допомогою прийменників *з-серед*, *з-поміж* з родовим відмінком (суперлатив), абсолютний — за допомогою префіксів *що-*, *як-* (елатив). Ступені порівняння за засобами вираження є лексико-граматичною категорією, а за відношенням до лексичного значення — словотвірною (а не формотвірною) категорією.

Присвійні прикметники

Присвійні прикметники протиставляються не відносним, а неприсвійному різновиду відносних.

Присвійність, або *посесивність* (лат. *possessivus*, від *possessio* — володіння, власність), є однією з універсальних понятійних категорій мови, яка означає відношення предмета до особи, тобто належність предмета особі (*батьків портфель*, *материна хустка*), виражається синтаксичними, лексичними і морфологічними засобами. Вона властива дієсловам, займенникам, іменникам, прикметникам.

Дієслова із значенням *мати*, *володіти* утворюють посесивну (присвійну) конструкцію речення. За цими дієсловами всі мови поділяються на дві групи. Мови, в яких посесивна конструкція будується з перехідним дієсловом *мати* (лат. *habeo* — *маю*), називаються *Haveo-мовами* (*Я маю книгу*). Мови, в яких посесивна конструкція будується на основі дієслова-зв'язки *бути* (теперішній час *є*; лат. *esse* — *бути*), називаються *Esse-мовами* (*У мене є книга*). Це лексико-синтаксичні засоби вираження посесивності.

У займенниках категорія посесивності виражається за допомогою лексичних засобів (*мій*, *твій*, *наш*, *ваш*, *свій*) та граматичних — родовим відмінком займенників *він*, *вона*, *воно*, *вони* (пор. *його портфель*, *її портфель*, *їхні портфелі*), в іменниках — граматичними засобами — за допомогою форми родового відмінка: *портфель батька*, *хустка матері*, *будинок дідуся*.

У прикметниках для вираження категорії посесивності застосовують словотвірні засоби — суфікси *-ів*, *-ин*, *-ач-* (*-яч*), **-й-*: *брат* — *брат + ів* (*зошит*), *сестра* — *сестр +*

ин (олівець), теля — тел'яч-е (вухо). Це відносні прикметники з посесивним значенням. Але посесивність мають не всі прикметники. Не мають її якісні прикметники, оскільки вони називають безвідносну ознаку, і відносні, які вказують на відношення до предмета, абстрактного поняття, часу, місця, дії, числа. Посесивність мають лише ті відносні прикметники, які вказують на відношення до істоти. Тому присвійні прикметники є різновидом відносних, а не окремою групою, паритетною з відносними прикметниками. Отже, за наявністю чи відсутністю посесивності відносні прикметники поділяють на присвійні і неприсвійні. Належність може бути індивідуальна і групова, колективна: *батькова шапка — батьків дім — батьківські збори, батьківський дім; лисяча морда — лисяча нора; материн дім — материнські сльози*.

Присвійні прикметники — відносні прикметники, які мають значення індивідуальної належності.

Вони утворюються від:

— назв осіб за різними ознаками: *шахтар — шахтареве взуття, лікар — лікареві окуляри, грузин — грузинів одяг, свекруха — свекрушин фартух, батько — батьків дім*;

— особових імен. *Степан — Степанів, Микита — Микитин, Оксана — Оксанин, Олена — Оленин*;

— прізвищ і псевдонімів: *Гончар — Гончарів роман, Франко — Франкова поезія, Пчілка — Пчілчині вірші, Пригара — Пригарині твори*;

— андронімів (імен жінок за іменами чоловіків): *Лука, Лучиха — Лучишин син; Зінько, Зіньчиха — Зіньчишина донька; Терпило, Терпилиха — Терпилишина Наталка, Оляна — Олянині діти*;

— назв тварин: *віл — воловий хвіст, миша — мишаче вушко, муха — мушине крило*.

Присвійні прикметники утворюються за допомогою суфіксів *-ів- (-ов-, -ев-, -єв-, -їв-)*: *Іван — Іванів син, Іванове дитя, Андрій — Андрієві діти, Ігор — Ігореві діти, Андрій — Андрієв брат*; *-ин- (-їн-)*: *Ольга — Ольжин, Галя — Галин, Таня — Танин, Марія — Марїїн, Зоя — Зоїн, Софія — Софіїн, Надія — Надїїн*; *-яч- (-яч-)*: *миша — мишача лапка, теля — теляча шия, гуся — гусяча лапка, ворона — воронячий дзьоб*; **-й-*: *вовк — вовчий хвіст, верблюд — верблюжа шия, лисиця — лисичий хвіст*; *-ськ-ий* від українських, російських прізвищ на *-ів-, -ин-*: *Сенів — Сенівський, Тимків — Тимківський, Пушкін — Пушкінський, Щепкін — Щепкінський*.

Суфікси *-ів-, -ин-* у посесивному значенні продуктивні в сучасній українській мові, бо за їх допомогою утворюються присвійні прикметники від нових назв осіб: *менеджер — менеджерове крісло, брокер — брокерів офіс, рекетир — рекетирів спільник, кілер — кілерова жертва; рекетирка — рекетирчин, кілерка — кілерчин, брокерка — брокерчин.*

Суфікси *-ач- (-яч-), *-й-* у посесивному значенні непродуктивні, бо за їх допомогою не утворюються нові присвійні прикметники.

Посесивні суфікси *-ів-, -ин-* розрізняються не значенням, а валентністю: морф *-ів-* сполучається з основами іменників другої відміни (*Клим — Климів, бригадир — бригадирів*), а морф *-ин-* — з основами іменників першої відміни (*Микола — Миколин, голова — головин*).

Посесивний суфікс *-ин-* за фонетичною структурою формально збігається з іменниковим суфіксом *-ин* із закінченням одиницності. Це омонімні морфи, оскільки вони розрізняються за семантикою (пор. посесивність і одиницність), категоріальністю (пор. прикметниковий і іменниковий морф) і валентністю (посесивний суфікс *-ин-* поєднується з одними основами, а іменниковий *-ин* — з іншими): *Химка — Химчин, староста — старостин*, але *кияни — киянин, християни — християнин, татари — татарин*.

Деякі лексико-семантичні групи присвійних прикметників на *-ів-, -ин* втратили посесивне значення і перейшли в розряд іменників. Такими є:

- прізвища на *-ів-, -ин (-ін)*: *Сенів, Луків, Пушкін*;
- назви населених пунктів (ойконіми): *Чернігів* (від *Чернега*), *Харків* (від *Харко*), *Канів, Стеблів, Глухів, Ніжин* (від *Нега*), *Снятин* (від *Коснята*);
- назви міст на *-вль*: *Ярославль, Путивль, Переяславль* ([*в*] перед присвійним суфіксом **-й-* чергується з [*вл*]).

Прикметники, які мають значення колективної, групової, родової належності, є відносними. Їх інколи називають присвійно-відносними. До них належать:

- прикметники з суфіксом *-ськ-ий*, утворені від присвійних прикметників на *-ів-, -ин*: *батьків — батьківський, дядьків — дядьківський, кумів — кумівський; материн — материнський, сестрин — сестринський*;
- прикметники з суфіксом *-ач-ий (-яч-ий)* залежно від значення означуваного іменника: *лисяча морда* (індивідуальна належність) — *лисяча нора* (родова належність), *кроляча лапка* (індивідуальна належність) — *кроляча шапка* (родова належність);
- прикметники з суфіксом **-й-* залежно від значення означуваного слова: *вовчий хвіст* (індивідуальна належ-

ність) — *вовча зграя* (групова належність), *заяче вухо* (індивідуальна належність) — *заяча нора* (родова належність).

Залежно від семантики означуваного іменника при свійні прикметники можуть переходити в якісні: *телячий хвіст* (присвійний), *теляче тіло* (відносний) — *телячі ніжності* (недоречна сентиментальність — якісний прикметник); *лебедина голівка* (присвійний), *лебедина зграя* (відносний) — *лебедина пісня* (остання пісня — якісний прикметник); *батьківське піклування*, *братерська єдність*, *варварське ставлення*, *лакейські звички*, *материнська турбота* і под.

Система словозміни прикметника

Процес творення слів форм називають *словозміною* (*відмінюванням*). У деяких прикметників вона нульова (*хакі, беж, комі*), а в більшості — реальна, матеріально виражена (*добрий, доброго, доброму*).

Система родових, числових і відмінкових слів форм повних прикметників, родових і числових слів форм коротких прикметників, а також повних і коротких форм прикметників становить *відміну прикметників*.

За здатністю утворювати слів форми за допомогою субстанціальних (експліцитних, тобто виражених) флексій прикметники поділяють на відмінювані і невідмінювані.

Невідмінювані прикметники. Це прикметники, які в усіх позиціях відмінків однини і множини мають одну слів форму. Вони утворюють нульову парадигму і належать до нульового відмінювання (*бордо, люкс, міні*).

Не змінюються за відмінками короткі прикметники: *винен, годен, готов, згоден, здоров, ладен, певен, повен, повинен, рад, дрібен, зелен, золот, красен, молод, славен, срібен, ясен* і ін. Напр.: *Стоїть зелен сад; Немає більш зелен саду; Дякую своєму зелен саду; Бачу зелен сад; Милуюся зелен садом; Відпочиваю в зелен саді; Мій любий зелен саде!* Однак вони належать до частково невідмінюваних, оскільки змінюються за родами і числами (*варт — варта — варте — варті*).

Присвійні прикметники на *-ів, -ин* є короткими і у формі чоловічого роду в називному та знахідному відмінках мають нульове закінчення: *Стоїть батьків дім і материн флігель; Люблю батьків дім і материн флігель*. В інших відмінках чоловічого роду, в усіх відмінках жіночого і се-

реднього родів та множини вони набувають повної форми, стають відмінюваними і мають повні або стягнені закінчення: *батькового дому, батьковим домом, батьковому дому; материна хустка, материної хустки; батькове поле, батькового поля; батькові книги, батькових книг; материні хустки, материних хусток.*

Короткі прикметники (присвійні і неприсвійні) первісно відмінювалися подібно до іменників. Наприклад, прикметник *новъ* (чол. р.) відмінювався як іменник *плодъ, нова* (жін. р.) — як іменник *рука, ново* (сер. р.) — як іменник *село*, присвійний прикметник *сыновъ* — як іменник *домъ (сынова дома)*, пор. систему словозміни латинської мови, в якій з III ст. до н. е. до VII ст. н. е. іменники і прикметники мали однакові закінчення, тобто спільну парадигму: *lupus* (вовк), *lupi* (вовка), *lupo* (вовкові), *lupit* (вовка — Зн. в.), *lure* (вовче); *bonus* (добрий), *boni* (доброго), *bono* (доброму), *bonit* (доброго — Зн. в.), *bone* (Жл. в.). З колишньої повної парадигми коротких прикметників нині збереглася в українській літературній мові лише застигла форма називного-знахідного відмінка чоловічого роду однини: *Ясен місяць угорі; Мені видно ясен місяць.*

Займенникові прикметники *його, її, їх* у формі родового відмінка в реченні виконують функцію неузгоджених означень і не відмінюються: *її книга, її книги, її книгою, її книзі, її книгами.*

Не змінюються за родами, числами і відмінками прикметники іншомовного походження: *ажур, алéгри, ампiр, апáш, аплiкé, банту, бароко, беж, бемоль* (муз.), *бордо, брутто, буф, валансьєн, галá* (театр. *галá-концерт*), *галiфé, гольф, дезабильє, декольтé, дiєз, джéрсi, кльош, ко́ми* (народ, мова), *комiльфо, либертi, люкс, мажор, ма́ксi, ма́ксимум, мансi* (народ, мова), *марéнго, мiдi, мiнi, мiнiмум, мiно́р, модéрн, мо́кко, мо́рзе* (азбука), *негли́же, не́тто, пiк* (час-пiк), *пiкé, плiссé, регла́н, рококо́, рондо́, со́ло, со́те, суахiлi* (народ, мова), *терако́т, тома́т, травестi* (театр.), *трико́, урду́, факсiмiле, фантази́, фри́* (картопля), *ха́кi, ха́нти, хiндi* (мова), *цуна́мi, екстра, електри́к, есперáнто* (мова) і ін.

Деякі з них вживаються і як іменники (невідмінювані): *апаш, банту, бароко, бордо, ко́ми, мансi, маренго* (сорт тканини), *модерн, мокко, негли́же, рококо, суахiлi, соло, травестi, урду, хiндi, цуна́мi, есперáнто.*

Змінюються за родами і числами, але не змінюються за відмінками прикметники при іменниках у формі кличного відмінка, тому вони з ними узгоджуються лише в роді й числі і не узгоджуються у відмінку: *дорогий Юрію Петровичу, дорога Маріє Іванівно.*

Відмінювані прикметники. Це повні прикметники, які утворюють повну парадигму і виражають граматичне значення синтаксичного числа, роду, відмінка за допомогою закінчень *-ий, -ого, -ому, -ий/-ого, -им, -ому/-ім* (парадигма чоловічого роду): *світлий день; -а, -ої, -ій, -у, -ою, -ій* (парадигма жіночого роду): *зоряна ніч; -е, -ого, -ому, -е/-ого, -им, -ому/-ім* (парадигма середнього роду): *тепле літо; -і, -их, -им, -і/-их, -ими, -их* (парадигма множини): *весільні пісні*.

У називному і знахідному відмінках прикметників жіночого і середнього роду та множини можуть вживатися повні (нестягнені) закінчення: *-ая (-яя), -ую (-юю), -еє (-еє), -її*. Вони характерні для фольклорних і літературних, зокрема поетичних творів: *Берізка ніжная, тонка, на всіх журливо погляда* (Л. Шевело); *Кладе листок він до листка, вітри щоб злії не гуляли* (Л. Шевело); *Коханим дарують багрянні квіти* (Л. Шевело); *І ревнощі, і підозріння — то все нікчемнеє насіння* (Л. Шевело); *Я ж тебе, милую, аж до хатиноньки сам на руках віднесу* (Нар. творчість).

Відповідно до лексикографічної традиції початковою формою прикметникової парадигми вважається називний відмінок чоловічого роду однини із закінченням *-ий, -ій*: *Ти — наче колосок пшеничний, такий звичайний і такий величний* (Л. Шевело); *давній звичай*.

Грамами роду прикметників у формі множини за допомогою закінчень не розрізняються: *нові столи, нові парти, нові вікна*.

Місцевий відмінок однини прикметників чоловічого і середнього роду має варіантні закінчення (*-ому/-ім*): *Корінням я в Дубровицькiм повстанні, пагінням — в вересневому суцвітті* (Л. Шевело); *Земля поліська в сонячнiм труді* (Л. Шевело); *І березень з гори крутої в потоці крижаному мчить* (Л. Шевело); *В життєвiм вирі і мені щастило!* (Л. Шевело).

Словозмінна парадигма повних прикметників має 24 словоформи (творення ступенів порівняння не належить до формотворення). За характером кінцевих приголосних основи (перед закінченням) їх поділяють на дві групи — твердої і м'якої.

До м'якої групи належать прикметникові словоформи з м'яким приголосним на кінці основи: *син'-ий, син'-ого, син'-ому*. До твердої групи — з твердим приголосним: *степов-ий, степов-ого, степов-им*.

Не всі повні в усіх словоформах прикметники мають однакову основу. Деякі мають м'яку основу лише після за-

кінчення *-ій* у давальному та місцевому відмінках жіночого роду однини (*новій школі, на новій лінії*), після закінчення *-і* в називному і знахідному відмінках множини (*нові книги*), а в інших словоформах — тверду основу (*новий, нового, новому, новим, нове, нова, нової, нову, новою, нових, новим, новими*).

Прикметники на *-лиций* мають тверді основи в називному, знахідному, орудному відмінках однини чоловічого і середнього роду (*яснолиций, яснолице, яснолицим*), всі відмінкові форми множини, крім називного і знахідного (*яснолицих, яснолицим, яснолицими, на яснолицих*), а в усіх інших словоформах — м'які основи (*яснолицього, яснолицьому, на яснолицьому, яснолиця, яснолицьої, яснолицій, яснолицю, яснолицьою, на яснолицій, яснолиці*).

Більшість прикметників має тверду основу словоформ. До м'якої групи належить невелика кількість прикметників:

— на *-н'-ій* із значенням відношення до місця після приголосних: *ближ-ній, даль-ній, довколиш-ній, домаш-ній, дорож-ній, верх-ній, внутріш-ній, зад-ній, перед-ній, серед-ній, край-ній, горіш-ній*;

— на *-н'-ій* із значенням відношення до часу після приголосних: *буд-ній, вечір-ній, дав-ній, древ-ній, зим-ній, ран-ній, піз-ній, літ-ній, осін-ній, субот-ній, теперіш-ній, тодіш-ній, колиш-ній*;

— на *-н'-ій* із значенням відношення до осіб та істот після приголосних: *матір-ній, дочір-ній, брат-ній, муж-ній, подруж-ній*, а також *орл-ій* і ін.

Отже, прикметник як клас слів протиставляється іменнику і дієслову категоріальним значенням непроцесуальної ознаки предмета; синтаксично залежними від іменника категоріями роду, числа, відмінка; лексико-граматичними розрядами якісних і відносних форм; морфологізованими синтаксичними функціями означення і присудка; власними суфіксами; парадигмами відмінкових закінчень.

Запитання. Завдання

1. Який клас слів називається прикметником і якими морфологічними категоріями виражається їх категоріальне значення? У реченнях із художнього тексту знайдіть прикметники, виділіть у них ті чотири ознаки, за якими прикметник виокремлюють як частину мови.

2. Чим відрізняється категоріальне значення прикметника від категоріального значення іменника і дієслова? Знайдіть у художньому тексті приклади на підтвердження своїх думок.

3. Якими ознаками характеризуються категорії роду, числа і відмінка прикметників? Підберіть з художньої літератури відповідні приклади.

4. Охарактеризуйте синтаксичні властивості прикметників.

5. З'ясуйте ознаки якісних прикметників. Доберіть приклади з художнього тексту.

6. Назвіть ознаки відносних і присвійних прикметників. Виділіть їх у художньому тексті. Чим відрізняються якісні прикметники від відносних?

7. Назвіть основні синтаксичні властивості прикметника. На кожному з них підберіть приклад із художнього тексту.

8. За допомогою кожного прикметникового суфікса утворіть по два-три слова.

9. Чим відрізняються система відмінювання прикметника від системи відмінювання іменника?

10. Зробіть повний морфологічний аналіз двох-трьох прикметників із художнього тексту.

2.3. Числівник

Іменникові і прикметникові як самостійним частинам мови протиставляється числівник.

Семантична основа числівника

Семантичною основою числівника є поняття кількості і числа. *Кількість* є філософською (і логічною) категорією, що характеризує зовнішній аспект предметів і явищ з погляду їх вимірюваності (величини, маси, числа, об'єму, ступеня розвитку властивостей тощо). У реальній дійсності кількість виражається за допомогою поняття числа. *Число* становить сукупність певної кількості чого-небудь. Це явище дійсності, а не продукт творчості розуму. Німецький учений Фрідріх Енгельс (1820—1895) писав: «Поняття числа і фігури взято не звідки-небудь, а тільки з дійсного світу. Десять пальців, на яких люди вчилися рахувати, тобто виконувати першу арифметичну операцію, являє собою все, що завгодно, тільки не продукт вільної творчості розуму».

Поняття числа є абстрактним і дає лише загальне уявлення про кількість, формуючись у процесі пізнання картини світу. Первісно воно було пов'язане з предметністю і виникло з неї, а коли людина в процесі пізнання світу навчилася абстрактно мислити (узагальнювати), звільнилося

від предметності и набуло абстрактного значення. На думку Ф. Енгельса, «щоб лічити, треба мати не тільки предмети, які підлягають лічбі, але й володіти вже здібністю абстрагуватися при розгляді цих предметів від усіх інших їх властивостей, крім числа, а ця здібність є результатом давнього історичного розвитку, що спирається на досвід».

Отже, число є засобом вираження ширшого поняття кількості, яким воно спричинене, і невід'ємне від нього.

Поняття кількості інтерпретується в мові такими граматичними засобами:

— граматичною категорією числа (грамами однини, двоїни, множини): *книга — книги, учень — учні*;

— іменниками із значенням міри: *куни* (зошигів), *сирба* (соломи), *мішок* (картоплі);

— порядковими відчислівниковими прикметниками: *п'ятий клас, перша кімната*;

— відчислівниковими дієсловами: *подвоїти, потроїти, переполовинити*;

— відчислівниковими прислівниками: *двічі, тричі, шестеро*; пор. старосл. *пятижды*;

— займенниками: *кілька, стільки, скільки, декілька*;

— синтаксичним словосполученням: *три цілих і одна п'ята, дві третіх, одна десята*;

— числівником: *два, три, чотири, шість, сім* і т. д.

На цій підставі окремі граматисти (А. Супрун, А. Грищенко, К. Городенська) формують поняття широкого розуміння числівника як частини мови. Сучасний білоруський мовознавець Адам Супрун числівником називає клас повнозначних слів, які означають число, кількість, міру і пов'язані з числом розумові категорії порядку при лічбі, кратності (повторюваності), сукупності (збірності). Відповідно до цих визначень він виділяє такі розряди числівників: кількісні (*три, шість*), порядкові (*третій, шостий*), кратні (*двічі, тричі, в'ятеро*), збірні (*двоє, обидва*), розділювальні (*по двоє, по троє, по два, по три*), неозначено-кількісні (*багато, мало, кілька, скільки*), дробові (*пів, чверть, третина, половина, одна третя*). Але в усіх цих лексемах, крім кількісних і збірних, основною семантикою є предметність, ознака, дія, обставина, дейксис, а поняття кількості і числа — додатковою. Оскільки частини мови (категоріальне) значення формується на базі основної семантики, а не додаткової, то до числівника як окремої частини мови належать лише ті слова, у яких основним значенням є кількість (предметна або абстрактна),

пов'язана з числом, тобто слова з кількісною і збірною семантикою.

Кількісно-числове поняття і поняття числівника не збігаються. Кількісно-числове поняття охоплює всі слова незалежно від частиномовної належності, що використовуються при лічбі. Вони утворюють *числовий ряд*: *нуль, один, два, три, чотири..., тисяча..., мільйон..., мільярд* і т. д., який складається з іменників, числівників, прикметників, займенників. До поняття числівника належать лише ті слова числового ряду, які називають означену кількість (квантитативна функція) і абстрактне число (нумеративна функція). Кількісно-числове значення в слові може бути категоріальним (основним) і додатковим (відтінковим). Група слів, у яких категоріальне значення виражене числом, становить окрему частину мови, що називається числівником (лат. *numeralis*).

Дехто з мовознавців не вважає числівник окремою частиною мови. О. Пешковський писав: «Числівник при всіх своїх особливостях не лише у відмінюванні, але й у синтаксичному вживанні не становить окремої категорії..., бо числові уявлення не відрізняються принципово від кількісних уявлень взагалі». Він, орієнтуючись переважно на формальні ознаки, одні з числових лексем розглядав як числівникові іменники (*чотири, п'ять*), другі — як числівникові прикметники (*четвертий, п'ятий*), треті — як числівникові прислівники (*двічі, тричі*). Польський мовознавець Єжі Курилович та І. Вихованець називають їх або числовими словами, або лексичними морфемами.

О. Безпояско, К. Городенська виокремлюють числівник як частину мови на базі однієї (семантичної) ознаки — категоріального значення кількості, вважаючи його повнозначною частиною мови, яка означає кількість предметів (певну або точно не визначену) та абстрактно-математичну кількість. Однак семантична ознака не дає змоги вирішити частиномовний статус усіх слів зі значенням кількості (*пара, десяток, тисяча, сотня, чверть, третина* і т. д.) і розмежувати числові іменники та власне числівники. Не розмежовує їх і морфологічна категорія відмінка, оскільки і числові іменники (*тисяча*), і власне числівники (*десять*) мають повну відмінкову парадигму. Навпаки, категорія відмінка зближує числівник з іменником і прикметником. Не є коректним визначення числівника як частини мови і за двома ознаками: категоріальним значенням і категорією відмінка при обмеженому вияві категорії роду і числа: «Числівник — частина мови, яка позначає кількість предметів... і виражає категоріальне лексичне значення у мор-

фологічній категорії відмінка при обмеженому функціонуванні категорії роду і числа» (А. Грищенко).

Вузьке розуміння числівника як частини мови (І. Милославський та ін.) базується на категоріальному значенні, що формується на лексемах з основною семантикою абстрактного числа і точної предметної кількості, вираженої числом, а також на таких морфологічних, морфемних і синтаксичних особливостях, які протиставляють числівник іменникам і прикметникам. На цій підставі числівник можна визначити як самостійну частину мови, яка означає абстрактне число й точну предметну кількість, пов'язану з числом, і протистоїть іменникам і прикметникам нульовою категорією роду, поділом на одинину/множину, своєрідними закінченнями, специфічними суфіксами, двофункціональним статусом і дискретною валентністю в словосполученні. З огляду на різноманітні підходи до визначення числівника як частини мови можна сформулювати узагальнене визначення.

Числівник (лат. numeralis — числовий) — самостійна змінювана частина мови, до якої належать слова, що мають категоріальне значення означеної кількості і абстрактного числа, виражене категоріями роду, числа, відмінка і власними суфіксами.

Отже, числівник має такі категоріальні, морфологічні й синтаксичні ознаки, які дають підстави виокремлювати його в самостійну частину мови.

Морфологічні ознаки і синтаксичні властивості числівника

Іменники, прикметники і числівники генетично споріднені. Вони мають одне джерело — давню категорію імені, а отже, й спільні морфологічні ознаки (наприклад, категорію відмінка). Але ці частини мови і відрізняються між собою: іменник протистоїть прикметнику незалежним характером категорії роду, прикметник протистоїть іменнику залежним (синтаксичним) характером категорії роду, а числівник — іменнику і прикметнику нульовим характером категорії роду, тобто її відсутністю. Отже, відсутність категорії роду у числівника при наявності її у генетично споріднених іменниках і прикметниках є його диференціальною ознакою: лексеми з кількісною ознакою і незалежною категорією роду — іменники (*нуль, тисяча, мільярд*), лексеми з кількісною ознакою і залежною (синтаксичною) категорією роду — прикметники (*третій, шостий, один*,

одна, одне), лексеми з кількісною ознакою і нульовою (відсутньою) категорією роду — числівники (*чотири, десять, чотирнадцять*). Вони не протиставляються один одному за родом і тому не можуть мати при собі узгоджуваних слів.

В окремих випадках числові лексеми протиставляються за родами: *один — одна — одне, два — дві, обидва — обидві, півтора — півтори*. Вони поодинокі і є залишками родового протиставлення зниклої давньої категорії імені, які в сучасній українській мові не набули повних числівникових ознак, а зберігають синтаксичний характер категорії роду як ознаки прикметника.

Отже, категорія роду в іменників і прикметників виконує ототожнювальну функцію, а характер цієї категорії (незалежний у іменника, синтаксичний у прикметника, нульовий у числівника) — диференціальну.

Категорії числа, як стверджується в граматиці, числівник не має, оскільки його лексичне значення вказує на число. Виняток становить лише лексема *один*, що має форму множини *одні*. Але це лише форма, яка не має значення множини навіть тоді, коли відноситься до іменників тільки множинної форми (*одні двері, одні ножиці, одні сани*) або взагалі не має значення кількості чи числа і тому не відноситься до числівника: *Одні студенти йдуть у музей, а інші — в театр. В залі сиділи одні дівчата, хлопців не було*. Та й форма однини лексеми *один* часто вживається не як числівник, наприклад, у значенні прикметника *самотній*: *Маковей залишився вже один* (О. Гончар); у значенні вказівного займенника *той самий* або прикметника *спільний*: *Ми з вами жили в одній кімнаті* (Ю. Яновський).

І все ж протиставлення однини/множини в числівнику відображене. За відношенням до поняття однини/множини всі числівники поділяють на дві групи: числівники тільки однини (*один*); числівники тільки множини (*два, три, чотири, п'ять, шість*) і решта, що виражають поняття «багато». Ця диференціальна ознака поділяє всі числівники на однинні та множинні і виділяє числівник в окрему частину мови. Відношення іменника до однини/множини принципово інше: іменники поділяються на ті, що мають і однину, і множину (*нуль — нулі, тисяча — тисячі, будинок — будинки, учень — учні*), і ті, що мають або тільки однину, або тільки множину (*дружба, любов, щастя; двері, сани, окуляри, ножиці*).

Отже, незважаючи на числовий характер лексичного значення, числівник має специфічну граматичну категорію числа, якою він відрізняється від граматичної катего-

рії числа іменника. Всі числівники української мови, крім лексеми *один* (*одна, одне*), за значенням і формою є словами тільки множини (*pluralia tantum*).

Категорія відмінка у числівника виконує подвійну функцію: відрізняє його від прислівника як невідмінюваної частини мови і зберігає генетичний зв'язок числівника з іменником, запобігаючи його перетворенню на прислівник. Але диференціальною ознакою стосовно іменника і прикметника, здатною виділити числівник в окрему частину мови, є не власне категорія відмінка, а закінчення родового, давального, орудного і місцевого відмінків (*-ох, -ом, -ома, -іма, -ох*), які відрізняють числівник від іменника (пор. відповідні закінчення *-ів, -ам, -ами, -ах*) і прикметника (пор. відповідні закінчення *-их, -им, -ими, -их*): *нових чотирьох столів, новим чотирьом столам, новими чотирма (двома) столами, на нових чотирьох столах*.

Числівники від інших частин мови відрізняються суфіксами. Характерними для них є такі: *-надцять* — утворює кількісні числівники від 11 до 19: *одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять* (всього 9) — він вживається також у числівникових займенниках *кільканадцять, стонадцять*; *-дцять* — утворює кількісні числівники *двадцять, тридцять*; *-ой-е* — утворює збірні числівники *двоє, троє*; *-ер-о* — утворює збірні числівники від кількісних 4—19, 20, 30, 50, 60, 70, 80: *четверо, п'ятеро, одинадцяттеро, двадцяттеро, тридцяттеро, сімдесяттеро, вісімдесяттеро*.

Суфікс *-надцять* є контамінацією (лат. *contaminatio* — змішування) прийменника *на* і кореня *десять*, суфікс *-дцять* теж утворився на базі цього числівникового кореня.

Числівники *двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро* мають здрібніло-пестливі форми, які утворюються за допомогою суфікса *-ко*: *двійко, трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, восьмірко*. Але це суфікс іменниковий.

Числівник відрізняється від інших самостійних частин мови також синтаксичними властивостями. У реченні числівники виконують функції будь-якого члена: підмета (*Чотири ділиться на два*); присудка (*Різниця двох чисел становить сім*); додатка (*Чотири додати до п'яти*); означення (*Студент володіє двома мовами*); обставини (*Шість ділиться на три*). Отже, числівник, на відміну від прикметника, для якого характерна лише атрибутивна і предикативна функція, має, як іменник, повну парадигму синтаксичних функцій — суб'єктну, предикативну, атрибутивну, обставинну і об'єктну.

Морфологізованих функцій, які чітко виражені в іменника і прикметника, числівник не має. Лише злегка вираженою атрибутивною функцією він наближається до прикметника. Отже, за функцією в реченні числівник фактично нічим не відрізняється від функції іменника, прикметника, дієслова.

Числівники, як іменники та прикметники, у словосполученні бувають як опорними, так і залежними компонентами. Це їх об'єднує, а не ототожнює, бо статус числівника в словосполученні суттєво відрізняється від статусу іменників і прикметників, які в усіх формах того самого словосполучення виступають або лише опорними, або лише залежними компонентами, тобто мають однофункціональний статус (*червоні маки, червоних маків, червоним макам; червоний від сорому, червоного від сорому; зустрічаю друга, зустрічатиму друга*), а числівник має двоїстий статус у словосполученні: виступає у називному та відповідному знахідному відмінках опорним компонентом, а у родовому, давальному, орудному, місцевому відмінках — залежним (*прибуло два трактори, побачили два трактори; немає двох тракторів, двом тракторам, двома тракторами*). Отже, двоїстим статусом числівник у словосполученні суттєво відрізняється від статусу іменника і прикметника.

Числівник відрізняється від іменників і прикметників здатністю до синтаксичних зв'язків. У словосполученні числівник поєднується з іншими словами трьома способами: керуванням, узгодженням і приляганням (*тридцять витязів, тридцятьох витязів, триста двадцять сім*), а іменник — тільки способом керування (*початок занять, телефон для довідок*), прикметник — здебільшого способом узгодження (*суверенна держава, українська мова*).

Числівники, зближуючись із прикметниками за атрибутивною функцією, відрізняються від них валентністю. Прикметники поєднуються з дискретними (предметними) і недискретними (речовинними) іменниками, тобто для них характерна дискретна і недискретна валентність (*нові будинки, державні університети, молода квасоля, червона мідь*), а числівники сполучаються лише з дискретними іменниками (мають лише дискретну валентність): *один стіл, дві аудиторії, три студенти, чотири групи* і т. д.

Отже, морфологічні ознаки, суфікси й синтаксичні властивості протиставляють числівник іменникові та прикметникові двоїстим статусом і дискретною валентністю в словосполученнях і виокремлюють його в самостійну частину мови.

Розряди числівників

Розуміння числівника в широкому і вузькому значенні зумовлює різний лексичний склад цієї частини мови, що позначається на типах і кількості числівникових розрядів.

Згідно з вузьким розумінням до числівника не належать такі лексеми:

— *нуль, тисяча, мільйон, мільярд, більйон, трильйон*. Вони, хоч і входять до числового ряду, однак є іменниками, тому що мають категорію роду, змінюються за числами, мають закінчення іменникової парадигми, вживаються з узгоджуваними означеннями (*середній нуль, остання тисяча*);

— *кільканадцять, стонадцять* і под. Ці лексеми є займенниками, тому що мають лише форму числівників, вказуючи на неозначену кількість, але не називаючи її, і виконують дейктичну функцію;

— *багато, мало, чимало, кілька, декілька*. Це займенники, оскільки вони не називають точну кількість, пов'язану з числом, а лише вказують на неозначену кількість і виконують дейктичну функцію;

— *гарба (соломи), віз (яблук), мішок (картоплі), купа (зошитів)*. Ці слова вказують на кількість, не пов'язану з числом, і мають морфологічні ознаки іменника;

— *п'ятірка, трійка, сімка, шістка, десятка* і под. Вони мають категоріальне значення, морфологічні ознаки, синтаксичні функції і суфікси іменника;

— *ліс (рук), море (сліз), хмара (комарів)* у переносному вживанні, тому що не називають точної кількості, пов'язаної з числом, а лише вказують на неї, як займенники, втративши іменникове категоріальне значення предметності, зберігши форми іменника;

— *третій, шостий, сімнадцятий* і под., які не набули ознак числівника, а мають усі ознаки прикметника (синтаксичний рід, число, відмінок і т. д.);

— *один, одна, одне, одні*, оскільки вони, хоч і належать до числового ряду, але мають основні ознаки прикметника (синтаксичний рід, число, відмінок), а в тексті набувають семантики прикметника (*Народи всі — одна сім'я*. В. Сосяра), видільної частки (*Їв одні вареники*), займенника (*Вчилися в одній школі*); у зв'язку з тим, що слово *один* є назвою першого числа натурального числового ряду, його умовно відносять до числівника.

До числівника як морфологічної одиниці не належать і так звані дробові числівники типу *дві третіх, одна ціла і сім десятих, три цілих і три сотих* і под. Фактично це не слова (не морфологічні одиниці), а синтаксичні словоспо-

лучення, тобто синтаксичні одиниці з кількісним значенням, утворені від числівників, прикметників, сполучників і елізованого іменника *частина* в однині й множині (пор. *одна ціла частина і сім десятих частин*). Вони використовуються як складені синтаксичні назви дробових чисел. Не морфологічними одиницями, а синтаксичними словосполученнями є також аналітичні і синтаксичні найменування великих чисел, утворені з кількох простих і складних числівників (*двадцять сім, двісті тридцять два*) або з числівників та іменників (*дві тисячі триста сорок чотири, три мільйони дванадцять тисяч сімсот чотири*).

В українському мовознавстві поширені дві класифікації числівників — семантична і структурна.

Семантичний принцип. За цим принципом, відповідно до вузького визначення, числівники поділяють на кількісні, збірні і дробові.

Кількісні числівники називають точну кількість предметів (понять, осіб), які піддаються лічбі, і абстрактно-математичне число: *три книги, дві подруги, сім перешкод; два помножити на три, сім піднести до куба*. Вони є основними у висхідному натуральному ряді чисел: *один, два, три, чотири, п'ять, шість* і т. д.

Кількісні, як і решта числівників, утворюють закриту систему лексем, яка не поповнюється новоутвореннями: 1—9 (9 лексем першого десятка), 11—19 (9 лексем другого десятка), 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 (9 назв десятків), 100, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900 (9 назв сотень) — всього 36 лексем. Комбінація 36 числівників між собою та з числівниковими іменниками, прикметниками і займенниками дає змогу назвати будь-яку кількість предметів довкілля чи будь-яке за величиною число.

Лексема *один* (*одна, одне, одні*) зберігає всі морфологічні ознаки прикметника (синтаксичний рід, число й відмінок) і прикметникову парадигму (*один, одного, одному, один/одного, одним, на однім*). Семантику числівника вона має лише тоді, коли вказує на один предмет (*один зошит*) і перше число натурального ряду. В інших випадках це слово набуває значення прикметника, займенника, видільної частки, прислівника. Напр.: *У них один девіз — боротися за справедливість* (відповідає прикметнику *спільний*); *Вони закінчили один факультет* (дорівнює займеннику *той самий*); *Завдання виконав один Петрик* (має значення частки *тільки, лише*); *Степан жив один* (відповідник прислівника *самотньо*); *Дідусь одно співає* (синонім прислівників *часто, постійно, весь час*).

У формі множини (*одні*) кількісно-числівникова семантика цієї лексеми виявляється тільки при іменниках *pluralia tantum*: *одні двері, одні ножиці, одні окуляри*. В інших позиціях вона набуває значення прикметника, займенника, прислівника, видільних часток. Напр.: *У них одні інтереси (спільні); Приїхали шахтарі: одні — машинами, інші — велосипедами (ці, ті); Дідусь із бабусяю жили одні (самотньо); Їли одні вареники (тільки)*.

У лексеми *два (дві)* збереглася прикметникова категорія роду (*два столи, дві парти*), але семантику вона має числівникову.

При широкому розумінні кількісні числівники поділяють на *означено-кількісні (один, два, три, десять, дванадцять, тридцять, сто)* і *неозначено-кількісні (кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, сто-надцять, багато, небагато, мало, немало, чимало, скільки, стільки, ніскільки та ін.)*.

Оскільки неозначено-кількісні слова не називають точної кількості, вираженої в числах, а лише вказують на неї, тобто не мають категоріального значення кількості й числа, то вони, відповідно до вузького розуміння, не належать до числівника як частини мови. Це так звані числівникові займенники.

Збірні числівники називають кількість як нерозчленовану сукупність предметів і істот: *трое гнізд, четверо сіл, шестеро ягнят, троє волів*. До них належить невелика група числівників від двох до двадцяти (*двоє — двадцятеро*) і числівник *тридцятеро*. Числівники інших десятків у формі збірності вживаються дуже рідко. У праслов'янській мові утворень на *-ер-, -ор-* для чисел, більших десяти, не було.

Збірні числівники в сучасній українській мові утворюються від кількісних числівників за допомогою суфіксів *-ой-е, -ер-о*: *два (а) + ой-е = двоє, тр(и) + ой-е = троє; сем + ер-о = семеро, десят + ер-о = десятеро*.

До збірних відносять також числівники *обидва, обидві* (від *об-а + и + два*), *обоє* із значенням сукупної парності: *Два кольори мої, два кольори, оба на полотні, в душі моїй — оба* (Д. Павличко).

Характерна особливість лексичного значення збірних числівників полягає в тому, що вони позначають лише кількість предметів чи істот і не позначають абстрактного числа. За цими ознаками збірні числівники протиставляються кількісним.

Первісне значеннєве розмежування збірних (*двоє, четверо*) і кількісних (*два, чотири*) базувалося на понятті не-

розчленованої (сукупної) і розчленованої (дистрибутивної) кількості. Але поняття «збірний числівник», як зазначає український мовознавець Юрій Шерех (Ю. Шевельов), містить внутрішню суперечність: «збірність — це єдність, підрахунок же означає руйнування такої єдності».

У сучасній українській літературній мові протиставлення нерозчленованої (сукупної) і розчленованої кількості, на думку Ю. Шереха та А. Грищенка, втрачається. І збірні числівники типу *трое, шестеро, двадцятеро* починають все частіше вживатися на позначення розчленованої кількості: *Двоє барил з водою стояли коло стіжка* (І. Нечуй-Левицький); *Чоловік умер, двоє діток мені покинув, два сини* (Марко Вовчок) і под. Це вони вважають найважливішою зміною у числівниковій системі сучасної української мови.

Збірні числівники із значенням розчленованої кількості вживаються:

1) при дискретних іменниках середнього роду: *шестеро курчат* (М. Коцюбинський), *трое літ* (А. Малишко), *восьмеро качат, восьмеро відер, дванадцятеро яець* (І. Нечуй-Левицький), *двоє барил* (І. Нечуй-Левицький), *двоє слів* (І. Микитенко), *п'ятеро тістечок* (А. Головка), *п'ятеро курчат* — пор. кількісні числівники із значенням розчленованої кількості при дискретних іменниках середнього роду: *шість курчат, три літа, вісім качат, вісім відер, дванадцять яець, два барила, два слова, п'ять тістечок, п'ять курчат*;

2) при дискретних іменниках чоловічого роду на позначення істот і неістот: *п'ятеро деньків* (Є. Гребінка), *двоє пасажирів* (П. Панч), *дев'ятеро коней* (Б. Грінченко), *дев'ятеро котів* (Ю. Смолич), *восьмеро студентів, троє слуг* (О. Довженко), *шестеро уланів* (О. Довженко) — пор. конструкції з кількісними числівниками: *п'ять деньків, два пасажирів, дев'ять коней, дев'ять котів, вісім студентів*;

3) рідше при дискретних іменниках жіночого роду на позначення істот і неістот: *дванадцятеро дочок* (Л. Первомайський), *двоє дочок* (О. Гончар), *десятеро спортсменок* (В. Собко), *двоє росинок* (Дніпрова Чайка), *трое крашанок* (Остап Вишня), *трое зернин* (К. Гордієнко) — пор. відповідні конструкції з кількісними числівниками: *дванадцять дочок, дві дочки, десять спортсменок, дві росинки, три крашанки, три зернини*.

Дослідивши мову української художньої літератури ХІХ—ХХ ст., Ю. Шерех дійшов висновку, що вживання числівників типу *двоє* з іменниками чоловічого і жіночого роду зовсім не пов'язане з категорією особи або живих іс-

тот; не завжди перебуває у зв'язку з категорією збірності, що особливо стосується іменників середнього роду; інколи набуває додаткового значення відтінку означеності, який, однак, не виступає ні виразним, ні обов'язковим; у ряді випадків воно не відрізняється за своїм значенням від конструкцій із числівником типу *два*. Хронологія проаналізованих прикладів, на думку дослідника, засвідчує послідовний вияв значення збірності й означеності (*двоє дочок*) в давніших авторів і втрату його в новітніх.

До *дробових числівників* за значенням належать лише лексеми *півтора, півтори, півтораста*. Конструкції типу *дві третіх, одна ціла і сім десятих* — синтаксичні одиниці, а тому не є предметом морфології, хоч і мають лексичне значення кількості.

Структурний принцип. За цим принципом числівники поділяються на розряди одними граматистами відповідно до широкого визначення числівника, а іншими — відповідно до вузького.

При вузькому розумінні числівники за структурою поділяються на прості і складні. До *простих* належать ті числівники, які в своїй структурі мають лише один корінь: назви чисел першого десятка (*два, три, шість*); збірні числівники (*двоє, шестеро, тридцятеро*) і їх похідні утворення (*трійко, четвірко, двоєчко*); числівники *сто і сорок*; числівники з суфіксами *-дцять, -надцять* (*двадцять, чотирнадцять*), тобто назви двох десятків (*двадцять, тридцять*) і чисел другого десятка (*сімнадцять*); числівник *півтора — півтори*. До *складних* належать ті числівники, які мають у структурі два корені: назви десятків від *п'ятдесят* до *дев'яносто*; назви сотень (*двісті — дев'ятсот*); числівник *півтораста*; збірний числівник *обидва, обидві*.

Дехто з мовознавців (К. Городенська, О. Безпояско та ін.) числівники на *-дцять, -надцять* відносить до розряду складних на тій підставі, що вони історично сформувалися на базі кількох коренів (*два + на + дцять*), що первісно були окремими самостійними словами в складі числових словосполучень: *дѣва на десяте (дванадцять), дѣва десяти (двадцять)*. Але в сучасній українській мові кінцеві компоненти (*на десяте, десяти*) внаслідок спрощення і перерозкладу трансформувалися в суфікси. Тому вони належать до розряду простих. Російський мовознавець Ігор Милославський критерієм складних числівників вважає наявність «двох нефлексійних морфем, одна з яких не може вживатися самостійно». Цей критерій дає змогу

числівники типу *вісімдесят, дев'яносто* віднести до розряду складних, але він не є прийнятним, оскільки жодна морфема як сегмент слова не може вживатися самостійно, і, хоча до нефлексійних належать корені і суфікс *-ой-* у числівниках *дв-ой-е, тр-ой-е*, і суфікс *-ер-* у числівниках *четв-ер-о, п'-ят-ер-о*, ці числівники прості. Отже, за допомогою цього критерію прості і складні числівники не розмежовуються.

При широкому розумінні, крім простих і складних, виділяють (І. Милославський, А. Грищенко, К. Городенська) ще й *складені*. До них відносять: аналітичні назви, утворені з кількох простих і складних числівників та іменників (*двісті двадцять шість, три тисячі сто тридцять п'ять*); дробові числівники (*три десятих, дві цілих і сім десятих*).

Оскільки за вузьким розумінням конструкції цього типу є синтаксичними (а не морфологічними) одиницями, то вони не мають статусу частин мови, а тому не належать до числівників, хоч і називають кількість предметів.

СЛОВЗМІНА ЧИСЛІВНИКІВ

Виділившись із давньої категорії імені, числівник нейтралізував категорію роду і видозмінив категорію числа, але, зберігши категорію відмінка, не перетворився на прислівник. Утратив систему відмінювання тільки числівник *півтора* — *півтори*. Всі інші відмінюються і мають повну парадигму.

Парадигма числівників відрізняється від парадигми іменника і прикметника закінченнями в родовому, давальному, орудному і місцевому відмінках, які властиві лише числівникам (*-ох, -ом, -ома* або *-ма, -ох*): *дв-а, дв-ох, дв-а* або *дв-ох, дв-ома* (пор. *п'ят'-ма*), *на дв-ох*.

За характером засобів вираження відмінкових форм виділяють кілька типів числівникових парадигм.

1. Парадигма числівника *один* (*одна, одне* або *одно, одні*). Ця лексема має ад'єктивний тип відмінювання і змінюється як займенник *той* (*та, те, ті*). Паралельні форми *однієї* — *одної, однією* — *одною* в родовому та орудному відмінку однини жіночого роду виникли під впливом відповідних займенникових форм *тієї* — *тої, тією* — *тою*: *од-ин, одн-ого, одн-ому, один* (*одн-ого*), *одн-им, на одн-ому* (*одн'-ім*); *одн-а, одн'-і-єї* (*одн-ої*), *одн'-ій, одн-у, одн'-і-єю* (*одн-ою*), *на одн'-ій; одн'-і, одн-их, одн-им, одн'-і* (*одн-их*), *одн-ими, на одн-их*.

2. Парадигма числівників *два, три, чотири*. Вона за характером закінчень відрізняється від парадигми *один: три, тр'ох, тр'ом, три (тр'ох), тр'ома, на тр'ох*. Числівник *два* у називному і знахідному відмінках зберігає залишки чоловічого і жіночого роду (*два столи, але дві парти*). В інших відмінках вони зникають.

3. Парадигма числівників від *п'яти* до *десяти* і числівників на *-дцять, -десять*. Числівники зберігають закінчення двох парадигм — первинної (давньої) і вторинної (нової): *п'ят', п'ят-и (п'ят'ох), п'ят-и (п'ят'ом), п'ят' або п'ят-и (п'ят'ох), п'ят'ма (п'ят'ома), на п'ят-и (п'ят'ох); одинадцять, одинадцят-и (одинадцят'ох), одинадцят-и (одинадцят'ом), одинадцять або одинадцят-и (одинадцят'ох), одинадцят'ма (одинадцят'ома), на одинадцят-и (одинадцят'ох); сімдесят, сімдесят-и (сімдесят'ох), сімдесят-и (сімдесят'ом), сімдесят або сімдесят-и (сімдесят'ох), сімдесят'ма (сімдесят'ома), на сімдесят-и (сімдесят'ох)*. Цим вона відрізняється від парадигми числівників *два, три, чотири*.

Парадигма із закінченням *-и* у родовому, давальному і місцевому відмінках є первинною. Вторинна сформувалася під впливом числівників *два, три, чотири* із закінченням *-ох, -ом*.

4. Парадигма числівників *сорок, дев'яносто, сто*. Ці лексеми відмінюються за парадигмою, яка має лише два закінчення (*-Ø, -а*): *сорок, сорок-а, сорок-а, сорок, сорок-а, на сорок-а*.

5. Відмінювання числівників — назв сотень від *двісті* до *дев'ятсот*. Лексеми *двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот* відмінюються за парадигмою іменників чоловічого роду на твердий приголосний у давальному, орудному і місцевому відмінках множини (типу *стол-а, стол-ами, на стол-ах*). У числівників цієї парадигми відмінюються обидві частини: *чотири-ст-а, чотир'ох-сот, чотир'ом-ст-ам, чотирист-а, чотирма-ст-ами, на чотир'ох-ст-ах*.

6. Парадигма збірних числівників. Збірні числівники типу *двоє, четверо* мають такі особливості відмінювання: а) у називному і знахідному відмінках для них характерні суфікси *-ој-* або *-ер-*: *дво-ој-е, шест-ер-о*; б) у родовому, давальному, орудному і місцевому відмінках замість суфіксів *-ој-* і *-ер-* у них наявні закінчення кількісних числівників, відповідно *-ох, -ом, -ома, -ох*: *на дво-ох*.

Числівники *обидва, обидві, обоє* відмінюються як кількісний числівник *два*, втрачаючи ознаки роду в родовому,

давальному, орудному і місцевому відмінках: *об-ох, об-ома, на об-ох*.

7. Парадигма числівників *півтора, півтори*. Лексеми *півтора, півтори* мають нульову парадигму.

Лексеми, що називають число або кількість, але не є числівниками, відмінюються так: слова *тисяча, мільйон, мільярд, нуль* — як іменники; *кілька, декілька* — як числівник *два*; *багато, небагато* — як числівник *три*; *мало, немало* не відмінюються; *кільканадцять, сімнадцять, вісімнадцять, стонадцять* — як числівник *п'ять*.

Словосполучення з числівниками теж мають свої особливості: у словосполученнях, які складаються лише з числівників, відмінюється кожний компонент: *сто двадцять п'ять* — *ста двадцятьма п'ятьма*; у словосполученнях, які складаються з числівників і прикметників, числівник відмінюється за числівниковою парадигмою, а прикметник — за прикметниковою: *одна ціла і три десятих* — *однією цілою і трьома десятими*.

Історія формування числівника

Слова на позначення кількості, числа, порядку при лічбі належать до найдавнішого шару лексики.

Сучасна система рахування є десятковою. В її основі лежить спосіб рахування на десяти пальцях обох рук людини. Рахунок ведеться десятками: 1—10, 10—100, 100—1000. Це найзручніша і найдосконаліша система рахування. Витоки її сягають індоєвропейської давнини. Їй передувала п'ятіркова і двадцяткова (лічба на п'ятьох пальцях однієї руки або на двадцятьох пальцях обох рук і ніг). Існувала і дев'яткова система, що вживалася паралельно з десятковою. Залишковим свідченням цього є зачини народних казок: пор. вислови *у тридев'ятому царстві* (тобто в 27-му), *у тридесятому госуударстві...*, *за тридев'ять земель...*, *за тридесять земель*.

В індоєвропейській прамові існувала категорія імені, яка охоплювала слова на позначення предметів, ознак предметів, кількості і числа предметів. Числівника як самостійної частини мови тоді ще не було.

Методом реконструкції встановлено, що в індоєвропейській прамові для назви кількох предметів і їх числа вживалися такі імена (в межах першого десятка): **oinos* — один (лат. *oinos* — один, грец. *οινη* — одно очко, гот. *ains* — один); **duuo* — два (давньоінд. *duvā*, грец. *δύο*, лат. *duo*);

**treies* — трійка (грец. *τρεις*, лат. *tres*, нім. *drei*); **kuetur* — четвірка (лит. *keturi*, лат. *quattuor*, давньоінд. *catvāra*); **penkue* — п'ять (грец. *πεντες*); **suek's* — шістька; **okto* — вісімка (грец. *οκτω*, лат. *octo*); **neun* — дев'ятка (лит. *devyni*, лат. *novem*); **dek'mt* — десятка (лат. *decem*, грец. *δεκα*, давньоінд. *dāśa*).

До цього періоду відносяться і числові імена **k'mtom* — сто (авест. *satem*, лат. *centum*); **bho* — той і другий (гот. *bai*); порядкові імена, що утворювалися від числових імен за допомогою суфікса *-to: **penkt* — п'ятий, **suek't* — шостий, **neunt* — дев'ятий, **oboǰь* — обоє, **dǰvoǰь* — двоє, **troǰь* — троє, **četverь* — четверо (граматично *oboǰь*, *dǰvoǰь*, *troǰь* були подібні до займенників **moǰь*, **tvoǰь*, **svoǰь*).

Праслов'янська мова засвоїла основні назви числової системи з індоєвропейської мови і на їх основі розвинула свої числові форми. До них належать:

— слово **prьvъ* — перший (від кореня **prь-* із суфіксом *-vo);

— числові слова **vǰtorъ*, **trětǰь*, **četvьrtь*, **peťъ*, **čestъ*, **sedmъ*, **osmъ*, **devěťъ*, **desěťъ*. Це були порядкові імена прикметникового характеру, що вживалися при іменниках (назвах предметів) і разом з ними відмінювалися за родами, числами і відмінками;

— слово **inъ* — один (з індоєвропейського **oinos*, пор. старосл. *инокъ* — монах, *инорогъ* — однорог, укр. *інший*, *інакше*, *інколи*, рос. *иноходец*, *иной*, *иногда*);

— слова **peťь* *, **čestь*, **sedmь*, **osmь*, **devěťь*, що утворилися від порядкових **peťъ* — **devěťъ* (подібно до іменників типу укр. *молодь* від прикметника *молод*, рос. *новь* від *нов*);

— слова **oba* — обидва, **sъto* — сто (пор. індоєвр. **sъtъ* — сотий), **tysetja* — тисяча (відоме лише слов'янським, балтійським і германським мовам);

— слова **jedinъ*, **dǰva*, **oba*, **trьje*, **četyre*, що називали кількість предметів, граматично належали до прикметників і узгоджувалися з іменниками в роді, числі і відмінку;

— слова **peťъ* — **desěťъ*, **sъto*, **tysetja*, які мали характер іменників;

— числові словосполучення «назва числа + прийменник *na* + слово **desěťъ*, у місцевому відмінку: **dǰva na desěte*, **četyre na desěte*» і т. д.;

— слова **dǰva* — **četyre*, що узгоджувалися зі словом **desěťь* (**dǰva desěti*, **trьje desěte*, **četyre desěte*), а також слова **peťь*, **čestь*, **osmь*, **devěťь*, що керували словом

**desęty*, вимагаючи від нього форми родового відмінка множини;

— слова прикметникового характеру **pęterz* (**pętorz*) — п'ятеро; **desęterz* (**desętorz*) із значенням «десятеро», що утворилися за допомогою суфікса *-er/-or*.

У давньоруській мові числівники не становили окремої частини мови. Це були переважно прикметники або іменники у функції назв кількості. Але в XI—XIII ст. вже була помітна тенденція до відокремлення числових назв від інших імен і формування окремої категорії слів.

Слова *один, два, три, чотири, обá* у давньоруській мові зберігали ознаки прикметників: виражали кількісну ознаку іменника, узгоджувалися з іменником у роді, числі, відмінку (*дъва, обá стола; дъвѣ, обѣ руцѣ*).

В XI ст. у прикметнику **jedynъ* на місці звуків [je] з'явився звук [o]: *одинъ*.

У словах *дъва, *trъje, *четыре* після занепаду двоїни в родовому і місцевому відмінках сформувалося закінчення *-xъ* під впливом відповідних закінчень займенників і прикметників: *двухъ, трехъ, четырехъ* за аналогією до *тѣхъ, добрыхъ*.

Слова *пять, девять* відмінювалися тільки в однині, як іменники жіночого роду; слово *десять* — в однині, множині і двоїні, як іменники чоловічого роду на приголосний; *сѣто* — як іменник середнього роду на *-o* (*село*); *тысѣча* — як іменники з основою на *-a*.

Словосполучення типу *двѣ на десѣть* замінювалися на складні слова: *одинънѣцѣть, двадцѣть*.

У давньоруський період утворилися числівники *сорокъ* (замість праслов'янського *четыредесѣте*); *девѣяносто* (замість праслов'янського *девѣть десѣть*).

Давньоруські слова типу *дъвои, пѣтеръ* зберігають здатність змінюватися за родами, числами і відмінками за аналогією до займенників *мои, твои, свои* та ін.

Порядкові прикметники виконували функцію ознаки предмета і відмінювалися як звичайні прикметники.

Можна стверджувати, що початок процесу формування числівника як самостійної частини мови сягає дописемного часу і завершується в староукраїнській мові.

Отже, числівник протиставляється іменнику і прикметнику категоріальним значенням кількості; особливостями морфологічних ознак роду, числа, відмінка; двоїтим характером синтаксичної функції у словосполучен-

ні; особливостями валентності числівника з іменником у реченні; характером і складом суфіксів; особливостями відмінкових закінчень; системою словозміни; закритим характером лексичного складу.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте визначення числівника як частини мови.
2. Охарактеризуйте особливості морфологічних ознак числівника.
3. У чому виявляється двоїтий характер синтаксичної функції числівника в словосполученні? ..
4. Чим відрізняється валентність числівника з іменником від валентності прикметника?
5. Охарактеризуйте числівникові суфікси української мови.
6. Назвіть особливості відмінкових закінчень числівників.
7. Охарактеризуйте словозмінну систему числівників.
8. Які синтаксичні функції виконує числівник?
9. Охарактеризуйте розряди числівників.

2.4. Займенник

В українській мові, як і в інших, є слова, якими узагальнено можна вказати на ті предмети та ознаки, які позначаються в мовленні іменниками, прикметниками, числівниками. Це займенники.

Загальна характеристика займенника як частини мови

Займенник (лат. *pronomen*) як клас слів формувався зовсім інакше, ніж іменники, прикметники, числівники. О. Потебня вважав, що первісно всі слова мови поділялися на дві лексико-семантичні групи: якісні, які називали предмети, якість, обставини та ін.; вказівні, які не називали явищ дійсності. Давнє ім'я, а також іменники, прикметники і числівники, що виділилися з нього, є словами якісними. Займенники належать до вказівних слів, оскільки вони позбавлені номінативної функції і лише натякають на іменники, прикметники, числівники та прислівники. Тому, на думку О. Пешковського, П. Фортунатова, Л. Щерби, І. Кучеренка, І. Вихованця та інших, займенник

не є самостійною частиною мови. За їхнім твердженням, на основі формальної подібності до відповідних частин мови ці лексеми слід називати займенниковими іменниками (*я, ти, він*), займенниковими прикметниками (*наш, свій, твій*), займенниковими числівниками (*кілька, стільки*), займенниковими прислівниками (*там, туди, тоді*).

У європейській традиції ще з давньогрецьких часів від Аполлонія Діскола (II ст.) займенник розглядають як самостійну частину мови (О. Шахматов, Л. Булаховський та ін.). На основі семантико-граматичної подібності до інших частин мови займенники поділяють на іменникові (*я, ти, він*), прикметникові (*наш, свій, твій*), числівникові (*кілька-надцять, стільки*), прислівникові (*там, тут, тоді*).

Особливу позицію займав В. Виноградов. Як і О. Потебня, він вважав, що давні вказівні слова були займенниками і мали всі ознаки самостійної частини мови. Але в процесі еволюції граматичної будови більшість із них злилася з дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками, сполучниками, частками, а деякі перетворилися на прислівники й частки. І лише невелика кількість іменникових займенників (за словами В. Виноградова, «граматичних пережитків займенників як особливої частини мови»), які вказують на особу або предмет, збереглася як самостійна частина мови. До них він відніс іменникові займенники *я, ти, він, вона, воно, вони, ми, ви, себе, хто, що, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, ніхто, ніщо, дехто, де-що* та ін., назвавши їх *предметно-особовими*.

Погляд В. Виноградова, який розвинув окрему думку О. Потебні, знайшов відображення у фундаментальних працях, зокрема в «Русской грамматике» (1980).

Займенник — самостійна частина мови, яка не називає предмети, ознаки чи обставини, а лише вказує на них.

На питання про семантику займенників існують різні погляди. Окремі лінгвісти вважають займенники формальними словами без лексико-семантичних ознак і лексичного значення. О. Пешковський, наприклад, зазначав, що займенники позбавлені предметного значення і мають лише формальне значення. На думку О. Потебні, серед займенників є слова предметні, конкретні, предметно-формальні (*той, цей*) і суто формальні (*я, ти*). Тому він, хоч і не вважав займенник самостійною частиною мови, відносив його до своєрідного лексико-семантичного типу слів, які можна класифікувати за значенням на певні лексико-семантичні групи.

Визначальною особливістю семантики займенників є її абстрактний характер. Займенникам властива невизначеність предметного значення кореня, відсутність номінативних відношень, надзвичайно широке і загальне значення, що й формує абстрактний характер їх семантики.

Якщо в займеннику абстрактність зникає, то, як вважає О. Пешковський, займенник переходить в іншу частину мови: *ти — тикати, ви — викати, так — потакати, я — якати, наш — нашенський, ваш — вашець (Ваша милість)*.

Категоріальним значенням займенника є не назва предмета, ознаки, обставини (номінація), а вказівка на них (дейксис).

Традиційне визначення займенника як замітника імені, що започатковане ще греко-римською граматиною, є калькою латинського терміна *pronomen* «замість імені». Його неточність зауважили російські граматисти ще в першій половині ХІХ ст. Герасим Павський (1787—1863) писав, що займенники не заступають імен, а лише вказують, натякають на них: «Як номер чи заголовок книги не може заступити місце самої книги, точно так і займенник не заступає місця імені». О. Пешковський наголошував, що займенник завжди означає одне й те ж і при тому таке, чого ніяким іншим словом не висловиш. У тексті *Зима люта. Вона хоче всіх холодом заморозити* не можна встановити, який іменник замінюється займенником *всіх*, а займенник *вона* тут не можна замінити іменником *зима*. Отже, займенник не є замітником чи заміщувачем (еквівалентом, субститутивом) імені, він лише вказує на іменник, прикметник, числівник.

Морфологічні категорії займенника

Займенник має чотири морфологічні категорії: категорію істоти/неістоти, категорію роду, категорію числа, категорію відмінка.

Категорія істоти/неістоти займенників. Її мають іменникові, прикметникові й числівникові займенники (крім *мало*).

Усі прикметникові і числівникові займенники (*стільки, скільки, багато*), крім *мало*, мають синтаксичну категорію істоти/неістоти.

Якщо займенники позначають істотові іменники, то в них збігаються закінчення родового і знахідного відмінків

(*немає інших спортсменів — бачу наших спортсменів*), якщо вони позначають неістотові іменники, то збігаються закінчення називного і знахідного відмінків (*стоїть наш віз — немає нашого воза — бачу наш віз*).

Іменникові займенники за істотовою/неістотовою ознакою поділяють на такі групи:

— займенники, які вказують тільки на неістоту: *що, що-небудь, будь-що, казна-що, дещо, нічого, щось, ніщо* (займенник *що* і його похідні);

— займенники, які вказують тільки на істоту: *я, ти, ми, ви, хто, хтось, хто-небудь, будь-хто, казна-хто, дехто, нікого, ніхто* (займенник *хто* і його похідні);

— займенники, які можуть вказувати і на істоту, і на неістоту: *він, вона, воно, себе*. В їх семантико-граматичній структурі істотові і неістотові ознаки нерозчленовані (синкретичні), тому категорія істоти/неістоти в них визначається контекстом (має контекстуальний характер): *Вічний революціонер!.. Він живе, він ще не вмер!* (І. Франко); *А молодість не вернеться, не вернеться вона* (Л. Глібов). Це займенники з синкретичними грамами істоти/неістоти.

Прислівникові займенники не мають категорії істоти/неістоти, оскільки вони не вказують на предметність.

Категорія роду займенника. Усі прикметникові займенники (*чий, чия, чие; котрий, котра, котре; такий, така, таке; цей, ця, це; той, та, те* та ін.) мають чоловічий, жіночий і середній рід. Іменникові займенники *він, хтось, хто-небудь, будь-хто, дехто, ніхто* мають лише чоловічий рід; *вона* — лише жіночий; а займенники *воно, що, щось, що-небудь, будь-що, дещо, ніщо* — лише середній рід.

Нерозчленовану, синкретичну категорію роду, яка виявляється в контексті, мають:

— іменникові особові займенники *я, ти*: *Сонечко! Ми вже знаєм, ти було за гаєм. Розкажи тепер нам, що ти бачило там* (Нар. творчість); *Я бачив, як вітер березу зломив* (Нар. творчість); *Доню моя, що ти наробила* (Т. Шевченко);

— зворотний займенник *себе*: *Той сам себе губить* (Т. Шевченко); *Нехай, кажуть, гине ледача дитина, коли не зуміла себе шанувати* (Т. Шевченко); *Шануй себе молодого; Шануй себе молодого*;

— запитально-відносний займенник *хто*: *Хто з вас друкарка?; Хто ти така?; Хто ти такий?; Хто ти таке?;*

— заперечні займенники *нікого, нічого*: *З цих хлопців нікого призначити тренером; Нікого було видати заміж.*

Отже, це займенники з синкретичними графемами чоловічого, жіночого і середнього роду.

— Не мають категорії роду:

— прислівникові займенники *тут, там, туди, сюди, коли* і под., оскільки вони не вказують на предметність;

— числівникові займенники *стільки, скільки, багато, кільканадцять* і под., які мають парадигму тільки множини;

— іменникові займенники *ми, ви*, тому що мають парадигму тільки множини.

Категорія числа займенників. За відношенням до категорії числа займенники поділяють на кілька груп:

— лексеми, що не мають категорії числа. До них належать прислівникові займенники *куди, туди, сюди, там, тут, коли* і под.;

— лексеми, які змінюються за числами відповідно до числової форми означуваних іменників. Вони об'єднують іменникові займенники *він, вона, воно* — *вони* та всі прикметникові займенники: присвійні (*наш* — *наші, мій* — *мої, твій* — *твої*); вказівні (*цей* — *ці, той* — *ті*); означальні (*кожний* — *кожні, всякий* — *всякі*); питально-відносні (*який* — *які, котрий* — *котрі*); заперечні (*ніякий* — *ніякі, нічий* — *нічії*); неозначені (*будь-який* — *будь-які, який-небудь* — *які-небудь*);

— лексеми, що вказують на однину і множину. До цієї групи належить зворотний займенник *себе* і відносно-питальний *хто*: *Студент побачив себе в іншому світлі; Студенти побачили себе в іншому світлі; Хто це такий?; Хто це такий?*;

— лексеми, які вказують тільки на однину. До них належать іменникові займенники (*я, ти*), питально-відносний (*що*), неозначені (*хтось, щось, будь-хто, будь-що*), заперечні (*ніхто, ніщо*);

— лексеми, які вказують тільки на множину. Цю групу становлять іменникові займенники (*ми, ви*) та числівникові (*кілька, скільки, кільканадцять*).

Займенники *ми, ви* мають і форму множини, і значення множини. За формою вони подібні до іменників: закінчення *-и* є формантом називного відмінка множини іменників (*рук-и, парт-и, зошит-и*). За змістом значення множини іменників і значення множини займенників *ми, ви* суттєво відрізняються. У іменників зміст множини зводиться до поняття «багато» того, що названо одниною: *журнал* (однина) — *журнали* (множина, тобто багато журналів). У займенників *ми, ви* форма множини не має значення «багато мовців» (*я* — *ми*) чи «багато слухачів» (*ти* — *ви*), лексеми

ми, ви не є множинною формою до лексем *я, ти*. Займенник *ми* означає: співрозмовник (один або кілька), відсутній (один або кілька) і мовець (один), напр.: *Влітку ми поїдемо на екскурсію* (сказав учитель своїм учням); співрозмовник (один) і мовець (один), напр.: *Ми підемо до лікаря* (каже мама синові). Займенник *ви* означає: співрозмовник (один або кілька) і відсутній (один або кілька), напр.: *Ви будете складати екзамени*; кілька співрозмовників (без відсутніх), напр.: *Ви мийте руки, а я приготую сніданок*.

Категорія відмінка займенників. Категорія відмінка у займенників неоднорідна, оскільки.

— серед займенників є невідмінювані (мають нульову парадигму). До них належать прислівникові займенники (*коли, куди, туди, там, де* та ін.) і числівникові займенники (*мало* (книг), *немало, замало, чимало*);

— група займенників має синтаксичну парадигму прикметникового типу, тобто в них відмінкові форми узгоджуються з відмінковою формою іменника. До таких належать прикметникові (*твій, мій, свій, наш, ваш, той, цей*) та числівникові (*скільки, багатьох*) займенники в непрямих відмінках;

— існують займенники, які мають морфологічну парадигму іменникового типу, зумовлену семантикою дієслова чи віддієслівних іменників, що керують відповідними займенниками. До них належать іменникові займенники (*я, ти, він, ми, ви, вони, себе, хто, що, хтось, ніхто*); числівникові в називному та знахідному відмінках (*кілька зошитів, кільканадцять*);

— окремі займенники мають дефектну (неповну) парадигму: не мають форм називного відмінка займенники *себе, нікого* в значенні «немає кого», *нічого* в значенні «немає чого», пор.: *нікого, нікому, ніким — ніхто, нікого, нікому, ніким, на нікому*;

— деякі займенники, на відміну від іменників, прикметників і числівників, мають розірвані словоформи (*ні за що, ні до кого, ні з ким, ні на чийому, ні на що*); лише займенникові закінчення: *-е* в родовому і знахідному відмінках (*себе, тебе, мене*); *-ас* у родовому і знахідному відмінках (*нас, вас*); *-и* в називному відмінку однини (*ти*). Це займенниковий тип відмінкових граем;

— серед займенників є такі, які в одних відмінках парадигми відмінюються за іменниковим типом, а в інших — за прикметниковим, тобто мають синкретичну відмінкову парадигму: *він — його, йому, його, ним, на ньому; хто — кого,*

кому, кого, ким, на кому; що — чого, чому, що, чим; ніщо — нічого, нічому, ніщо.

Отже, особливості морфологічних категорій займенника полягають у тому, що займенникові морфологічні категорії мають багато спільного з відповідними категоріями іменників і прикметників. Деякі граматисти (О. Безпояско та ін.) вбачають у цьому звичайне дублювання граматичних категорій іменних частин мови. Проте це не дублювання, а вияв генетичного зв'язку іменних частин мови із займенником, морфологічні категорії якого мають специфічні риси, які є диференціальними ознаками займенників як окремого класу слів. До них належать:

1) співіснування в категоріях займенника іменникових, прикметникових і займенникових ознак, чого немає в категоріях іменника і прикметника. Наприклад, у іменника рід — незалежна категорія, у прикметника — залежна (синтаксична), а в займенника співіснують незалежний рід (*хтось, він, щось*), залежний (*наш, наша, наше*) і синкретичний, тобто займенниковий (*ти, себе*);

2) єдність у кожній категорії розчленованих і нерозчленованих (синкретичних) граем: у категорії істоти/неістоти — тільки істотові граеми (*я, ти*), тільки неістотові (*що*), синкретичні (*він*); у родовій категорії — граема тільки чоловічого роду (*хтось, він*), граема тільки жіночого роду (*вона*), граема тільки середнього роду (*щось*), синкретичні (*я, ти, хто, себе*); у числовій категорії — граема тільки множини (*ми, ви*), граема тільки однини (*я, ти*), синкретичні (*хто, себе*);

3) симбіоз у словозмінній парадигмі відмінкових граем іменникового, прикметникового і займенникового типів: займенник *він* відмінюється за прикметниковим типом; займенник *я* має закінчення займенникові (*-е*), іменникові (*-і*) і прикметникові (*-ою*); займенники *ми, ви* мають іменникові (*-ам, -ами*) і займенникові закінчення (*-ас*).

Синтаксичні властивості займенників

За синтаксичними властивостями займенник схожий на іменні частини мови, але має й свої особливості. Займенники в реченні виконують функцію усіх членів речення:

— підмета: *Він їм тугу розганяє, хоть сам світом нудить* (Т. Шевченко); *Хто його не знає* (Т. Шевченко); присудка: *Ти хто такий?; Я твоя!*;

— означення: *Привітай же, моя ненько, моя Україно, моїх діток нерозумних, як свою дитину* (Т. Шевченко);

— додатка: *Виростав вас, доглядав вас, де ж мені вас діти* (Т. Шевченко); *Один він між ними* (Т. Шевченко); *Думи мої, лихо мені з вами* (Т. Шевченко);

— обставини: *В Україну ідіть, діти, ... а я — тут загину. Там знайдете щире серце і слово ласкаве* (Т. Шевченко).

У словосполученні займенники можуть бути головним і залежним компонентом: *мій на віки, свій до смерті, наш назавжди; Думи мої; Чи довго їй на сім світі без милого жити?* (Т. Шевченко).

Займенники здатні самостійно утворювати семантично і структурно завершені однослівні або багатослівні речення: *Ти хто така?; Чого тобі?; Скільки тобі?; Я твій!, Хто?; Куди?; Що таке?* та ін.

Специфічною синтаксичною функцією займенника, якої не мають іменники, прикметники, числівники, є функція сполучення підрядної частини складного речення з головною: *Там, де Ятрань круто в'ється, з-під каміння б'є вода, там дівчина воду брала* (Нар. творчість); *Бодай нікому не знать того, що я знаю* (Т. Шевченко); *Перед нею лежав не той козак, якого вона бачила* (І. Цюпа).

Отже, займенники в складнопідрядному реченні виконують функцію сполучних і співвідносних слів (*такий — який, тоді — коли, там — де, такий — як, той — який, той — що, хто — той і под.*), напр.: *Джаміля була не така, якою мала бути невістка* (Ч. Айтматов); *Я опритомнів тоді, коли хтось міцно стиснув мою руку* (Ч. Айтматов); *Це був той самий шофер, який взяв мене в машину* (Ч. Айтматов); *Сьогодні здійснилося те, про що думала ночами* (І. Цюпа).

Займенникові суфікси. На відміну від іменників і прикметників займенники не мають розвинутої системи суфіксів. Це кореневі слова, які формувалися на базі коренів і за допомогою коренів: *ніхто* — корінь частки *ні-* і корінь *хто*, *якийсь* — займенниковий корінь *як-* і займенниковий корінь *-сь* (одна з форм займенника *себе*), *щось* — займенникові корені *що-* і *-сь*.

До займенникових суфіксів можна віднести лише морфи *-єб-*, *-об-* у займенникових словоформах *т-об-і*, *т-об-ою*, *т-єб-є*, *про т-єб-є*, *с-єб-є*, *с-об-і*, *про с-єб-є*.

Отже, суфіксами займенник відрізняється від іменників і прикметників.

Розряди займенників за значенням

За лексичним значенням розрізняють такі розряди займенників: особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, неозначені, питально-відносні, заперечні.

Особові займенники Вони вказують на особу: *я, ти, він (вона, воно, вони), ми, ви*. Займенник *я* вказує на особу мовця. Займенник *ти* вказує на особу співрозмовника або слухача (адресата мовлення). Займенник *ми* вказує на особу мовця, слухача (співрозмовника) і відсутнього, який є об'єктом мовлення. Наприклад, у реченні *Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу* займенник *ми* вказує на мовця (П. Тичину), на слухача і читачів. Отже, *ми* — це *я + ти (ви) + він (вони)*. Займенник *ви* вказує на особу співрозмовника і на особу відсутнього об'єкта мовлення. Наприклад, у реченні *Ви будете складати екзамен* займенник *ви* вказує на присутніх (співрозмовників) і відсутніх студентів. Отже, *ви* — це *ти (ви) + він (вони)*. Займенник *він (вони)* вказує на особу як об'єкт мовлення, тобто на відсутню під час мовлення особу (чи особи), присутня при мовленні особа є співрозмовником. Наприклад, у реченні *Він живе, він ще не вмер!* (І. Франко) займенник *він* вказує на вічного революціонера як на об'єкт Франкової поезії.

Займенники першої і другої особи можуть вказувати на неособу лише за умови персоніфікації, напр.: *Ви ж мене, очі, плакати навчили, де ж ви навчились зводити людей* (Нар. творчість).

Займенник *він (вона, воно, вони)* вказує на особу, напр.: *Він дивився в очі сині, тихо спершившись на соснину* (Нар. творчість) або на неособу (предмет чи поняття), напр.: *Жіноча доля! Хто її розкаже? Хто її збагне?* (Нар. творчість). Тому його кваліфікують як предметно-особовий.

Зворотний займенник: Займенник *себе* вказує на суб'єкт, який одночасно є об'єктом, тобто на одну й ту ж особу, напр.: *І мені заспівати хотілось лебединую пісню собі* (Леся Українка); *Люби ж собі, моє серце, люби, кого хочеш* (Т. Шевченко).

Присвійні займенники. Вони вказують на належність предмета особі: *мій, наш* (належність 1-й особі); *твій, ваш* (належність 2-й особі); *свій* (належність будь-якій особі); *його, її, їх* — форма родового відмінка предметно-особового займенника *він, вона, воно, вони* (належність 3-й особі); *їхній, їхня, їхнє, їхні* (належність 3-й особі), напр.: *Чого зажурився, мій любий козак* (Леся Українка); *Мій дім — мій храм!* (Леся Українка); *Зорі нам лишили*

проміння своє (Леся Українка); *Він не забув своєї Беатриче*. *Вона одна в його піснях панує* (Леся Українка); *Її обличчя вкрите покривалом* (Леся Українка).

Вказівні займенники. Ці займенники вказують на предмети, ознаки предметів, кількість предметів, місце і час дії: (*цей, оцей, той, отой, такий, отакий, стільки, тут, там, туди, звідти, тоді*), напр.: *Отакий-то Перебендя, старий та химерний!* (Т. Шевченко); *Тая дівчина заручена* (Нар. творчість); *Така твоя воля, таке її щастя, така її доля* (Т. Шевченко).

Означальні займенники. Вказують, на відміну від прикметника, який називає конкретну ознаку предмета, на узагальнену ознаку предмета (*сам, самий, весь, всякий, кожний, інший, другий*), напр.: *Щось лізе вверх по стовбуру до самого краю* (Т. Шевченко); *Тут кожен камінь пише заповіт і кожна гілка шле адреси літу* (А. Малишко); *Любов до рідної мови... не заперече любові до інших мов* (Д. Павличко).

Неозначені займенники. Вони вказують на невизначеність особи, предмета, якості, кількості, місця і часу дії (*абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, казна-що, казна-хто, хтось, щось, аби який, деякий, який-небудь, чий-небудь, якийсь, чийсь*), напр.: *У сіни через зачинені двері доходив чийсь голос* (І. Нечуй-Левицький); *Цей дріт приносить телеграми хтозна з якої даліни* (М. Рильський); *Отак де-небудь і загину в бур'яні* (Т. Шевченко).

Питально-відносні займенники. Вказують або на питання про предмет, якість предмета, кількість чи належність предметів, або на відношення підрядної частини складного речення до іменника чи вказівного займенника головної частини (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*), напр.: а) *Що вдію для тебе своєю тяжкою журбою?* (Леся Українка); *Чим можу панянці служити?* (Леся Українка); *Хто не думає ранку діждати?* (Леся Українка); *Чия рука той меч із піхви видобуть здола?* (Леся Українка); *За що ти караєш її, молоду?* (Т. Шевченко); *Число кров'ю ота земля напоєна?* (Т. Шевченко); б) *Прокляття рукам, що спадають без сили* (Леся Українка); *Біля того гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає* (Т. Шевченко); *Він заспіває думу про те, що давно діялось* (Т. Шевченко); *Я єсть народ, якого правди сила ніким звоєвана ще не була* (П. Тичина); *Той і серце ваше знає, хто світ оглядає* (Т. Шевченко).

Заперечні займенники. Вони вказують на відсутність осіб, предметів, ознак предметів, кількості, місця і часу (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки,*

жодний (жоден), ніколи, ніде), напр.: *Ніхто й ногою не ступив там* (Т. Шевченко); *Доле, де ти? Нема ніякої* (Т. Шевченко); *Пана Яна нема дома, ні з ким розмовляти* (Т. Шевченко); *Співуча, нічого сказати* (Т. Шевченко); *Я вже ніколи не просплюсь* (Т. Шевченко); *Ніколи, братія, ніколи з Дніпра укупі не п'ємо!* (Т. Шевченко); *Ні до кого в світі прихилитись* (Т. Шевченко).

Отже, займенники за значенням поділяють на вісім лексико-семантичних розрядів.

Класифікація займенників за функцією

Займенники виконують три основні функції дейктичну (вказівну), анафоричну (зумовлену контекстом) і кванторну (кількісну).

Дейктична функція займенників. Вона не однорідна. В одних випадках вказівне значення займенникової лексеми може розкриватися з допомогою засобів позамовної дійсності, відображеної у висловлюванні. Наприклад, у реченні *Я йду в кіно* зміст займенника *я* можна розкрити лише через нозамовну дійсність — у кіно йде мовець. Такі займенники вказують на учасників і умови мовлення: *я* — мовець, *ти* — співрозмовник (слухач), *ваш* — належний слухачам, *цей* — ближній до місця мовлення, *той* — дальній від місця мовлення. Це власне дейктична функція. Вона має парадигматичний характер і співвідноситься зі змістом усього речення чи висловлювання, напр.: — *Чому ти не прийшов у музей? — Ви ж казали, що це не обов'язково.*

До дейктичних належать займенники:

— особові (1-ша і 2-га особи однини і множини): *я, ти, ми, ви*;

— присвійні (1-ша і 2-га особи однини і множини): *мій, твій, наш, ваш*;

— вказівні: *той, отой, цей, оцей, такий, отакий*;

— локативні прислівникові: *тут, отут, там, отам, туди, сюди, звідси, звідти*;

— темпоральні прислівникові: *тоді, отоді, тепер, зараз*;

— причинний прислівниковий *тому*;

— способу дії: *так, отак*;

— міри і ступеня: *стільки, настільки*.

Анафорична функція займенників. У мовленні трапляються випадки, коли вказівне значення за-

йменника розкривається за допомогою мовних засобів висловлювання, якими є попередній контекст висловлювання (частіше) та наступний (рідше), без яких значення займенника незрозуміле, а саме висловлювання — семантично не завершене, напр.: *Вона лежить на підлозі*; пор. висловлювання з попереднім контекстом: *Де моя ручка?* — *Вона лежить на підлозі*; пор. висловлювання з наступним контекстом: *Всім зрозуміло одне — до екзамену треба готуватися*; — *Хто прийшов?* — *Студентка*. Попередній контекст називається *антецедентом* (лат. *antecedentis* — попередній), а частина контексту із займенником називається *анафором*, або *анафоричним елементом*, *еквівалентом* (стилістичний прийом, повторення тих самих слів, звуків або синтаксичних конструкцій на початку віршованих рядків, строф або речень у прозі). У реченні *Брати на панщину ходили, поки лоби їм поголили* (Т. Шевченко) анафором є займенник *їм*, а антецедентом — іменник *брати*. Ці два компоненти тексту співвідносяться із спільним об'єктом дійсності (денотатом), а між собою перебувають в анафоричних відношеннях. Отже, займенники, які розкривають свій зміст за допомогою попереднього або наступного контексту, виконують анафоричну функцію, напр.: *А сестри, сестри, горевам* (Т. Шевченко); *На горі край села стоїть кузня не мала. А в ній — коси коваль клеple* (І. Франко); *Ми живемо в будинку, який стоїть на березі річки; такий* — подібний або тотожний тому, про який говорили, *інший* — не такий, про який говорили.

До анафоричних належать займенники:

— особово-предметні (3-тя особа однини і множини): *він, вона, воно, вони*;

— присвійні (3-тя особа однини і множини): *його, її, їхній*;

— вказівні прикметникового типу (залежно від їх функції): *той, цей, такий*. Вони вживаються і з дейктичною, і з анафоричною функцією;

— зворотний *себе*;

— присвійний *свій*;

— відносні прикметникового типу *який, котрий, чий* у функції сполучних слів при підрядних реченнях;

— відносні іменникові: *хто, що* та ін.

Кванторна функція. Частина займенників виконує кванторну (лат. *quantum* — скільки) функцію, тобто вказує, повідомляє про предмет, ознаку за допомогою кількісного чинника. Вона притаманна таким займенникам:

— неозначеним, які вказують на предмет, ознаку, повністю невідомі авторові, а тому і повністю не означені, не

ідентифіковані автором (*якийсь, чийсь, хтось, щось, хтозна*), до них прилягають напівнеозначені, або інтродуктивні — відомі мовцеві і невідомі слухачам (*деякі, дехто, децо*), частково неозначені, тобто реальні, але частково неконкретизовані (екзистенціональні), з деякими невідомими слухачам властивостями (*який-небудь, будь-який, будь-куди, будь-де, абиякий, що-небудь*);

— означальні, які вказують на певну узагальнену, але невизначену, неконкретну ознаку чи предмет: *весь, всякий, кожний, інший, діалект. всенький*;

— заперечні, що вказують на повну хибність повідомлення стосовно всіх предметів, ознак: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, жодний, ніскільки, ніколи*;

— питальні, які вказують на існування предметів, ознак, але мовець повністю або частково не може їх визначити, ідентифікувати: *хто?, що?, який?, чий?, скільки?, куди?*

Чіткої межі між ними провести не можна, оскільки один і той самий займенник має здатність вживатися в тексті то в одній, то в іншій функції.

Класифікація займенників за співвідношенням з іншими частинами мови

За співвідношенням з іншими частинами мови займенники поділяють на такі тематичні класи: іменникові, прикметникові, числівникові і прислівникові. І. Милославський та І. Вихованець ці групи слів називають займенниковими іменниками, займенниковими прикметниками, займенниковими числівниками, займенниковими прислівниками.

Іменникові займенники. До них належать займенники, які вказують на предметність, виражену в категоріях роду (непослідовно), числа, відмінка: особові (*я, ти, ми, ви*), зокрема предметно-особові (*він, вона, воно, вони*); зворотний (*себе*); питально-відносні (*хто? що?*); неозначені (*хто-небудь, хтось, будь-хто, казна-хто, аби-хто, дехто, що-небудь, щось, будь-що, казна-що, абищо, децо, що-небудь*); заперечні (*ніхто, ніщо*).

Іменникові займенники за категоріальним значенням близькі до іменника, оскільки вказують на предметність. У реченні вони виконують ті ж функції, що й іменник: бувають найчастіше підметом або додатком, зрідка — присудком. У реченні *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу,*

хто ти займенник *мені* є додатком, займенник *хто* в обох випадках є підметом, займенник *я* — підметом, а *ти* — присудком. Саме тому І. Милославський та І. Вихованець вважають їх займенниковими іменниками. Але за морфологічними властивостями ці займенники суттєво відрізняються від іменників.

1. Особові займенники. Вони бувають 1-ї, 2-ї і 3-ї особи і мають різні первинні значення. Займенники 1-ї особи: *я* вказує на мовця; *ми* — на множину осіб, до якої належить і мовець: *ми з тобою, ми з ним, ми з вами, ми з ними* (мовець і присутні; мовець, присутні і відсутні)

Займенники 2-ї особи: *ти* вказує на особу, до якої звертається мовець (нею може бути слухач, співрозмовник або сам мовець як особа, до якої звернена мова), напр.: *Ти хотів скласти екзамен не готуючись* (говорив студент сам собі); *ви* вказує на множину осіб, до якої звертається мовець (присутні, слухачі, співрозмовники, відсутні), напр.: *Ви будете складати екзамен.*

Займенник 3-ї особи *він* (*вона, воно, вони*) вказує на особу чи осіб, які є об'єктом мовлення, але не на мовця чи співрозмовника. За функцією це анафоричний займенник. Він може вказувати і на предмет (*бавовна, бамбук, бант*), тому є предметно-особовим.

Займенники *я* і *ти* не мають категорії роду, напр.: *Ти задоволений оцінкою; Ти задоволена оцінкою.*

Займенник *він* має категорію чоловічого роду, займенник *вона* — жіночого, *воно* — середнього: *він* (стіл), *вона* (картина), *воно* (слово).

Категорія числа у займенників *я, ти, ми, ви* словотвірна, оскільки вони розрізняються за значенням. Займенники *я, ти* мають форму тільки однини (*singularia tantum*), а займенники *ми, ви* — тільки множини (*pluralia tantum*).

Категорія числа у займенників *він, вона, воно, вони* словозмінна, бо *він* і *вони* — це форми однієї і тієї ж лексеми (*вони* — кілька або багато *їх*).

Особові займенники мають і вторинні значення: авторське *ми*, співчутливо-поблажливе *ми* («*Як ми себе почуваємо?*» — *запитує лікар хворого*), ввічливе *ви* (*Ви, Вас*).

Як і іменники, особові займенники змінюються за відмінками, але мають такі закінчення, яких немає в іменників: *-е* у родовому відмінку (займенники *я, ти*), *-ас* у родовому, знахідному та місцевому відмінках (займенники *ми, ви*). Займенники *я, ти, ми, ви* відмінюються за іменниковою парадигмою, а займенники *він, вона, воно, вони* — за прикметниковою: *його, йому, ним, на нім*.

2. Зворотний займенник. Займенник *себе* вказує на предмет (особу), який є об'єктом власної дії, тобто вказує, що дія спрямована на самого діяча, напр.: *Я взяла собі в бібліотеці книгу; Ти про себе нічого не сказав.*

Цей займенник не має морфологічної категорії роду. Родова форма слів, пов'язаних із ним, визначається родом іменника, на який вказує займенник, напр.: *Хворий сам собі допомагає; Хвора сама собі допомагає.* Числова форма його виражається також синтаксично, напр.: *Хворі самі собі допомагають.*

3. Питально-відносні займенники. Вони спонукають співрозмовника назвати особу (*хто*) або неособу (*що*), які лише вказані в тексті, напр.: *Хто ж від нас у світі дужчий?* (П. Тичина); *Єсть на світі доля, а хто її знає? Єсть на світі доля, а хто її має?* (Т. Шевченко); *За що ж ти караєш її, молоду* (Т. Шевченко). Основним значенням займенників *хто? що?* є питання про особу, предмет чи ситуацію, які невідомі мовцеві.

Займенник *хто?* не має морфологічної категорії роду. У реченні *Кого ж сиротина, кого ж запитає, і хто їй розкаже, і хто тее знає* (Т. Шевченко) рід назв осіб, указаних займенниками *кого, хто*, не позначений (це можуть бути іменники і жіночого, і чоловічого роду). Займенник *що?* має середній рід, напр.: *Що це таке?*

Іменниковий займенник *хто?* може вказувати на одну і множину, що виявляється синтаксично, напр.: *Хто йде?* — одна; *Хто ці люди?* — множина. Займенник *що* завжди вказує лише на одну, напр.: *Доню моя, що ти наробила* (Т. Шевченко).

При словозміні займенник *хто?* змінюється за парадигмою іменників-осіб, а займенник *що?* — за парадигмою іменників-неосіб. У родовому, давальному і місцевому відмінках вони мають закінчення прикметників.

Питальні займенники *хто? що?* втрачають ознаки запитання і набувають ознак відносності тоді, коли виступають у функції сполучних слів у складнопідрядному реченні, напр.: *Мені відомо, хто прийде до нас; Я знаю, що ти думаєш про мене.*

4. Неозначені займенники типу *дехто, дещо, абихто, абищо, казна-що, хтось, щось* і под., напр.: *Щось біле видніє; Хтось блукає під горою* (Т. Шевченко).

5. Заперечні займенники *ніхто, ніщо*, напр.: *Ніхто ніде не гомонів* (Т. Шевченко).

Прикметникові займенники. До них належать присвійні (*мій, твій, наш, ваш, свій, їхній*), вказівні (*цей, той, такий*), означальні (*сам, самий, весь, всякий, кож-*

ний, інший), питально-відносні (який, котрий, чий), неозначені (який-небудь, будь-який, абиякий, якийсь, чий-небудь, абичий, казна-який, казна-чий), заперечні (ніякий, нікотрий, нічий, жодний) займенники.

Ці займенники зближаються з прикметниками за категоріальним узагальнено-якісним значенням. Тому їх інколи називають узагальнено-якісними. Від прикметникових займенників відрізняються вказівні займенники, які, будучи вказівними, не мають узагальнено-якісного значення. Проте вони повністю уподібнюються до прикметника морфологічними ознаками і синтаксичними функціями.

Прикметникові займенники не протиставлені прикметникам, а подібні до них і мають синтаксично-морфологічні категорії роду, числа і відмінка, узгоджуються з іменниками в формах роду, числа, відмінка, істоти / неістоти (*мій дім, моя країна, моє село; таке місто, такі міста; бачу цей стіл, але цього коня*), в реченні є означенням або іменною частиною складеного присудка (напр., у реченні *Ця книга — моя* займенник *ця* є означенням до іменника *книга*, а займенник *моя* — іменною частиною складеного присудка). Враховуючи цю особливість, І. Милославський та І. Вихованець називають їх займенниковими прикметниками.

Числівникові займенники. До них належать займенники, які вказують на кількість і цим співвідносяться з числівником: *скільки, ніскільки, стільки-то, скільки-небудь, скількись*. За синтаксичною функцією і морфологічними ознаками вони подібні до числівників, але відрізняються від них тим, що числівник називає абстрактне число або кількість, виражену в числах, а числівникові займенники лише вказують на кількість. У зв'язку з цим до числівникових займенників відносяться і ті слова, які вказують на кількість, але не називають її: *кільканадцять, кількасот, стонадцять, кількадесят, багато* (зошитів), *чимало, мало* (помилко) та ін.

Прислівникові займенники. До них належать займенники, які не називають, а лише вказують на спосіб дії (*як, як-небудь, якимось, так, ніяк, казна-як*), час (*коли, коли-небудь, ніколи, колись, казна-коли, доки, доти, поки, досі*), місце (*де, ніде, де-небудь, десь, казна-де, тут, там, всюди, куди, куди-небудь, кудись, казна-куди, туди, звідти, звідусіль, звідусюди*), причину (*тому, чому*). Прислівникові займенники, на відміну від інших, у реченні залежать від дієслова і не мають системи словозміни (як і прислівники). Тому їх І. Милославський та І. Вихованець називають за-

іменниковими словами, а розглядають у системі прислівникових розрядів.

Серед займенників особливе місце займають іменникові, які за семантикою, морфологічними особливостями і синтаксичними функціями значно відрізняються від іменника та інших груп займенників. Тому власне іменникові займенники і виділяють в окрему частину мови, а прикметникові, числівникові і прислівникові розглядають як особливі розряди відповідних частин мови.

Відмінювання займенників

Кожен тематичний клас займенників має свої особливості відмінювання.

1. Іменникові займенники виділяються на основі подібності з іменниками, проте їх система словозміни суттєво відрізняється від іменникової. Для неї характерним є суплетивізм: *я — мене, мені, мене, мною, на мені; ти — тебе, тобі, тебе, тобою, на тобі; ми — нас, нам, нас, нами, на нас; він — його, йому, його, ним, на ньому; вона — її, їй, їй, нею, на ній; вони — їх, їм, їм, ними, на них; хто — кого, кому, кого, ким, на кому; що — чого, чому, що, чим, на чому*. В системі іменника суплетивні основи вживаються дуже рідко. Суплетивізм *ми — нас* пояснюється тим, що в давньоруській мові первісний займенник множини *ны* у називному відмінку змінився на займенник *мы*, а в непрямих відмінках збереглися форми від попередньої основи *н* (*н-ам, н-ас, н-ами*).

На відміну від іменників особові займенники 1-ї і 2-ї особи множини (*ми, ви*), 1-ї і 2-ї особи однини у називному відмінку (*я, ти*), предметно-особові (*він, вона, воно, вони*), питально-відносні (*хто, що*) та вказівні (*цей, той*) мають однофонемні консонантні словозмінні основи: *м-и, в-и, j-а, т-и, j-ого, н-им, j-їй, н-ею, j-їх, н-ими, к-ого, ч-ого, ч-им, ц-им, т-им*.

На думку окремих граматистів (І. Яценко), у займенниках *я, ти, той, цей* однофонемні консонантні основи *j-а, т-и, т-ой, ц-ей* не виділяються, ці лексеми мають нульове закінчення: *ja-∅, ти-∅, той-∅, цей-∅*. Визнати нульове закінчення в займенниках *я — (ja-∅), ти — (ти-∅)* означало б погодитися, що в українській мові існують іменні основи з кінцевим голосним *-а, -и*, але в усіх слов'янських мовах іменні основи закінчуються приголосним. Крім того, основи *j-(я), т-(ти), т-(той), ц-(цей)* співвідносяться з іншими семантично та парадигматично спорідненими

формами і легко сполучаються з флексійними морфами інших відмінків: *я-а (я) — я-її (її), я-їу (їу), я-ім (ім), я-їх (їх); т-и (ти) — т-об-і, т-об-ою, т-єб-є; т-ой — т-ого, т-ому, т-им; ц-ей — ц-им, ц'-ого, ц'-ому*. Цих підстав достатньо, щоб у займенниках *я, ти, той, цей* виділяти корінь і закінчення: *я-а, т-и, т-ой, ц-ей*.

Іменникові займенники 2-ї особи однини та зворотний мають формотвірні суфікси *-об- (-єб-), -н- (-єн-)*, яких немає в інших частинах мови, зокрема і в іменниках: *т-єб-є, т-об-і, т-об-ою, при т-об-і; с-єб-є, с-об-і, с-об-ою; м-єн-є, м-єн-і, м-н-ою*.

Словозмінна система іменникових займенників має парадигми із закінченнями, яких немає в системі словозміни іменника: парадигми з прикметниковою флексією *-є* в родовому відмінку однини (*мен-є, теб-є, себ-є*); парадигми з займенниковою флексією *-ас* у родовому, знахідному і місцевому відмінках (*н-ас, в-ас*); парадигма з флексією *-и* в називному відмінку однини (*т-и* і гіпотетичне *с-и* займенника *себе*); парадигми з флексією займенникового походження *-ого* в родовому відмінку (*ї-ого, -ого, ч-ого*), *-ому* в давальному і місцевому відмінках (*ї-ому, к-ому, ч-ому*), *-им* в орудному відмінку (*н-им, к-им, ч-им*).

Іменникові займенники можуть утворювати словоформи за іменниковою парадигмою (*я, ти, ми, ви, себе*): *ти — тебе, тобі, тебе, тобою, на тобі*; і за прикметниковою (*він, вона, воно, вони, хто, що*): *хто — кого, кому, ким, кому*.

У формах займенників 3-ї особи в родовому, знахідному і місцевому відмінках після прийменника з'являється початковий звук [н]: *він, вона, воно, вони — до нього, до неї, до них; в нього, в неї, в них; на ньому, на ній, на них; ним, нею, ними*.

У займенниках на *ні-, аби-, де-, будь-, казна-* прийменники *до, з, в, на* вживаються після цих формантів: *ні до кого, ні до чого, ні з ким, ні з чим; аби з ким, де з ким, будь з ким, казна з ким, аби в кого, де в кого, будь в кого, казна в кого, аби на чому, будь на чому, казна на чому*.

Зворотний займенник *себе* відмінюється за дефектною (неповною) парадигмою, оскільки втратив форму називного відмінка: *себе, собі, себе, собою, на собі*.

2. Прикметникові займенники *їхній, весь, чий* відмінюються за парадигмою м'якої групи прикметників, займенник *цей* у формі чоловічого і середнього роду відмінюється за парадигмою змішаної групи прикметників типу *яснолиций*. Всі інші прикметники відмінюються за парадигмою прикметників твердої групи.

3. Числівникові займенники *скільки, стільки* відмінюються за зразком числівника *два*.

Прислівникові займенники не відмінюються.

Отже, система словозміни займенника має змішаний характер, оскільки в ній контамінувалися елементи іменникової, прикметникової і займенникової систем.

Історія формування займенників

Витоки сучасної системи займенників сягають індоєвропейської доби. З того часу частина іменників злилася з прикметниками, прислівниками, сполучниками і частками. Вказівні займенники, що вживалися при коротких прикметниках у постпозиції, зрослися з ними і започаткували особливий граматико-семантичний і словотвірний тип повних прикметників, який у сучасній українській мові витіснив короткі прикметники. Займенники, що функціонують у сучасній українській мові, зберігши індоєвропейські та праслов'янські елементи, зазнали значних змін. Найголовніші з них такі:

1. У праслов'янській мові було три варіанти займенника *я*: найдавніший **jazъ (язъ)*, **azъ (аз)* і новіший **ja (я)*. Найновіший займенник **ja (я)* майже в усіх слов'янських мовах, крім болгарської і македонської, замінив собою форму **jazъ* і виник, очевидно, внаслідок усічення *zъ*.

У давньоруській мові XI—XII ст. старослов'янська форма *azъ* найчастіше вживалася в текстах релігійного змісту, а форма *я* (рідше *язъ*) була провідною в живій мові східних слов'ян. У сучасній українській мові вона залишилася єдиною формою займенника 1-ї особи однини.

У неслов'янських мовах споріднені форми (лит. *aš*, давньопрус. *as*, вірм. *es*, грец. *εγω*, лат. *ego*, давньоінд. *aham*, авест. *azem*, давньоперс. *adam*), отже, за походженням це індоєвропейський займенник. Основа займенника *я* в називному відмінку і основи відповідних словоформ у непрямих відмінках (*мене, мені, мною, на мені*) є суплетивними, що пояснюється втратою звука [м] і збереженням звука [а] у формі називного відмінка займенника *я*, а в непрямих відмінках — втратою звука [а] і збереженням звука [м] (пор.: давньоінд. *aham*, авест. *azem*, давньоперс. *adam*).

2. Дуже давній займенник *ти*. Він нині вживається в усіх слов'янських мовах (рос. *ты*, білор. *ты*, болг. *ти*, макед. *ти*, словен. *ti*, словац., чes., польс. *ty*, серб. *ти*). У неслов'янських мовах споріднені форми (лит. *tu*, лат. *tu*,

вірм *du*, давньопрус *tu*, давньоперс. *tuvam*, грец *tu*, авест. *tvem*, давньоінд. *tvam*, *tuvam*), отже, за походженням це індоєвропейський займенник. Його форми давньоперської (*tuvam*), давньоіндійської (*tvam*) та авестійської мов (*tvem*) дають матеріал для пояснення звукових змін у структурі основ присвійного займенника *твій* (*твоя*, *твое*, *твої*).

3. Сучасний займенник *ви* виник із праслов'янського **vy* (пор.: рос. *вы*, старосл. *вы*, білор. *вы*, болг. *ви*, сербохорв. *ви*, словен. *vi*, польс. *wy*). Інші індоєвропейські мови мають на початку кореня або *v*- (лат. *vos*, авест. *vo*), або *j*- (лит. *jus*, гот. *jus*). Споріднені форми в індоєвропейських неслов'янських мовах (давньопрус. *wans* — Зн. в.; давньоінд. *vas* — Зн. і Р. в.; лат. *vos*) пояснюють походження закінчення *-ac* родового і знахідного відмінків в українській мові: *ви* — *вас*; інші форми (авест. *yuget*, давньоінд. *yu-yat*) пояснюють походження закінчень давального і орудного відмінків *-ам*, *-ами*: *нам*, *нами*.

4. Сучасний займенник *ми* виник у праслов'янській мові, оскільки початковим звуком кореня в усіх слов'янських мовах є звук [м] (укр. *ми*, рос. *мы*, білор. *мы*, болг. *ми*), а в неслов'янських індоєвропейських мовах то кореневий *m*- (лит. *mes*, давньопрус. *mes*), то кореневий *w*- (гот. *wies*), то кореневий *n*- (лат. *nos*). Крім цих, фіксуються ще й форми (давньоінд. *vaumat*, авест. *vaet*), які пояснюють походження закінчень давального і орудного відмінків: *нам*, *нами*.

Називний відмінок займенника *ми* і його форми в непрямих відмінках в українській мові перебувають у суплетивних відношеннях: *ми* — *нас*, *нам*, *нами*. Суплетивність пояснюється тим, що сучасні форми типу *нас*, *нам*, *нами* були утворені від займенника *ны* (в значенні «ми»), що, хоч і дуже рідко, але вживався в давньоруській мові, а потім вийшов з ужитку і замінився на *ми*, пор.: лат. *nos* (ми), продовжуючи вживатися в західноукраїнських говірках: *ни* (ми).

5. Присвійні займенники *мій*, *твій*, *свій* виникли в праслов'янський період, маючи корені, спільні для слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов (рос., білор. *мой*, *твой*, *свой*; болг. *мой*, *твой*, *свой*; сербохорв. *moj*, *tvoj*, *svoj*; чес. *miuj*, *tvuj*, *svuj*; польс. *moj*, *tvoj*, *svoj*; прус. *mais*, *twais*, *swais*; лат. *meus*). Отже, давньоруські присвійні прикметники утворилися від індоєвропейських коренів *мо-*, *тво-*, *сво-* за допомогою детермінативів *-jo* (чол. і сер. р.) та *-ja* (жін. р.).

6. Присвійні займенники *наш, наша, наше, ваш, ваша* утворилися в праслов'янську добу від родового відмінка (жін. р.) і зумовлюють зміну *s* на *š*: *nos + jo* → *naš-jь naš* (наш); *nos + ja* → *naš + ja* → *naša* (наша); *vos + jo* → *vas-jь* → *vašь* (ваш); *vos + ja* → *vas + ja* → *vaša* (ваша).

7. Вказівні займенники *їь (у), је (є), ја (я)* та *онъ, оно, она* були надзвичайно близькі за значенням і функцією. Це призвело до диференціації у їх вживанні. По-перше, займенники *онъ, оно, она* стали предметно-особовими і замінили собою у називному відмінку однини, множини і двоїни займенники *їь (у), је (є), ја (я)*, зберігши без змін їх форми в непрямих відмінках. Так склалася ще в праслов'янській мові суплетивна ситуація: форма називного відмінка мала основу займенника **он-*, а форми родового, давального, знахідного, орудного, місцевого відмінків мали основу займенника **їь-*: *онъ, јего, јему, јімъ, јемъ*. По-друге, займенники *їь (у), је (є), ја (я)* почали перетворюватися на флексійну частину членних займенників (*тзи, тоє, тая*), дієприкметників (*несеный, несеноє, несеная*), прикметників (*пятый, пятоє, пятая, новзи, новое, новая*).

8. У давньоруській мові існували займенники *инъ, ино, ина* праслов'янського походження. В староукраїнській мові найчастіше в членній формі вони вживаються в трьох варіантах: *иноє* (основа *ин-* + закінчення), *инные* (основа *ин-* + прикметниковий суфікс *-н-* + закінчення), *иншии* (основа *ин-* + прикметниковий суфікс *-ш-* вищого ступеня + закінчення). Останній варіант закріпився як єдина форма української літературної мови.

9. Форми двоїни неособових займенників здавна почали витіснятися відповідними формами множини.¹ Замість форм двоїни у староукраїнських пам'ятках поширені форми множини і лише зрідка трапляються форми двоїни: *очима своима*. Сучасна українська літературна мова втратила їх повністю. Лише означальний займенник *весь (все, вся)* в орудному відмінку множини зберігає давнє закінчення двоїни: *всі — всіма*.

Отже, займенник як клас слів протиставляється іменникові, прикметникові, числівникові і прислівникові дійктивним характером категоріального значення; дійктивною, анафоричною і кванторною функцією; специфічним виявом морфологічних категорій роду, числа і відмінка; наявністю розірваних словоформ; наявністю розчленованих і нерозчленованих (синкретичних) граем у категоріях істоти/неістоти, роду, числа; симбіозом відмінкових граем іменникового, прикметникового і за-

йменникового типу в словозмінній парадигмі; здатність самостійно утворювати завершені однослівні і багатослівні речення; сполучувальною функцією в складнопідрядних реченнях; нерозгалуженою системою суфіксів; своєрідністю розрядів.

запитання, завдання

1. Сформулюйте визначення займенника. Чим він відрізняється від іменника, прикметника і числівника?
2. Охарактеризуйте морфологічні категорії займенника.
3. Назвіть розряди займенників за значенням.
4. Поясніть суть дейктичної, анафоричної і кванторної функцій займенників.
5. Охарактеризуйте займенники за співвідношенням з іншими частинами мови.
6. Які основні особливості відмінювання займенників?
7. Охарактеризуйте займенникові суфікси української мови
8. З художніх творів выпишіть п'ять-шість речень, побудованих тільки з займенників.
9. Яка відмінність між займенниками і сполучними словами у складнопідрядному реченні?
10. Доберіть з художньої літератури п'ять-шість речень, у яких займенники виконують сполучувальну функцію.

2.5. Дієслово

Як і іменник, дієслово належить до числа центральних частин мови, бо воно разом з іменником є головним носієм семантичної структури і граматичної основи речення.

Загальна характеристика дієслова як частини мови

У навчальній і науковій літературі існує кілька визначень (дефініцій) дієслова (лат. *verbum*):

1) частина мови, що означає узагальнене поняття дії як процесу, яке виражається в граматичних формах часу, особи, способу, стану і виду (М. Жовтобрюх);

2) частина мови, тобто клас слів, що виражають дію чи стан як процес і характеризуються певними морфологічно

вираженими категоріями: стан, вид, час, спосіб і особа (П. Кузнецов);

3) частина мови, що виражає граматичне значення дії (тобто ознаки, рухомої в часі) і функціонує переважно як присудок (Ю. Маслов);

4) частина мови, яка означає процес і виражає це значення в формах виду, стану (активного, пасивного), особи, числа, роду, способу, виступає у функції простого дієслівного присудка (О. Тихонов);

5) частина мови, що служить для вираження динамічної ознаки (дії, стану) у процесі її тривання, розгортання або становлення (В. Русанівський).

Традиційна граматики визначає дієслово, як і інші частини мови, за чотирма ознаками (категоріальним значенням, морфологічними категоріями, синтаксичними властивостями, характером суфіксів), тому кожне з цих визначень у науковому плані є неповним, бо характеризує дієслово лише за двома-трьома ознаками. Найповніші дефініції М. Жовтобрюха і О. Тихонова. В сукупності вони досить повно характеризують суттєві ознаки дієслова як частини мови.

Дієслово — частина мови, яка означає категоріальне значення процесуальної дії, вираженої в категоріях виду, стану, способу, часу, функціонує в реченні здебільшого як присудок і має свої суфікси.

Дієслово (як виразник динамічної, процесуальної ознаки) протистоїть іменникові як виразнику предметності. На думку американського лінгвіста Едуарда Сепіра (1884—1939), «який би невловимий характер не мало в окремих випадках розрізнення імені і дієслова, немає такої мови, що зовсім нехтувала б це розрізнення». Виокремлення частин мови в античних (Платон), давньоіндійських, арабських та інших лінгвістичних працях почалося з функціонального розмежування імені і дієслова.

Поняття процесу передбачає певні зміни, рух, дію, які відбуваються в часі. Значення часу, часової протяжності є визначальною (релевантною) ознакою будь-якого дієслова. Під процесом розуміють різноманітні явища — фізичну дію (*читати*), стан (*сидіти, радіти*), пересування в просторі (*бігти*), мовлення (*базікати*), вияв звукових явищ (*свистіти*), вияв ознаки (*світліти, тепліти*), думку (*мислити*), сприйняття (*бачити, чути*), ставлення особи до когось або чогось (*поважати, шанувати, любити*).

Отже, категоріальне значення дії як процесу є семантичною базою, на якій формується дієслово як частина мови.

Зміст лінгвістичного поняття дії, ставлення, становлення ознаки, стану як процесу розкривається за допомогою семантичної класифікації. Дієслова української мови поділяють на такі основні семантичні (лексико-семантичні) групи:

— дієслова руху (пересування, переміщення): *брести, їхати, летіти, повзти, возити, носити, прямувати*;

— дієслова мислення: *думати, мислити, мріяти, пам'ятати, аналізувати, уявляти, розмірковувати, характеризувати*;

— дієслова бажання: *бажати, хотіти, прагнути, вимагати, просити, примушувати, мріяти, домагатися, жадати*;

— дієслова мовлення: *говорити, мовити, казати, мимрити, бубоніти, читати, кричати, співати, булькотіти, оповідати*;

— дієслова волевиявлення: *дозволяти, наказувати, змушувати*;

— дієслова вияву почуттів: *дякувати, радіти, гніватися, ненавидіти, любити, зневажати, поважати, терпіти, страждати*;

— дієслова вияву ознаки: *зеленіти, добрішати, червоніти, дерев'яніти, п'яніти*;

— дієслова сприйняття: *бачити, чути, сприймати, засвоювати*;

— дієслова стану: *сидіти, спати, морозити, температурити, трясти*;

— дієслова ставлення: *клювати, репетувати, кусати, преміювати, глузувати* тощо;

— дієслова вияву фази дії (фазові дієслова): *розпочати, закінчити, продовжувати, лишати, припинити* та ін.

Класифікацію здійснюють на основі тих дій, процесів, станів, які позначаються дієсловами. Семантичні зв'язки між словами настільки складні і багатогранні, що не просто, а часто і неможливо, провести чітку межу між окремими семантичними групами.

За функцією в тексті дієслова поділяють на самостійні (*читати, будувати, малювати, розповідати, зеленіти*), службові (*бути*), допоміжні (*складати екзамен, почав навчатися, став говорити, думав кинути палити, продовжував мовчати*).

За валентністю (здатністю до семантичної сполучуваності з іншими словами) дієслова поділяють на нульвалентні (*світає, морозить, темніє*), одновалентні (*спить — хто?; існує — хто? або що?; куняє — хто?; морозить — ко-*

го?), двовалентні (*читає* — хто? що?; *любить* — хто? кого? або що?; *хочеться* — кому? чого?), тривалентні (*ріже* — хто? що? чим?; *віднімає* — хто? що? у кого?), чотиривалентні (*пише* — хто? що? кому? чим?) і т. д.

Отже, поняття дії як процесу, ставлення, вияву ознаки, стану лежить в основі категоріального значення дієслова.

Морфологічні категорії дієслова

Дієслово має такі морфологічні категорії, яких не має жодна частина мови, що зумовлено специфікою категоріального значення — процесуальністю дії чи стану.

Значення процесу, дії притаманне і багатьом іменникам: *ходити* — *ходіння, ходьба*; *читати* — *читання*; *білити* — *біління, побілка*; *підігріти* — *підігрів, підігрівання*; *кричати* — *кричання, крик*. Однак у них значення процесуальності не виражене в граматичних категоріях (а лише семантично), дія не приписується предмету чи особі і не осмислюється в часі, а виражається формами роду, числа, відмінка і таким чином опредметнюється. Так формується значення віддієслівної предметності як різновиду категоріального значення іменника. У дієсловах процесуальне значення дії (стану, становлення ознаки) виражене і семантично, і граматично (стан, вид, час, спосіб, особа).

Категорії особи, часу, стану, виду, способу становлять специфіку дієслова як частини мови.

Дієслово як ознака динамічної дії стоїть в одному ряду з прикметником, що означає ознаку предмета із прислівником, що означає ознаку ознаки.

Морфологічними ознаками дієслово відрізняється від прикметника та прислівника: *синє* (море) — *синіюче* (море), *зелене* (поле) — *зеленіюче* (поле); *сидіти замислено* — *сидіти замислившись*. Лексеми *синє* (море), *зелене* (поле) — прикметники, бо вказують на постійну ознаку, яка виражається в залежних категоріях роду, числа, відмінка, що формують категоріальне значення ознаки. Слова *синіюче* (море), *зеленіюче* (поле) також вказують на ознаку, але динамічну, яка змінюється в часі і виражається в категоріях часу, особи, стану, виду. Лексема *замислено* є прислівником, тому що означає ознаку ознаки, а *замислившись* — дієсловом, бо означає додаткову дію.

Залежно від сукупності морфологічних категорій, які виражають значення процесуальної дії, всі дієслова поділяють на фінитивні (*verbum finitum*, у шкільній граматиці —

особові форми дієслова) дієслова і нефінітивні, або вербоїдні (verbum + суфікс *-oid-* із значенням подібності).

Фінітивні дієслова. У цих дієсловах граматичне значення процесуальної дії виражається в категоріях стану дії (пасивний, активний), способу дії (дійсний, умовний, наказовий), виду дії (доконаний, недоконаний), часу дії (теперішній, минулий, майбутній), особи. Вони мають такі форми: активного і пасивного стану; дійсного, умовного і наказового способу; доконаного і недоконаного виду; теперішнього, минулого і майбутнього часу.

Змінюються фінітивні дієслова за особами, числами (однина, множина) і родами (в минулому часі).

Нефінітивні дієслова, або вербоїди. До них належать невідмінювані, непередикативні, неособові форми: — інфінітив (неозначена форма дієслова), який називає дію і має категорії виду (доконаного і недоконаного: *прийти*; *йти*), стану (активного і пасивного: *читати*; *читатися*), перехідності і неперехідності: *будувати*, *спати*.

— дієприкметник, що має дієслівні категорії часу (теперішнього і минулого: *співаючий*; *нудьгуючий*), виду (доконаного і недоконаного: *виконаний*; *працюючий*), стану (активного і пасивного: *хитає*; *хитається*) і прикметникові категорії роду, числа, відмінка (*новий*, *-і*, *-их*). Дієприкметник не має дієслівних категорій способу (дійсного, умовного і наказового) та особи;

— дієприслівник, який має форми доконаного і недоконаного виду (*прочитавши/читаючи*), активного і пасивного стану (*хитаючи/хитаючись*), прислівникову ознаку невідмінюваності (*їдучи*). Дієприслівник не має дієслівних категорій часу, способу дії і особи;

— безособові дієслівні форми на *-но*, *-то* (*принесено*, *привезено*, *складено*; *збито*, *вбито*, *накрито*).

Усі дієслівні форми (особова форма, інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, форми на *-но*, *-то*) в сукупності формують дієслівну парадигму, кожний член якої має спільні (однакові) лексичні семи (спільну лексичну семантику) і спільні та відмінні граматичні семи (різне граматичне вираження): *гуляю* — теперішній час, недоконаний вид, дійсний спосіб, активний стан, 1-ша особа однини; *гуляти* — недоконаний вид, активна форма стану; *гуляючий* — теперішній час, недоконаний вид, активний стан, чоловічий рід, однина, називний відмінок; *гуляючи* — недоконаний вид, активний стан, невідмінювана форма.

Дієслово, порівняно з іншими частинами мови, має найбільшу кількість граматичних категорій. За М. Жов-

тобрюхом, до них належить сім: вид, стан, спосіб, час, особа, число, перехідність/неперехідність; за В. Русанівським — одинадцять: категорії персональності/імперсональності, особи, часу, способу, перехідності/неперехідності, стану (активний/пасивний), аспектуальності (обмежена/необмежена дія), виду, способу дієслівної дії, числа, роду.

Грамаітичних категорій іменника — чотири, прикметника — три, а числівника — одна.

Отже, дієслово в українській мові має розгалужену систему словоформ. До складу парадигми дієслова входять форми особи, числа, роду, часу, способу, виду, стану, дієприкметника, дієприслівника, інфінітива, форм на *-но*, *-то*.

Синтаксичні властивості дієслова

Від іменника й інших частин мови дієслово відрізняється і синтаксичними функціями.

Синтаксичними особливостями дієслова є:

— морфологізована синтаксична функція присудка як носія основних предикативних ознак речення: *Тихесенько вітер віє* (Т. Шевченко); *Дивлюсь я на небо та й думку гадаю* (Нар. творчість);

— неморфологізована функція підмета: *Жити — батьківщині служити*;

— неморфологізована функція додатка, означення та обставини: *вирішив сфотографуватися, відпочити; надумав одружитися; захотів співати; бажання мандрувати, звичка гніватися; прийшов попрощатися, поїхав відпочити, вирішив учитися*. Це означає, що дієслово може займати позицію іменника і прикметника;

— дієслово керує іменником, займенником: *Додолю верби гне високі, горами хвилю підійма* (Т. Шевченко); *Я тобі казала щиро: «Не кохай мене зрадливо»* (Нар. творчість);

— дієслово може бути як опорним, так і залежним компонентом синтаксичного словосполучення: *Соловейко в темнім гаї сонце зустрічає* (Т. Шевченко); *думка читати, мрія літати*;

— дієслово самотійно або разом із підметом формує грамаітичну основу речення (тобто предикативне ядро): *Він живе, він ще не вмер* (І. Франко); *Летим. Дивлюся, аж світає* (Т. Шевченко).

Отже, дієслово виконує морфологізовані і неморфологізовані синтаксичні функції.

ДІЄСЛІВНІ СУФІКСИ

Диференціальною ознакою дієслова як частини мови є суфікси. Дієслово має такі суфікси, яких не мають інші частини мови: *-а-ти* (співати), *-и-ти* (носити), *-ся, -сь* (веселитися, сміятись), *-ну-ти* (стукнути), *-ува-ти* (механізувати), *-ка-ти* (хникати, окати, акати), *-ича-ти, -ничати* (секретничати, оригінальничати), *-учи, -ючи* (плачучи, нудьгуючи), *-ши* (принісиш), *-вши* (уздівши) та ін.

Дієслівних суфіксів, порівняно з іменниковими і прикметниковими, небагато: пор. у російській мові, за сучасним мовознавцем Зиновієм Потіхою, іменникових суфіксів приблизно 400, прикметникових — приблизно 120, а дієслівних — лише 26, дієприкметникових і дієприслівникових — 16. Дієслівні суфікси докорінно відрізняються від іменникових і прикметникових.

Отже, категоріальне значення, морфологічні ознаки, синтаксичні властивості та склад суфіксів — це ті ознаки, які виокремлюють дієслово як самостійну частину мови.

Інфінітив

Однією з форм вербоїдних дієслів є інфінітив — початкова форма дієслівної парадигми.

Інфінітив (лат. *infinitivus* — неозначений) — неозначена неособова нефінітивна форма дієслова, яка називає дію або непроцесуальний стан безвідносно до дійсності, часу, особи, числа, виражена морфологічними категоріями виду, перехідності/неперехідності, вживається в позиції усіх членів речення і структурно оформлена суфіксами *-ти, -ть*.

Він зберігся в усіх слов'янських мовах, крім болгарської. Інфінітив функціонально близький до супіна (незмінюваної дієслівної форми) в латинській та старослов'янській мовах при дієсловах руху, де він означає мету руху, а також до герундія (вид дієслівного іменника) в англійській і латинській мовах.

Це початкова форма дієслівної парадигми, тобто словникова форма (представник дієслівної лексики в словнику). Історично інфінітив у індоевропейській мові був формою давального відмінка імені зі значенням дії, який перейшов у парадигму дієслова.

У давньоруській мові інфінітив був близький до іменника (як і тепер), виражав лише назву дії, але відрізнявся від нього тим, що не відмінювався. Мав суфікс *-ти* як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції (*нести́, зна́ти*).

Супін за походженням був незмінною дієслівною формою на *-тъ*, яка перейшла в іменник, був додатком і вказував на мету при дієсловах руху. В сучасній мові на місці супіна вживається інфінітив: *иду рыбъ ловитъ* — *иду ловити рибу (иду, щоб ловити рибу)*; *иду битъся* — *иду битися (иду, щоб битися)*. Тому це супін за походженням. Інакше кажучи, давальний відмінок імені перейшов у супін, а супін перейшов у інфінітив.

Семантична категорія інфінітива виявляється в тому, що він виконує номінативну функцію — називає дію або процесуальний стан безвідносно до часу, до дійсності, до особи, числа і т. д.: *дивитися, співати, знаходитися, лежати*. Морфологічними категоріями ця форма відрізняється від інших, оскільки:

- не має категорії часу, способу, числа, особи;
- має категорію виду: *читати* — *прочитати, думати* — *придумати*;
- має категорію стану — активний і пасивний: *будувати* — *будуватися, вертати* — *вертатися, складати* — *складатися*;
- має категорію перехідності/неперехідності: *фарбувати, турбувати, вчити; лежати, спати, сидіти*;
- не має категорії особи, числа, способу.

Синтаксичні властивості інфінітива визначає його роль у словосполученні та реченні. Ця нефінитивна форма виконує такі функції:

- виступає підметом: *Життя прожити* — *не поле перейти*;
- виконує роль присудка: *Жити* — *батьківщині служити*; *Я повинен повідомити*;
- може бути означенням: *Командир прийняв рішення наступати*;
- виступає обставиною: *Прийшов вибачитися*;
- виконує функцію додатка: *Наказав стріляти*; *Прочив пати*; *Благав відпустити*;
- у словосполученні буває опорним і залежним компонентом: *Вітчизні віддати не вигризки душ, а всю повноцінність Життя або Смерті!* (М. Бажан);
- керує, якщо є опорним компонентом: *Казати правду треба вчасно і невчасно*;
- прилягає, якщо є залежним компонентом: *Необхідність читати* — *постійна ознака інтелектуальної людини*;
- займає у реченні позицію іменника і прикметника: *дозволити сісти, просили передати; бажання вчитися, думка поїхати додому*;

— є компонентом форми майбутнього складеного часу: *Я буду малювати; Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні* (Леся Українка).

У сучасній українській мові інфінітив маркує формотвірний суфікс *-ти* і його аломорф *-ть* (рідше): *Нам обов'язок — працювати. Селá тепер вже не впізнають — електролампи скрізь горять*. Після голосного вживають ся суфікси *-ти* і *-ть*: *кричати — кричать; співати — співать*. Після приголосного — лише *-ти*: *нести, вести, бігти, трясти, прями*.

У російському мовознавстві інфінітивний суфікс *-ти* (*-ть*) вважають (П. Баранников, М. Шанський) флексією (закінченням), оскільки за походженням інфінітив є іменником у давальному відмінку. Цієї думки дотримуються автори шкільних підручників, але загального визнання в лінгвістиці вона не набула. Та й Микола Шанський (нар. 1922) зазначав, що «інфінітив закінчується на *-ти*», а не «має закінчення *-ти*». Називати морф *-ти* флексією немає підстав, оскільки він не має основних ознак флексії: не є змінною частиною слова, не використовується для вираження граматичних значень, не є засобом зв'язку слів у словосполученнях чи реченнях.

В українській мові інфінітив зрідка набуває значення пестливості внаслідок вживання іменникових пестливих суфіксів *-очк-*, *-оньк-*, *-к-*, *-ун-*, *-ус-*: *їстоньки, їстки, питоньки, питки, спатоньки, спатки, спатуні* (пор. *татуньо*), *спатусі* (пор. *татусь*), *сісточки, сістоньки, тупоньки, хлюпоньки*. Таких лексем, що поширені в розмовній мові під час спілкування з дітьми, у мові небагато. Вони не мають співвідносних відмінюваних дієслівних особових форм. Утворюються ці форми шляхом поєднання суфіксів *-очк-*, *-оньк-*, *-к-*, *-ун-*, *-ус-* та інфінітивного суфікса *-ти*: *спат-ун-і, спат-ус-і*, тому їх можна кваліфікувати як інфікси.

Такими є граматичні ознаки інфінітива як вербоїдної форми.

Дві основи дієслова

Формотвірні основи дієслова відрізняються від іменникових і прикметникових, які мають одну формотвірну основу: основа *стіл* — єдиною для всієї парадигми іменника *стіл*, основа *біл* — єдина для всієї парадигми прикметника *білий*.

Усі дієслівні форми творяться від двох основ: основи інфінітива (інфінітивні основи) та основи теперішнього часу (презенсної основи, від лат. *praesens*).

Основа інфінітива. Вона виділяється шляхом відокремлення суфікса *-ти*. Від таких основ утворюються:

- дієслова минулого часу: *вчи ти — вчив*;
- дієслова умовного способу: *хоті ти — хотів би*;
- дієприкметники минулого часу: *приписати — приписаний, вивчити — вивчений, донести — донесений*;
- дієприслівники доконаного виду: *поспішивши, проперувавши, простудіювавши, помістивши, намалювавши, насоливши, наївшись*.

Оскільки основа інфінітива збігається з основою дієслів минулого часу, то її нерідко називають основою минулого часу: *приваби ти і привабив — привабивши, приголуби ти і приголубив — приголубивши*.

Основа теперішнього часу. Утворюється шляхом відокремлення особових закінчень від дієслів теперішнього часу 3-ї особи множини або від будь-якої особової форми: *Рече та стогне Дніпр широкий* (Т. Шевченко).

Від основ теперішнього часу утворюються:

— усі особові форми теперішнього часу: *Ой у полі вітер віє, а жита половіють, а козак дівчину та вірненько любить, а сказать не сміє* (Нар. творчість);

— усі форми майбутнього часу доконаного виду: *Ми все здобудемо і відкріємо*;

— особові форми наказового способу: *Заспіваймо пісню веселеньку...* (Нар. творчість); *Гей, біжіте, панські слуги, та спіймайте вітра в полі* (Леся Українка); *Лунайте цю скалу!* (І. Франко);

— дієприкметникові форми теперішнього часу: *Дрижачий від холоду голос; сяючі вранці вершини*;

— дієприслівники недоконаного виду: *читаючи, співаючи; Ідуть дівчата в поле жати. Та, знай, співають ідучи* (Т. Шевченко).

Оскільки основа теперішнього часу збігається з основою дієслів простого майбутнього часу (*напишу, намалюю, вивчу*), то її називають основою майбутнього часу.

Основи інфінітива і основи теперішнього часу здебільшого не збігаються: *чита ти — читай-уть; голи ти — гол-ать; ли ти — ли-й; білі ти — білій-уть; спа ти — спл-ать*. Збігаються вони лише тоді, коли інфінітивний суфікс *-ти* стоїть після приголосного, який не чергується: *вез ти — вез-уть, нес ти — нес-уть, гриз ти — гриз-уть*,

хроп-ти — *хроп-уть*, *дер-ти* — *дер-уть*, *рев-ти* — *рев-уть*. Якщо кінцевий приголосний піддається чергуванню, то такі консонантні основи не збігаються: *п'яс-ти* — *п'яд-уть*, *брес-ти* — *бред-уть*, *плес-ти* — *плетуть*, *кляс-ти* — *клян-уть*, *сік-ти* — *січ-уть*; *ляг-ти* — *ляж-уть*, *мог-ти* — *мож-уть*.

Деякі дієслова (дієслова на *-ну*) мають і три основи: *оглухну-ти* — *оглухн-уть* — *оглух*; *мокну-ти* — *мокн-уть* — *мок*, *стигну-ти* — *стигн-уть* — *стиг*.

Дієслівні основи відрізняються від іменникових і прикметникових ще й тим, що:

— формотвірні основи іменників і прикметників завжди консонантні: *вод-а*, *зелен-ий*;

— формотвірні основи дієслів в інфінітиві переважно вокалічні (*ли-ти*, *носи-ти*), в теперішньому часі — консонантні (*читають*, *пишуть*, *гнуть*). Вокалічні основи є первинними. Консонантні — вторинні, похідні: *співа* — *співа + й*; *хита* — *хита + й*.

Отже, на відміну від іменника і прикметника, дієслово має дві формотвірні основи — інфінітивну і презенсну.

Морфологічні класи дієслова

В українській мові дієслівні суфікси інфінітивних основ співвідносяться з відповідними суфіксами основ теперішнього часу (презенсних основ): суфікс *-а-* інфінітивних основ — із суфіксом *-ай-* презенсних основ (*чит-а-ти* — *чит-ай-уть*), *-і-* з *-ій-* (*біл-і-ти* — *біл-ій-уть*), *-ува-* з *-уй-* (*зим-ува-ти* — *зим-уй-уть*) та ін. За цим критерієм виокремлюють морфологічні класи дієслів.

Морфологічні класи дієслів — групи дієслів, що об'єднуються на основі співвідношення суфіксів інфінітивних і презенсних основ.

Першим звернув увагу на класи дієслів Г. Павський. Найдетальніше і найпереконливіше описали їх вчені Женецької лінгвістичної школи, зокрема Сергій Карцевський (1884—1955).

В. Виноградов виокремив морфологічні класи дієслів «на основі взаємодії суфіксів з закінченнями»: *гин-у-ти* — *гин-у-в* — *гин-уть*. Але фактично — на співвідношенні фіналей інфінітивних і презенсних основ: *спів-а-ти* — *спів-ай-уть*, *літ-а-ти* — *літ-ай-уть*, *гул'-а-ти* — *гул'-ай-уть*; *рв-а-ти* — *рв-Ø-уть*, *маз-а-ти* — *маж-Ø-уть*; *жа-Ø-ти* —

ж-н-уть, жа-Ø-ти — ж-м-уть; мал'-ува-ти — мал'-уй-уть; там-ува-ти — там-уй-уть.

Морфологічні класи дієслів бувають продуктивними і непродуктивними. До *продуктивних* належать такі морфологічні класи, за моделями яких утворюються нові похідні основи: *комп'ютеризувати — комп'ютеризують, приватизувати — приватизують.*

В українській мові виокремлюють п'ять продуктивних класів.

Перший продуктивний клас. Він об'єднує дієслова з основами на *-а-* — *-ай-*: *довбати — довбають, стри-бати — стрибають, загрибати — загрибають, рубати — рубають, прибивати — прибивають, проїдати — проїдають, продати — продають.*

Другий продуктивний клас. Це дієслова на *-і-* — *-ій-*: *біліти — біліють, паніти — паніють, сатані-ти — сатаніють, бідніти — бідніють, жирніти — жир-ніють, сутеніти — сутеніють, ціпеніти — ціпеніють, каменіти — каменіють* (але *свистіти — свистять*; це другий клас, але непродуктивний).

Третій продуктивний клас. До нього належать дієслова на *-ну-* (що зберігається в минулому часі) — *-н-*: *крикнути (крикнув) — крикнуть, мокнути (мокнув) — мокнуть, слизнути (слизнув) — слизнуть, прагнути (прагнув) — прагнуть, слабнути (слабнув) — слабнуть, гинути (гибнув) — гинуть, гинуть, гинуть (гинув) — гинуть, тягнути (тягнув) — тягнуть.*

Четвертий продуктивний клас. Його утво-рюють дієслова на *-ува-* — *-уй-*: *кочувати — кочують, розво-лочувати — розволочують, озолочувати — озолочують, за-мочувати — замочують, ночувати — ночують, скорочува-ти — скорочують, вточувати — вточують, виучувати — виучують* (сполуки *-ув-* не є суфіксами в дієсловах *блюва-ти, жувати, кувати, клювати, плювати, скувати*).

П'ятий продуктивний клас. Це дієслова з ос-новами на *-и(i)* — *-Ø* (основа на приголосний): *вабити — ваблять, бомбити — бомблять, любити — люблять, бави-ти — бавлять, ловити — ловлять, родити — родять, їзди-ти — їздять, водити — водять, бродити — бродять; сиді-ти — сидять, шуміти — шумлять, хроніти — хронять, рипіти — риплять, горіти — горять, летіти — летять.*

До *непродуктивних* належать такі класи діє-слів, за моделлю яких в сучасній українській мові нові слова не утворюються: *горіти, молоти, нести, везти, ле-тіти, дати.*

Різні мови мають різну кількість непродуктивних класів. У російській мові їх 17 (за В. Виноградовим) або 16 (за О. Тихоновим).

В українській мові М. Жовтобрюх виділив п'ять найголовніших непродуктивних класів.

Перший непродуктивний клас. Це дієслова, інфінітивні кореневі основи яких закінчуються:

— на [а], а відповідні презенсні основи — на [н], [м], що з'являються на місці [а]: *жа-ти* — *жн-уть*, *жа-ти* — *жм-уть*, *вз'-ати* — *візьм-уть*, *поча-ти* — *почн-уть*;

— на приголосний, а відповідні презенсні — на приголосний, що чергується: *мог-ти* — *мож-уть*, *пек-ти* — *печ-уть*, *ляг-ти* — *ляж-уть*, *тек-ти* — *теч-уть*;

— на [о], [е], а презенсні — на приголосні після випадіння звуків [о], [е]: *моло-ти* — *мел'-уть*, *боро-тися* — *бор'-уться*, *вмер-ти* — *вмр-уть*, *тер-ти* — *тр-уть*.

Другий непродуктивний клас. Утворений із дієслів, інфінітивні кореневі основи яких закінчуються:

— на [а], а відповідні презенсні — на приголосний після випадіння [а] (з чергуванням або без нього): *рва-ти* — *рв-уть*, *бра-ти* — *бер-уть*, *тка-ти* — *тч-уть*; *лиза-ти* — *лиж-уть*, *маза-ти* — *маж-уть*, *писа-ти* — *пиш-уть*, *плака-ти* — *плач-уть*; *стоя-ти* — *стой-ать*, *гая-ти* — *гай-уть*, *сяя-ти* — *сяй-уть*, *края-ти* — *край-уть*, *сія-ти* — *сій-уть*;

— на [і], а відповідні презенсні — на приголосний: *горі-ти* — *гор'-ать*, *леті-ти* — *лет'-ать*, *терпі-ти* — *терп'-ать*;

— суфіксом *-ва-*, що у відповідних презенсних основах чергується з *-й-*: *да-ва-ти* — *да-й-уть*, *відста-ва-ти* — *відста-й-уть*, *зда-ва-ти* — *зда-й-уть*.

Третій непродуктивний клас. До нього входять дієслова, інфінітивна основа яких має суфікс *-ну-*, що в презенсних основах замінюється суфіксом *-н-*, а в формах 3-ї особи однини чоловічого роду минулого часу — нульовим суфіксом: *звик-ну-ти* — *звик-н-уть* — *звик*, *мерз-ну-ти* — *мерз-н-уть* — *мерз*, *осліп-ну-ти* — *осліп-н-уть* — *осліп*; *сох-ну-ти* — *сох-н-уть* — *сох*.

Четвертий непродуктивний клас. Це дієслова, інфінітивні основи яких закінчуються звуками [и], [і], після яких у відповідних презенсних основах з'являється суфікс *-й-*: *би-ти* — *б-й-уть*, *пи-ти* — *п-й-уть*, *ви-ти* — *в-й-уть*, *ви-ти* — *ви-й-уть*, *ми-ти* — *ми-й-уть*, *ри-ти* — *ри-й-уть*, *ши-ти* — *ши-й-уть*; *сні-ти* — *сні-й-уть*, *сиві-ти* — *сиві-й-уть*, *жовті-ти* — *жовті-й-уть*, *полові-ти* — *полові-й-уть*.

П'яти непродуктивний клас. Об'єднує дієслова, інфінітивні основи яких закінчуються на голосний, а у відповідних презенсних основах нарощуються звуки [в], [м], [н]: *жи-ти — жи-в-уть, ду-ти — д-м-уть, наді-ти — на-ді-н-уть*.

Інші непродуктивні класи дієслів представлені поодинокими прикладами.

Отже, на основі співвідношення основ інфінітива і теперішнього часу виділяють структурні класи дієслів.

Існує й інший принцип поділу дієслів на класи. Сучасний український мовознавець Віталій Русанівський вважає, що класифікацію слід здійснювати не лише за продуктивністю чи непродуктивністю дієслівних структур, а й за належністю до типу дієвідмінювання. Він виокремив дванадцять класів дієслів: вісім у першій дієвідміні і чотири класи в другій. Нумерація класифікації В. Русанівського не збігається з нумерацією традиційної класифікації: традиційний перший продуктивний клас (*читати — читають*) у цій класифікації є третім (*пускати — пускають*). Структурні класи дієслів В. Русанівського дають змогу глибше осмислити систему їх дієвідмінювання.

Категорія виду

Дієслівний вид і всю сферу видових і суміжних із ними значень вивчає аспектологія. Цей розділ граматики досліджує видо-часові категорії, аспектуальні класи дієслів (динамічні/статичні, граничні/неграничні дієслова), способи дієслівної дії, видові компоненти тексту, що виражаються недієслівною лексикою і засобами синтаксису.

Мова лінгвалізує дію предметів у часі і просторі. Це знаходить відображення і в граматиці: зміна іменників за окремими відмінками є опосередкованим відображенням якихось процесів у просторі (пор. орудний відмінок на прямку: *іти лісом, їхати полем, пересуватися степом, бігти вулицею*; місцевий відмінок: *косити на лузі, ой у лузі та ще й при березі, видніється на полонині, по долині туман упав*; родовий відмінок: *вітер з полонини, полинь до дівчини, Тартарен із Тараскона*).

Для відображення процесів у часі дієслово має граматичну категорію часу. У граматиці є також засоби, які вказують на спосіб перебігу дії в часі.

Дії, що позначаються дієсловами, відбуваються або безвідносно до обмежень (*діяти, виражати, означати*), або мають обмеження (*читати, писати, лікуватися, хви-*

люватися). Навіть та сама дія в один час протікає без обмежень, а в інший — з обмеженнями: *їхати — приїхати, читати — прочитати, бігти — прибігти*.

Внутрішнім обмеженням дії (межук, рубежем) є такі понятійні явища:

— завершеність дії: *прочитати (Конституцію), підготуватися (до екзамену), вивчити (вірші)*;

— результат (наслідок) дії: *склав (екзамен), купив (книгу), захистив (дипломну роботу), виконав (вправу), пробіг (сто метрів)*;

— однократність (одноразовість) дії: *стукнув, грюкнув, крикнув, махнув*;

— початок дії: *заговорив (репродуктор), запрацював (мотор), засвітали (козаченьки), заспівати, закричати, зашумів (ліс), поїзд рушив, загриміло*;

— многократність обмеженої в часі дії: *попоїсти (попоїли ми в полі кавунів), пороздавати, понасмічувати, понамальовувати, понаносити (їжі)*.

М. Жовтобрюх виділив ще й шосту ознаку обмеження дії — несподіваність або різкість одноразової дії: *рубонуть, стукнути, грюкнути, штовхнути*. Однак обмеженням дії тут є однократність, одноразовість дії, а інтенсивність її (те, що М. Жовтобрюх назвав «різкістю, несподіваністю») не виконує обмежувальної функції.

Категорія виду (аспект) — відношення дії, названої дієсловом, до внутрішнього обмеження (межі, рубежу).

За особливістю дії мати різний вид, різний аспект протікання всі дієслова поділяють на дві групи: дієслова доконаного виду і дієслова недоконаного виду. Ці дві грами й становлять зміст категорії виду.

Дієслова доконаного виду. Вони вказують на максимальний, найповніший вияв дії і означають дію із вказівкою на її обмеження у часі, на її завершеність у минулому або майбутньому, на її результативність, тобто дію, яка досягла своєї внутрішньої межі, за якою вона, вичерпавши себе, припиняється. Тому дієслова доконаного виду не мають форм теперішнього часу, а можуть мати лише форму минулого і майбутнього часу. На цій підставі формується основна властивість дієслів доконаного виду.

Доконаний вид мають дієслова, яким притаманні такі додаткові елементи значення:

— завершеність дії: *побудувати, зорати (поле), переплести, народити, поїсти, підписати, передплатити (журнал), надрукувати, виголосити (промову)*;

— результативність дії: *одержати (нагороду), заробити (стипендію), захистити (дисертацію), розв'язати (задачу), довести (теорему)*;

— однократність дії: *клюкнути, смикнути, кивнути,*

— початок дії: *Засурмили сурмачі тривогу; Задзвонили дзвони; Заплакали, заголосили матері і сестри;*

— многократність дії: *подбати, порозкидати, порозмивати.*

Отже, доконаний вид характеризує дію такими особливостями, як динамічність, граничність, обмеженість дії і маркованість її кінця та початку.

Дієслова недоконаного виду. Вони означають тривалість дії безвідносно до її внутрішньої межі (обмеження, рубежу) та завершеності в часі, тому мають форму теперішнього, минулого і майбутнього часу. Це слабкий, статичний, немаркований і неграничний вияв дії.

Недоконаний вид мають дієслова, які, крім загального значення необмеженості і незавершеності в часі, мають ще й такі додаткові елементи значення:

— постійна неперервність дії (дієслова з цією семантикою означають дію, що відбувається безвідносно до її завершення): *Тече річка під горою; Тече вода гаєм; Синіє море за маяком; Вже кукурудза зеленіє.*

Цю рису дієслів виділив О. Бондарко. Не заперечуючи недоконаного виду цих дієслів, І. Милославський небезпідставно твердить, що значення постійної неперервності цих дієслів виражається не недоконаним видом дієслова, а контекстом (тут — словосполученням);

— регулярна повторюваність незавершеної дії (це значення виражається здебільшого префіксами *при-*, *від-* із суфіксами *-ува-*, *-а-*): *пригладжувати, приголублювати, призбирувати, відсовувати, відраховувати;*

— нерегулярна повторюваність дії, яка виникає час від часу (значення виражається здебільшого префіксами *на-*, *під-*, *по-* з суфіксами *-ува-*, *-а-*): *налагоджувати, настроювати, підмовляти, підморгувати, підсвистувати, нахвалятися, посміюватися, посміхатися;*

— здатність до дії, яка є постійною ознакою суб'єкта: *собака кусається; корова б'ється; сонце світить; троянда пахне;*

— протяжність дії у певному напрямку в дієсловах руху: *їхати, летіти, бігти, везти, брести, нести;*

— повторюваність дії, яка означає необмежений рух: *бігати, бродити, возити, водити, їздити, літати.*

Отже, недоконаний вид характеризує дію статичністю, неперервністю, необмеженістю в часі, безвідносністю до його внутрішнього рубежу, немаркованістю завершення дії

Більшість дієслів утворює видові пари «недоконаний вид — доконаний вид», компоненти яких перебувають у відношеннях граматичної опозиції (протиставлення).

Таке розуміння категорії виду («відношення дії до внутрішньої межі») пов'язане з іменем В. Виноградова. Але воно не єдине. О. Пешковський визначав вид як категорію, яка вказує, «як протікає в часі або як розподіляється в часі» позначена дієсловом дія. О. Бондарко, Ю. Маслов доконаність визначають як цілісне, зімкнуте, комплексне вираження дії (пор. у В. Виноградова «доконаність — це обмеженість дії її внутрішнім рубежем», недоконаність — необмеженість дії). Визначення О. Бондарка, Ю. Маслова не охоплює всіх дієслів доконаного виду.

За основу семантичної інтерпретації категорії виду різні дослідники брали різноманітні ознаки:

- означеність і неозначеність дії (М. Греч, О. Востоков);
- однократність і багатократність дії (Г. Павський);
- тривалість і закінченість дії (Ф. Міклошич, О. Потебня);
- виконуваність і завершеність дії (В. Богородицький);
- повноту і неповноту вияву ознаки в часі (П. Фортунатов);
- зібраність, цілісність дії в її протиставленні незібраності, розімкнутості (Ф. де Соссюр).

Більшість сучасних дослідників категорії виду у семантичній інтерпретації виходять з визначення доконаності як цілісного, зімкнутого, комплексного вираження дії (Ю. Маслов). Визначення В. Виноградова охоплює всі дієслова доконаного виду і дає вмотивоване пояснення явища одновидових дієслів.

Дієслівні словоформи, протиставлені одна одній за видом, утворюють видову пару: *робити* — *зробити*, *переписати* — *переписувати*, *готуватися* — *підготуватися*.

Видова пара — дві лексично тотожні дієслівні словоформи, що розрізняються між собою лише граматичною семантикою виду.

У багатозначних дієсловах кожне значення утворює свою видову пару: *темніти* (безособове — про сутінки, присмерк) — *стемніти* (надворі стемніло); *темніти* (ставати темним, набувати темного кольору) — *потемніти* (стіни, вікна потемніли).

Категорію виду мають усі дієслова, але не всі вони формують видові пари. Серед дієслів є одновидові (*опам'ятатися* — тільки док. вид, *мешкати* (жити) — тільки недок. вид) і двовидові (*женити, вінчати, хрестити*).

Здатність об'єднуватися у видові пари залежить від семантики дієслів, від їх лексичного значення: *білити* — *побілити* (значення може мати внутрішню межу), але *спати, сидіти* і подібні дієслова не можуть мати співвідносних пар за видом.

У видовій парі дієслова перебувають у відношенні формотвірної мотивації, фактично один компонент утворюється від іншого за правилами формотворення, а не словотворення: *писати* — *дописати, темніти* — *потемніти*.

Кожний компонент видової пари є самостійним дієсловом із власною парадигмою, яка відрізняється від парадигм опозиційного компонента: *творити* — *створити, читати* — *прочитати, готуватися* — *підготуватися, добудовувати* — *добудувати*.

Отже, формування видових пар є формотворенням, а не словотворенням чи словозміною.

Щодо природи видових пар існують різні погляди:

1) члени будь-якої видової пари є формами одного дієслова (В. Виноградов). Такий погляд базується на тотожності семантики, лексичних значень компонентів пари;

2) члени видових пар типу *робити* — *зробити* — різні дієслова, а дієслова типу *переписати* — *переписувати* — форми одного дієслова (О. Бондарко, Ю. Маслов). Підставою для цього є семантичні відмінності компонентів пари.

У сучасній українській літературній мові видові пари формуються по-різному:

— дієслова недоконаного виду утворюються від дієслів доконаного: *перечитати* (док. вид) — *перечитувати* (недок. вид); *підмалювати* (док. вид) — *підмальовувати* (недок. вид); *підкреслити* (док. вид) — *підкреслювати* (недок. вид). Такий спосіб називається *імперфективацією* (лат. *imperfectus* — недоконаний);

— дієслова доконаного виду утворюються від дієслів недоконаного: *готуватися* (недок. вид) — *підготуватися* (док. вид); *вчити* (недок. вид) — *вивчити* (док. вид). Цей спосіб називається *перфективацією* (від лат. *perfectus* — докопаний).

Існує три типи видових пар:

— перфективаційні: *сміятися* — *засміятися, готуватися* — *підготуватися, вчити* — *вивчити, стукати* — *стукнути*;

— імперфективаційні: *підписати* — *підписувати*, *розв'язати* — *розв'язувати*, *мобілізувати* — *мобілізовувати*;
 — суплетивні (різнокореневі): *брати* — *взяти*, *говорити* — *сказати*.

До формальних засобів творення видових пар належать:

— суфікси *-увати*, *-обувати*. *організувати* — *організовувати*;

— префікси *пере-*, *по-*, *при-*: *читати* — *перечитати*, *їхати* — *поїхати*, *іти* — *прийти*;

— зміна наголосу: *вивозити* — *вивозити*, *виміряти* — *виміряти*;

— суплетивні основи: *говорити* ... *сказати*, *брати* ... *взяти*;

— чергування. *зібрати* — *збирати*, *називати* — *називати*, *послати* — *посилати*, *заслати* — *засилати*.

Є широке і вузьке розуміння видових пар. У широкому розумінні (поширеному в шкільній практиці) видовою парою вважають і дієслова, що розрізняються видовою і лексичною семою:

1) *їхати* — *заїхати* (відрізняється не лише видом, а й семантикою, додатковою семою «по дорозі»: *заїхати*¹ (в гості), *заїхати*² (збитися з дороги);

2) *писати* — *підписати* (засвідчити підписом документ), *відписати* (передати у власність іншої людини якесь майно), *списати* (запозичити чийсь працю в письмовій формі).

При такому розумінні видової пари формуються тричленні і чотиричленні видові «пари» (*терпіти* — *потерпіти* і *стерпіти*; *писати* — *списати*, *списувати*, *посписувати*) і нехтується багатозначність дієслова: *різати*¹ — зрізати (квіти) (док. вид); *різати*² — нарізати (хліб) (док. вид), а не зрізати; *різати*³ — порізати (палець) (док. вид); *різати*⁴ — зарізати (кабана) (док. вид).

У вузькому розумінні видової пари (завойовує місце в науці) видовою парою є тільки та, компоненти якої розрізняються лише граматичною категорією виду при абсолютній тотожності лексичного значення: *писати* (листа) — *написати* листа, але не *дописати* (додаткова лексична сема «закінчити»), дієслово *дописати* має пару *дописувати*; *їхати* (додому) — *приїхати* (додому), можна й *заїхати* додому (по дорозі в інше місце), але це компонент іншої видової пари.

Отже, друга тенденція (вузьке розуміння) науково коректніша, бо вона дає можливість чіткіше відмежувати категорію виду як формотворчу від словотворення.

Способів творення форм доконаного і недоконаного виду є кілька: префіксальний, суфіксальний, суфіксально-

префіксальний, а також чергування звуків, акцентуаційний спосіб і суплетивізм.

Префіксальний спосіб Для утворення дієслів доконаного виду в українській мові вживається лише сім власне видових префіксів: *в-* (*благати — вблагати, варити — вварити, коїти — вкоїти*); *з-* (*с-, зі-*) (*жовкнути — зжовкнути, гріти — зігріти, хвилюватися — схвилюватися*); *за-* (*свистіти — засвистіти, планувати — запланувати*); *на-* (*планувати — напланувати, грішити — нагрішити*); *по-* (*мазати — помазати, хвалити — похвалити*); *при-* (*їхати — приїхати, ревнувати — приревнувати*); *про-* (*співати — проспівати, мовити — промовити*).

— змінюють лише лексичне значення дієслова і не змінюють категорію виду: *бачити — передбачити, організувати — реорганізувати, робити — переробити* (зробити поновому), *мотати — перемотати, мобілізувати — демобілізувати*;

— змінюють вид дієслова і одночасно його лексичне значення: *писати* (недок. вид) — *підписати* (док. вид, завірити підписом документ — інше лексичне значення), *бігти* (недок. вид) — *добігти* (док. вид, добратися бігом до чогось), *лузати* (недок. вид) — *долузати* (док. вид).

З приводу суто видових префіксів є й інша думка: всі префікси виражають одночасно не лише значення видового протиставлення, але й додаткове номінативне значення.

Суфіксальний спосіб. Для утворення форм недоконаного і доконаного виду дієслів використовуються такі суфікси: *-а-* та *-и-* (*виступати — виступити, захищати — захистити, ображати — образити, виробляти — виробити*); *-ува-* (*-юва-*) та *-а-* (*записувати — записати, підкопувати — підкопати, засмоктувати — засмоктати*); *-ува-* (*-юва-*) та *-и-* (*поновлювати — поновити, скорочувати — скоротити, відчислювати — відчислити*); *-а-* (*-я-*) і *-ну-* (*махати — махнути, грюкати — грюкнути, кричати — крикнути, хитати — хитнути, вибухати — вибухнути, сіпати — сіпнути*); *-ва-*, *-та-* і *-ну-* (*розвивати — розвинути, розгортати — розгорнути, впливати — вплинути*); *-ва-* і нульовий (*забивати — забити, зашивати — зашити, дівати — діти, розкривати — розкрити*); *-а-* і нульовий (*лягати — лягти, витирати — витерти, допомагати — допомогти*); *-овува-* та *-ува-* (*ізолювати — ізолювати, мобілізувати — мобілізувати, організовувати — організувати*).

Суфіксально-префіксальний спосіб. Цим способом видові пари утворюються від окремих дієслів: *вішати — повісити, падати — впасти, чіпляти — почепити, кланятися — поклонитися, ковтати — проковтнути*.

Чергування звуків. Воно є супроводжувальним явищем і як самостійний спосіб майже не використовується: *умирати — умерти* ([а]: -Ø — це видотворення, а чергування [и : е] — фонетичне явище); *крикнути — кричати* ([к : ч] перед [а]).

І лише в кількох словах доконаний вид утворюється за допомогою чергування звуків [и] з -Ø у словах недоконаного виду: *збирати — зібрати, називати — назвати, посилати — послати*.

Акцентуаційний спосіб творення видових пар. Це нечисленні утворення дієслів доконаного виду від дієслів недоконаного виду шляхом перенесення наголосу з суфікса -а- на префікс *ві* (*видихати — відихати, викидати — відкидати, витягати — відтягати, висмикати — відсмикати, витикати — відтикати, вислухати — відслухати*), з суфікса -а- на голосний кореня (*перекидати — перекидати, скликати — склікати, розкидати — розкидати*), з кореневого голосного на префікс *ві-* (*винісати — віднести, виходити — відйти*).

Але до цього типу не належать ті слова, в яких наголос розрізняє не лише вид дієслова, а й його значення: *винісати* (недок. вид) — *віднести* (док. вид, а недок. вид — *винісувати*), *виходити* (недок. вид) — *відходити* (док. вид, а недок. вид — *виходжувати*).

Суплетивізм як спосіб творення видових пар. Це поодинокі утворення: *ловити — піймати, говорити — сказати, брати — взяти, ловити — спіймати, іти — ходити*.

Частина дієслів не утворює видових пар. Дієслова, які не утворюють видових пар і мають або тільки доконаний, або тільки недоконаний вид, називаються *одновидовими*. Так, дієслова доконаного виду *опам'ятатися, розговоритися, розхвалитися, розписатися* (в безпорадності) не утворюють відповідних форм недоконаного виду. А дієслова недоконаного виду *літати, ходити, говорити, працювати* тощо не мають відповідних форм доконаного виду.

Тільки у формі недоконаного виду бувають дієслова таких лексико-семантичних груп:

- зневаги: *гидувати, гордувати, гребувати*;
- руху, переміщення: *возити, носити, їздити, ходити*;
- сподівання: *сподіватися, надіятися*;
- фізичного стану особи: *морозити, температурити, трясти, лежати, стояти, сидіти, мовчати, спати*;
- відношення до об'єкта: *командувати, верховобити, зимувати, гостювати*;
- дієслова мовлення: *говорити, базікати, бесідувати*;

— дієслова думки: *думати, мислити, гадати*;

— дієслова з префіксом *по-* із значенням повторюваності: *пописувати, покрикувати, почитувати, помахувати*;

— стану природи: *світати, темніти, вечоріти*.

Форму лише доконаного виду мають дієслова, що утворюються за допомогою:

— префікса *роз-* і суфікса *-ся* із значенням результату інтенсивної дії: *розхкатися, розговоритися, розгомонтися, розобіцятися*;

— префікса *на-* і суфікса *-ся* із значенням вичерпності інтенсивної дії: *надуматися, знаходитися, начекатися, натерпітися, надивитися*;

— префіксів з часовим значенням: *за-* (початок дії: *заморгати, запрацювати, затремтіти*); *по-* (повторюваність дії: *поплакати, постріляти, поморгати, попрацювати*); *про-* (завершеність дії: *прокивати, пропрацювати, простирчати, проквітувати*); *від-* (завершеність дії: *відшуміти, відпрацювати, відхвилюватися*);

— префікса *пере-* зі значенням мноюкратності: *перечитати (усі книжки), перебілити (усі стіни), перекидати (все каміння), перевозити (всі речі), перетерпіти (все лихо)*;

— подвійного префікса *попо-* із значенням завершеної імперативної (багатократно повторюваної) дії: *попочитати, попобілити, поповозити, попотруситися*.

Отже, одновидові дієслова недоконаного виду означають дію, яка не може мати або не передбачає завершення і результату, а одновидові дієслова доконаного виду — дію, яка не може бути тривалою в часі або не передбачає тривалості в часі і здійснюється, реалізується миттєво, несподівано, раптово.

В українській мові окрему групу становлять дієслова, що не мають морфологічно виражених ознак виду: *мовити, женити, вінчати, веліти, розслідувати*. Вони є двовидовими.

Двовидові дієслова — дієслова, які вживаються в значенні то доконаного, то недоконаного виду, не маючи морфологічних ознак розмежування.

Видові значення цих дієслів розрізняються синтаксично в словосполученнях або реченнях (у контексті), напр.: *Одночасно можна вінчати кілька пар* (дія мислиться як можлива і незавершена); *Марисю вінчатимуть у головному соборі* (дія мислиться як така, що буде реалізована, завершена в майбутньому, пор. *будуть вінчати*). Пор.: *Як тільки хворого госпіталізують, сповістять мені про це; Лікар госпіталізує хворого і сповістить мені про це*.

До двовидових належать:

— незначна кількість власне українських дієслів: *розслідувати, мовити, веліти, женити, вінчати*;

— численна група дієслів іншомовного походження із суфіксом *-ува-*, від яких не можна утворити форми недоконаного виду з суфіксом *-овува-*: *абстрагувати, авансувати, адвербіалізувати, акцентувати, аналізувати, синтезувати, атакувати, асимілювати, атестувати*.

Не є двовидовими безпрефіксні дієслова на *-ува-*, від яких можна утворити форму недоконаного виду з суфіксом *-овува-* (*мобілізувати — мобілізовувати, активізувати — активізовувати*), а також ті, що мають форму лише недоконаного виду (*адмініструвати, диригувати, шефствувати, вібрувати, балансувати, регресувати, прогресувати*).

Отже, двовидові дієслова, не маючи морфологічних ознак, розрізняють значення виду синтаксично.

Форми доконаного і недоконаного виду здебільшого вживаються в прямому значенні. Але за певних умов форма одного виду може мати значення іншого. Така заміна характерна для діалогічного мовлення (у репліках-відповідях): *Ти виконав завдання?* (док. вид) — *Ще не виконав* (недок. вид); *Ти сказав деканові, що зовтра засідання студради?* (док. вид) — *Не казав* (недок. вид).

З дієсловами лише недоконаного виду поєднуються обставини типу *довго, цілий день, весь час*, що означають: тривалість дії (*довго думав, цілий день працював, весь час міркував*); обставини типу *час від часу, щоденно, кожного дня*, що означають регулярну повторюваність дії (*час від часу згадував, щоденно готувався, кожного дня запізнювався*); обставини *все частіше, все вище, все нижче, все скоріше, з дня на день, з кожним днем*, що означають посилення або послаблення дії (*все частіше зустрічали, все вище піднімалися, все нижче опускалися, з кожним днем ставало тепліше, чекали з дня на день*).

З дієсловами доконаного виду вживаються обставини із значенням раптовості дії: *раптом заспівав, прийшов неждано-негадано, миттєво зник*.

Допоміжні дієслова із значенням початку, продовження та завершення дії вимагають, як правило, інфінітива у формі недоконаного виду (*почав читати, продовжував читати, закінчив читати*), а деякі — доконаного (*устиг скласти екзамен*).

Модальні слова вживаються з видовими формами відповідно до значення: модальне слово *треба* — переважно з дієсловами доконаного виду (*треба написати, треба від-*

повідати), а модальні слова *слід, необхідно, повинен* — то з формами дієслів доконаного виду (*слід виконати, необхідно написати, повинен приїхати*), то з формами дієслів недоконаного виду (*слід виконувати, необхідно дотримуватися, повинен вітатися*). Модальні слова із заперечною часткою *не* (*не треба, не варто, не слід, не повинен*) використовуються в сполученні з дієсловами недоконаного виду: *не треба перевантажувати, не слід думати погано, не варто запізнюватися, не повинен приходити*.

При однорідних присудках вживається один вид. *сів, подумав і написав* (док. вид, вказує на послідовність дії); *Летим. Дивлюся, аж світає, край неба палає, соловейко в темнім гаї сонце зустрічає* (Т. Шевченко) (недок. вид, вказує на одночасність дії).

Отже, категорія виду складається з двох грамем і вказує на наявність або відсутність внутрішньої межі дії, названої дієсловом.

Способи дієслівної дії

Дієслівна дія виражається по-різному. В одних дієсловах вона виражається коренем без додаткових семантичних і словотвірних (формальних) засобів (*співати, читати, думати, сидіти, малювати, говорити*), в інших — ще й додатковими словотвірними засобами — префіксами і суфіксами, які надають дієслову додаткової семантики (*за співати, прочитати і зачитатися, видумати, замислитися, відсидіти, преміювати, заговорити, наговоритися*).

Спосіб дієслівної дії — додаткова семантика, яку вносять у дієслово афікси разом з видовим значенням.

Додаткова семантика дієслів формується на базі основної одночасно з видовим значенням, напр.: *співати* — *за співати* — початок дії (часова ознака і док. вид); *поспівати* — виконувати дію недовго (кількісна ознака з відтинком часової ознаки і док. вид); *відспівати* — закінчити дію (результативна ознака і док. вид); *наспіватися* — виконувати дію часто, до повного завершення (кількісна ознака і док. вид); *розспіватися* — дійти до найвищого, максимального ступеня дії (кількісна ознака і док. вид). Основна спільна дія передається коренем (*співати*), а додаткова — суфіксами і префіксами, які й формують значення доконаного виду.

Такі дієслова є словотвірно похідними від безпрефіксних: *шуміти* — *зашуміти, пошуміти, відшуміти, нашуміти, нашумітися, розшумітися*; *говорити* — *заговори-*

ти, поговорити, відговорити, наговорити, наговоритися, розговоритися; сидіти — посидіти, досидіти, відсидіти, пересидіти, недосидіти.

Додатковою семантикою в дієслові буває часова, кількісна та результативна (наслідкова) ознака. Залежно від характеру додаткової семантики способи дієслівної дії поділяють на такі основні типи:

— часовий спосіб дії: *заспівав, запрацював, зашумів, полюбити, потекти;*

— кількісний спосіб дії: *наговорив, побіліти, прихворіти, пригальмувати;*

— кількісно-часовий спосіб дії — перехідний тип: *розкашлятися, пограти, поставити;*

— результативний (наслідковий) спосіб дії: *доїсти, додумати, дописати, добігти, вибілити, виписати, докопати, проварити, розгодувати, розцілувати.*

Типи способів дієслівної дії притаманні переважно одновидовим і двовидовим (непарним) дієсловам і зрідка видовим парам, які утворюють ядро граматичної категорії виду.

Категорія виду охоплює всі дієслова, а розряди способів дії — лише частину похідних дієслів. Поза способами дії залишаються:

— словотвірно непохідні слова, які не виражають дії за допомогою додаткової ознаки і словотвірних засобів: *скакати, знати, гнути, чути, думати, славити;*

— префіксальні дієслова з просторовим значенням: *вгнати, вигнати, загнати, підігнати, пригнати, розігнати* (бо вони мають видові пари: *вгнати — вганяти, підігнати — підганяти*).

Кількість способів дієслівної дії остаточно ще не встановлена, оскільки у загальному мовознавстві немає чітких критеріїв їх розмежування.

Часовий спосіб дії. Він уточнює характер протікання дії в часі. Розрізняють починальний, обмежувальний і фінітивний (завершувальний) способи дії. *Починальний спосіб дії* означає початок дії. Засобами його вираження є префікси *за-, по-, з-, роз-* і постфікс *-ся*, які надають дієсловам значення «почати виконувати дію»: *заходить* (літак на посадку), *заспівати, запрацював* (двигун), *зашумів* (гай), *захвилювалося* (море); *потекти, подути, полюбити, полетіти; зненавидіти, знеохотити; розплакатися, розгніватися*. Це непарні дієслова тільки доконаного виду. Обмеження дії в часі означає *обмежувальний спосіб дії*. Він формується префіксами *по-*,

про-, пере-, які надають дієсловам значення «обмеження дії»: *походити, побігати, поспівати, посміятися; пробігати* (день), *прогуляти* (вечір), *пролежати* (до обіду), *проспати* (до вечора), *проплавати* (молодість); *перезимувати, переночувати, пересидіти* (ніч), *перечекати* (дощ). Ці дієслова мають доконаний вид, від них утворюються форми недоконаного виду: *поспівати — поспівувати, посміятися — посміюватися, прогуляти — прогулювати, перечекати — перечікувати. Фінітивний* (завершувальний) *спосіб дії* означає завершення невичерпної дії. Засоби його вираження — префікс *від-* і постфікс *-ся* (не завжди). Вони вказують на завершеність дії: *відмучився, відзначився; відцвісти* (*Хризантеми вже давно відцвіли*), *відшуміти* (*Відшуміли студентські роки*). Дієслова фінітивного способу дії мають доконаний вид, але від них можна утворити форми недоконаного виду: *відцвісти — відцвітати, відпрацювати — відпрацьовувати, відзначитися — відзначатися.*

Кількісний спосіб дії. Цей спосіб характеризує дію з точки зору її кількості, означає різний ступінь вияву (від найнижчого до найвищого), неповноту, послаблення або посилення дії. Він має різновиди — пом'якшувальний, супровідний, максимальний. *Пом'якшувальний спосіб* означає дію, яка реалізується частково, неповною мірою (трохи). Засобами його вираження є префікси *під-, при-*: *підбілити, підфарбувати, підхвалити; прихворіти, пригальмувати, притримати. Супровідний спосіб* означає послаблену, супроводжувальну, додаткову до основної, дію. Вона виявляється незначною мірою (трохи). Засоби вираження — префікси *при, під-* з суфіксами *-ва-, -ува-*: *пританцювати, присвистувати, приспівувати, прихмарювати, прихлюпувати; підтанцювати, підспівувати, підсвистувати.* Надмірний, найінтенсивніший ступінь вияву дії означає *максимальний спосіб*. До засобів вираження належать префікси *на-, по-, пере-* з постфіксом *-ся*: *нарубати* (дров), *наварити* (вареників), *накупили* (книг); *понасмічено, понаписувано, понабудовувано, потоптати, порозкидати; перемити* (посуд), *переженити, переловити* (кролів), *набігатися, наїздитися, начитатися, наїстися.*

Кількісно-часовий спосіб дії. Нерідко розмежувати кількісний і часовий спосіб дії важко, оскільки є дієслова, які характеризують дію і кількісно, і в часі. Вони належать до кількісно-часового способу дії і поділяються на дві основні групи: *однократні* і *многократні*. *Однократні (одноактні) дієслова* означають дію, ви-

конувану в часі миттєво, раптово, а кількісно — один раз. Засобами їх вираження є суфікси *-ну-* та *-ону-*: *штовхнути*, *сіннути*, *крикнути*, *війнути*, *критикнути*, *кольніти*; *драпонути*, *рубонути*, *скубонути*, *гребонути*, *сипонути*, *хапонути*. *Многочисленні дієслова* означають багатократну дію, тривалу в часі. До засобів вираження належать суфікси *-ва-*, *-ува-*: *чувати* (А що у вас чувати?), *бувати* (Бувайте здорові), *напоювати*, *бронювати*, *увічнювати*, *удобрювати*. Це перехідний тип способу дієслівної дії.

Результативний (наслідковий) спосіб дії. Він означає дію, яка передбачає наслідок, результат. Дієслова цієї групи означають завершеність дії протягом певного часу, досягнення результату, результативність інтенсивної дії. Засобом вираження дієслів, що вказують на завершеність дії протягом певного часу, є префікс *про-*: *проговорити* (годину, перерву, день), *прошептати* (фразу), *прогримів* (грим), *прошепотіти* (на вухо), *промимрити* (крізь зуби). Дієслова, які означають досягнення результату, утворюються за допомогою префікса *до-*: *доїсти*, *допити*, *добігти*, *доспівати*, *доїхати*. Дієслова, що передають результативність інтенсивної дії, засобами вираження мають префікси *ви-*, *до-*, *за-*, *на-*, *при-* і постфікс *-ся*: *виспатися*, *вилежатися*; *докричатися*, *докопатися*, *догратися*; *заговоритися*, *загулятися*, *забаритися*, *задуматися*; *наплакатися*, *наслухатися*; *прижитися*, *придивитися*. Існують також дієслова, які означають таку результативність у часі, що розподіляється між кількома об'єктами. Засоби їх вираження — префікси *по-*, *пере-*: *покусати*, *порубати*, *познімати*, *повідкривати*, *порозкидати*; *перебити*, *переділити*, *перевозити*, *переламати*.

Отже, афікси вносять у лексичне значення дієслова додаткові елементи часової, кількісної та результативної семантики.

Категорія перехідності/неперехідності

Семантика дієслів може актуалізуватися в реченні без назви об'єкта, напр.: *Світить та не гріє сонце золоте; Тихесенько вітер віє, степи лани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють; Караюсь, мучуся, але не каюсь* (Т. Шевченко). У наведених прикладах дія від суб'єкта зосереджена в сфері суб'єкта і не вимагає, не передбачає, не породжує функціонально обов'язкового об'єкта: *вітер віє, степи, лани мріють, верби зеленіють, караюсь, мучуся, не*

каюсь. Семантика інших дієслів у реченні не може актуалізуватися без назви об'єкта, напр.: *Поховайте мене на могилі, серед степу широкого на Україні милій; Я до школи — носити воду школярам* (Т. Шевченко); *Спіймав облизня*. У них дія від суб'єкта спрямована на об'єкт, дієслово вимагає (породжує, передбачає) функціонально обов'язковий об'єкт: *поховайте мене, носити воду, спіймав облизня*.

Одні дієслова поширюються додатком (*Мама розповіли казку*), а інші не поширюються (*Дитина спить*). Ця властивість семантики дієслів називається перехідністю/неперехідністю (транзитивністю/нетранзитивністю).

Категорія перехідності/неперехідності — відношення дії, названої дієсловом, до об'єкта.

Вона має дві грамеми (грамема перехідності, грамема неперехідності) і виражає здатність або нездатність керувати прямим додатком.

За ознакою перехідності/неперехідності всі дієслова поділяються на групи:

— дієслова дії: *зріти, писати, робити, читати*;

— дієслова стану: *горіти, горювати, сміятися, спати, страждати, сидіти, радіти*.

Однак чіткої межі між ними провести не можна, оскільки дієслова стану є неперехідними, а дієслова дії бувають і перехідними (*зріти, писати, робити, читати*), і неперехідними (*іти, бігти, рости, ходити, обідати, одягатися*).

Прямо-перехідними називаються дієслова, які означають дію, що прямо і повністю переходить на об'єкт. Вони виражають спрямованість дії від суб'єкта до об'єкта: *виروضувати квіти, читати газету, шити пальто*. Такі дієслова мають повноцінний, завершений зміст (смісл) тільки в поєднанні з назвою об'єкта. Вона уточнює значення дієслова, повністю розкриває його зміст, конкретизує його: *пиляти — пиляти дроба; складати — складати екзамени; розв'язати вузол і розв'язати задачу; В болотах очерет косили, носили в пекло на підпал* (І. Котляревський); *Ой н'є Байда мед, горілочку* (Нар. творчість).

Неперехідними є дієслова, які означають дію, що не спрямована і не переходить на об'єкт. Ця дія зосереджена, замкнута в сфері суб'єкта: *Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють* (Т. Шевченко); *Летим. Дивлюся, аж світає, край неба палає* (Т. Шевченко). Вона й без назви об'єкта розкриває зміст і значення дієслова повно.

Є дієслова, що означають дію, спрямовану на об'єкт, але не прямо, а опосередковано, вона охоплює об'єкт лише

частково: *досягти мети, бажати перемоги* (Р. в.); *пишатися братом* (О. в.); *зздрити сусідам, вірити подрузі, допомагати учням* (Д. в.); *чекати на потяг (на тебе), сподіватися на успіх, думати про хліб, турбуватися про батьків* (Зн. в. з прийм.)

Такі дієслова лише стосуються об'єкта, означають відношення до об'єкта, але не виражають переходу дії на об'єкт, впливу на об'єкт. Їх називають *непрямо-перехідними* (*невласне-перехідними*).

Існують формальні (морфемні), семантичні і синтаксичні ознаки розмежування граем перехідності і неперехідності.

Формальні ознаки. Показниками граеми неперехідності є морфи *-ся* та *-і-*: *нести — нестися, калічити — калічитися, укласти — укластися, клеїти — клеїтися*. Напр.: *Вітер кошлатить яблуням листя* (О. Донченко) — *Над лобом кошлатився чуб* (В. Козаченко); *кипіти, кишіти, пашіти, синіти, біліти, золотіти*.

Формальними показниками граеми перехідності є морфи *-и-*, *-ува-* (*-юва-*): *біліти — білити, золотіти — золотити, синіти — синити; малювати, оцінювати, бронювати, пояснювати, увічнювати, заорювати*.

Дієслова з *-ува-* (*-юва-*) можуть мати і значення неперехідності: *лимарювати, базарювати, царювати, писарювати* (виявляти стан).

Проте формальних засобів недостатньо, щоб усі дієслова розмежувати за ознакою перехідності/неперехідності. Крім того, один і той же морф може вживатися і в перехідних, і в неперехідних дієсловах, напр.: морф *-і-* в перехідному дієслові *гріти* і в неперехідних дієсловах *горіти, біліти*.

Отже, формальні ознаки розмежування перехідності/неперехідності не є глобальними, всеосяжними, визначальними, а тому мають бути доповнені семантичними.

Семантичні ознаки. Деякі лексико-семантичні групи дієслів пов'язані з перехідністю/неперехідністю.

Неперехідними є:

— дієслова із значенням стану: *горіти, горювати, радіти, сміятися, спати, пишатися, хвилюватися;*

— дієслова із семантикою руху: *тонутти, іти, їхати, летіти, текти;*

— дієслова із семантикою професійного заняття: *візникувати, царювати, лимарювати, учителювати, козакувати, головувати, шоферувати;*

— дієслова звучання: *вищати, гавкати, гегекати, ревіти, гриміти, гуркати, клацати, стукати, кахикати, стогнати, хихотіти.*

До перехідних належать:

— дієслова мовлення: *говорити, казати, повіюмляти, співати, переповідати, оповідати, розповідати, мовити*;

— дієслова розумової діяльності і сприйняття: *бачити, чути, відчувати, сприймати, аналізувати*.

Багатозначні й омонімні дієслова з одним значенням можуть вживатися як перехідні, а з іншим — як неперехідні, напр.: *Кричали друзі незнайомі слова* (М. Рильський); *Кричать сови, спить діброва* (Т. Шевченко); *Потапич кермував так, щоб триматися середини Дніпра* (О. Бойченко); *Кермуй політ за обрії незнані* (А. Малишко); *Косар на лузі коси клепає* (М. Рильський); *Коваль клепає, поки тепле* (Нар. творчість); *Петро говорить діло* (П. Дорошко); *Ми вдвох ішли й не говорили* (М. Рильський); *Голуб клює зернину*; *Риба сьогодні не клює*; *Рити землю*; *У колективі буває, що один риє проти іншого*.

Крім того, нерідко дієслова в прямому значенні є неперехідними, а в переносному — перехідними, напр.: *Мама заступає Дарці дорогу, бере сильно за плече і вже не кричить, а сичить: Я тебе питаю, де ти до цього часу була?* (І. Вільде); *Чого тобі треба, хлопче? — прошамотіла стара* (Л. Первомайський).

Отже, і семантика дієслова не є всеосяжною диференціальною ознакою перехідності/неперехідності. Її можуть доповнювати синтаксичні ознаки.

Синтаксичні ознаки. Вони є найнадійнішим критерієм розмежування перехідності/неперехідності. При перехідних дієсловах:

— об'єкт виражається прямим додатком, є обов'язковим компонентом речення: *читати книгу, малювати портрет, точити ножі; не читати книги, не малювати портретів; випити води, пасти овець, налити молока, відламати хліба*. Отже, якщо дієслово здатне вживатися з прямим додатком, то воно є перехідним;

— може бути з'ясувальна підрядна частина складного речення зі сполучниками, сполучними словами *навіщо, куди, що, де, коли, звідки*, напр.: *Він сказав, навіщо прийшов до нас; Він сказав, куди піде увечері; Він сказав, що думає робити; Він сказав, де збирається відпочивати; Він сказав, коли прийде додому; Він сказав, звідки його чекаєти*. Отже, якщо дієслово в предикативній функції здатне приєднати до себе з'ясувальні підрядні частини зі сполучниками і сполучними словами *навіщо, куди, що, де, коли, звідки*, то таке дієслово є перехідним;

— може стояти пряма мова, напр.: *Він сказав: «Я прийшов з вами прощатися»*; *Він сказав: «Я думаю працювати на заводі»*; *Він запитав: «Що ти будеш робити?»*; *Він запитав: «Чи скоро прийде мій друг?»* Отже, якщо при дієслові-присудку може стояти пряма мова, то таке дієслово є перехідним.

При неперехідних дієсловах не може бути назви об'єкта ні у формі прямого додатка, ні у формі непрямого додатка, напр.: *Він спить*; *Дитина сміється*; *Радіють люди, що відпочинуть* (Леся Українка).

При невластивих-перехідних (непрямо-перехідних) дієсловах об'єкт, на який спрямована дія, вживається у формі непрямого відмінка: *турбуватися про нас, подивитися на сина*.

Отже, сталих і регулярних морфологічних ознак перехідності/неперехідності немає, тому цю категорію не можна вважати морфологічною. Але її розглядають у морфології, оскільки вона притаманна дієслову як морфологічному класу слів і тісно пов'язана з категорією стану, що виявляється як у синтаксичних, так і в морфологічних формах.

Категорія перехідності/неперехідності є синтаксичною, оскільки розмежування граєм перехідності/неперехідності послідовно реалізується на основі синтаксичних критеріїв. Вона також тісно пов'язана з дієслівною семантикою і зумовлена нею: дієприслівники утворюються від перехідних і неперехідних дієслів (*писати — пишучи, писавши*; *сяяти — сяючи — сявши*); активні дієприкметники минулого часу — від неперехідних доконаного виду (*згорілий, перезрілий, накупілий*); пасивні дієприкметники — від перехідних, хоча й не завжди регулярно (*говорений, писаний, співаний*).

Категорія стану

Термін «стан» є українською калькою грецького іменника *ἄστανσις* «розташування», «стан дієслова по відношенню до суб'єкта і об'єкта дії». Російський відповідник «залог» (пор. предлог) з'явився в граматиках церковнослов'янської мови, зокрема в «Граматиці» Мелетія Смотрицького (XVII ст.), створених під впливом граматик класичних (грецької, латинської) мов.

Традиційна система шести станів бере початок від «Российской грамматики» М. Ломоносова: дійсний (для перехідних дієслів з прямим додатком), зворотний (дія переходить на діючий суб'єкт: *взуватися, умиватися*), вза-

емний (дія переходить взаємно від одного суб'єкта на інший: *сваритися, обніматися*), середній (дія неперехідних дієслів: *їздити*), пасивний (*газета видається редакцією*), спільний (для дійсного і зворотного станів: *боятися, сміятися*). Класичне розуміння стану ще на початку ХХ ст. піддавалося перегляду.

Інше бачення категорії стану висловлювали П. Фортунатов, О. Шахматов, В. Виноградов. Теорію В. Виноградова, створену на основі поглядів О. Шахматова, нині прийняли всі вузівські посібники. Однак через складність теми сучасна українська і російська шкільна граматики не розглядає її взагалі.

Категорія стану за теорією В. Виноградова

За В. Виноградовим, категорія стану — це відношення дії до суб'єкта і об'єкта в реченні: $S \rightarrow \text{дія} \rightarrow O$. Це означає, що дія, виконувана суб'єктом, спрямована і переходить прямо на об'єкт, тобто дієслово відноситься до підмета у називному відмінку і до прямого додатка, напр.: *Вітер жене хмари; Дощ поливає землю; Люди збирають урожай*.

Суб'єктом завжди є підмет, виражений називним відмінком. Дія виражається перехідними дієсловами або неперехідними з постфіксом *-ся*, утвореними від перехідних, напр.: *Хмари женуться вітром; Земля поливається дощем; Урожай збирається людьми*. Об'єкт є прямим або непрямим додатком, але тільки в орудному відмінку.

Класична формула категорії стану, за В. Виноградовим, така: суб'єкт (підмет у називному відмінку) + дія (перехідне дієслово та неперехідне дієслово на *-ся*, утворене від перехідного) + об'єкт (прямий додаток та непрямий додаток лише в орудному відмінку).

Оскільки стан тісно пов'язаний з категорією перехідності/неперехідності, то категорію стану мають лише перехідні дієслова та неперехідні на *-ся*, що утворилися від перехідних (*одягатися*). Решта неперехідних дієслів перебувають поза станом. І це логічно випливає з виноградівського визначення категорії стану: немає об'єкта, до якого відносилась би дія, то немає й стану.

Дієслова бувають у активному, пасивному і зворотному станах. *Активний* (дійсний, основний) *стан* — стан дієслова, при якому суб'єкт (агенс) у називному відмінку займає позицію підмета і спрямовує дію на прямий об'єкт, виражений знахідним відмінком без прийменника, який займає позицію прямого додатка. Це активний стан, який

породжує активні конструкції: *Художник малює картину; Бригада будує будинок*. Йому протиставляється похідний від активного *пасивний стан*, при якому суб'єкт дії є пасивним носієм дії (пацієнсом), виражається орудним відмінком і займає позицію непрямого агентивного додатка: *Картина малюється художником; Будинок будується бригадою*. Пасивний стан утворюється за допомогою постфікса *-ся* від перехідних дієслів, не змінюючи їх лексичного значення. Це словоформа, тому *-ся* виконує функцію закінчення, а не суфікса. Неперехідні дієслова на *-ся*, утворені від неперехідних дієслів, стану не мають: *спати — не спиться, лежати — не лежиться*. До пасивного стану належать лише ті утворені від перехідних дієслова на *-ся*, що при собі мають додаток в орудному відмінку: *будується робітниками, малюється художником, перевіряється вчителем, вивчається студентами*. Ті дієслова на *-ся*, які утворилися від перехідних дієслів, але не можуть мати при собі додатка в орудному відмінку, належать до *зворотного стану*. У них дія спрямована на суб'єкт (діючу особу), виходить із нього і зосереджується в ньому, не маючи виходу на об'єкт, тобто є одночасно і об'єктом: *купатися, одягатися, готуватися, турбуватися, збиратися*.

Дієслова зворотного стану поділяються на такі групи:

— загально-зворотні (означають дію, яка поширюється на суб'єкт): *взуватися, одягатися, роздягатися, голитися, умиватися, купатися, готуватися, вчитися, запасатися, збиратися, лаштуватися, зупинитися, просуватися, турбуватися, журитися, дивуватися, сердитися, заспокоюватися* (у них флексія *-ся* має значення «себе»);

— взаємно-зворотні (означають дію, яка взаємно спрямована на обидва суб'єкти, кожний з яких одночасно є і об'єктом): *цілуватися, обійматися, сваритися, миритися, зустрічатися, змагатися, боротися*;

— безоб'єктно-зворотні (означають дію поза відношенням до об'єкта, яка виражає властивість або характеристику суб'єкта): *лес кусається, корова б'ється, кіт шкрябається, скло б'ється, папір рветься, лоза гнеться*;

— пасивно-зворотні (означають дію такої діючої особи, яка названа додатком у давальному відмінку): *Мені пригадується минуле літо (Я пригадую минуле літо); Йому уявляється батьківський дім (Він уявляє батьківський дім)*.

За В. Виноградовим, категорії стану не мають:

— всі неперехідні дієслова без *-ся*: *молодіти, зітхнути, зеленіти, біліти*;

— неперехідні дієслова на *-ся*, що без *-ся* не вживаються: *боятися, сміятися, пишатися*;

— дієслова на *-ся* від неперехідних дієслів, що можуть вживатися без *-ся*: *стукати — стукатися, жити — житися, бігати — добігатися, іти — йдеться*;

— неперехідні безособові дієслова: *світає, темніє, не спиться, не лежиться*;

— дієслова на *-ся*, лексичне значення яких відрізняється від відповідних дієслів без *-ся*: *добити — добитися, знаходити — знаходитися*.

Теорія категорії стану дієслів В. Виноградова має й слабкі місця. Стан у нього не є загальною мовною категорією, оскільки не охоплює всіх дієслів мови, а отже, не може бути диференціальною ознакою, яка відрізняє дієслово від інших частин мови.

Штучно утворилася група слів, яка ніби стоїть поза категорією стану (*біліти, зеленіти, молодіти*). Насправді ці слова мають категорію стану, бо вказують на дію, яка пов'язана з суб'єктом. В. Виноградов для визначення стану дієслів узяв не загальну, а часткову ознаку. У мові є дієслова, лексичне значення яких не передбачає переходу на прямий додаток, об'єкт (*біліє, жовтіє, синіє*), але вони мають тісний зв'язок із суб'єктом.

Школа В. Виноградова не врахувала спостережень М. Ломоносова, який вважав, що категорію стану мають усі дієслова і серед шести станів виділяв так званий середній, до якого відносив неперехідні дієслова (*жити, ходити, служити*).

Отже, за В. Виноградовим, є три стани, тобто три грами категорії стану: активний (дійсний), пасивний і зворотний.

Сучасна теорія категорії стану

Сучасне розуміння категорії стану викладене в працях О. Бондарка, І. Милославського та в «Русской грамматике» (1980).

Категорія стану — відношення дії, названої дієсловом, до суб'єкта, який буває діючим (активним) або недіючим (пасивним).

Це означає, що категорію стану мають усі особові (перехідні й неперехідні) і безособові дієслова, в яких в одних випадках суб'єкт нульовий (*Надворі стихає*), а в інших виражений давальним відмінком (*Йому не спиться*).

Категорія стану реалізується двома грамами — грамою активного стану і грамою пасивного стану.

До *активного* (дійсного, основного) стану належать дієслова, дія яких безвідносно до об'єкта виконується суб'єктом, який виражається називним відмінком і займає позицію підмета, напр.: *Діти відпочивають; Малюта сплять; За городом качки пливуть, каченята кричуть, вбогі дівки заміж ідуть, а багаті плачуть* (Нар творчість).

До *пасивного стану* належать дієслова, дія яких виконується суб'єктом, вираженим орудним агентивним відмінком, що займає позицію непрямого додатка. Утворюються вони від дієслів активного стану за допомогою морфа *-ся*, який змінює лише його форму — активний стан на пасивний (лексичне значення зберігається), пор.: *Учні фотографують школу* (активний стан) — *Школа фотографується учнями* (пасивний стан). При пасивному стані підмет не виконує дії, а лише стосується її, тобто він пасивний.

Активна і відповідна пасивна грамами утворюють *станову пару* — дві словоформи одного дієслова: *читає — читається, малює — малюється, не спить — не спиться*. Вони розрізняються не лексичним значенням, а лише формою, тому *-ся* в них є закінченням: *писати — пишеться*.

Станові пари утворюються лише від перехідних активних дієслів: *виконувати* (завдання) — *виконуватися*, *перевіряти* (зошити) — *перевірятися*. Непарні за станом дієслова є *одностановими*.

Одностанові дієслова бувають або *тільки активні* (*activa tantum*), або *тільки пасивні* (*passiva tantum*). До *activa tantum* належать:

— *неперехідні дієслова без -ся* (*жити, спати, кричати, торгувати, бігати*): *ми бігаємо; діти сплять; кричать сови; сплять діврови;*

— *дієслова на -ся від неперехідних дієслів*: *не спиться, не лежиться, не гуляється;*

— *дієслова на -ся, які без -ся не вживаються*: *намагати, сміятися, задаватися, пишати;*

— *дієслова на -ся від перехідних дієслів, які набувають іншого значення*: *знати — знатися, бити — битися, кусати — кусатися.*

До *passiva tantum* належить невелика група дієслів, дія яких зосереджена на самому суб'єкті: *здаватися, подобатися, сподобатися, нудитися, причудитися, снитися, приснитися, подобатися* та ін.

На думку І. Милославського, в мові є і *двостанові дієслова*. До них він відносить дієслово *снитися*. Залежно від контексту воно може мати то активний, то пасивний стан.

Одностанові (непарні) дієслова на *-ся* називаються *зворотними*: *митися, взуватися, хвалитися, божитися* й ін. Вони належать до *activa tantum* (тільки активного стану) і відрізняються від пасивних форм активних дієслів. Напр.: *Батько будує будинок* — активний стан; *Будинок будується батьком* — пасивна форма; *Батько будується* — непарне дієслово активного стану. Дієслова *будувати* (дім) і *будуватися* (в реченні *Батько будується*) розрізняються лексичним значенням і морф *-ся* утворив не форму слова, а похідне слово з іншим лексичним значенням.

Стан у дієсловах є словозмінною морфологічною категорією, яка протиставляє не різні лексеми, а словоформи однієї лексеми. Виражається вона як морфологічними (морф *-ся*), так і синтаксичними засобами (прямий додаток і агентивний суб'єкт в орудному відмінку).

Отже, в українській мові існують дієслова з формами обох станів. Це здебільшого перехідні дієслова, здатні сполучатися з прямим додатком у формі знахідного відмінка без прийменника. Крім того, існують непарні дієслова у формі тільки активного стану. Це зворотні дієслова з суфіксом *-ся*, а також незворотні дієслова, що не можуть сполучатися з формою знахідного відмінка в значенні об'єкта дії.

Категорія способу

У висловлюваннях одні дієслова називають дії, що відбуваються в довікллі, а інші — дії, яких у реальній дійсності не було. Ці різновиди дій у граматиці виражаються категорією способу дієслова.

Категорія способу — граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності, встановлюване мовцем як реальне або ірреальне.

Спосіб дієслова має предикативний і модальний характер. Предикативність виявляється у зв'язках дії чи стану з суб'єктом дії або носієм стану, а модальність — у тому, що цей зв'язок встановлює мовець. Модальність у мові виражається різними засобами: фонетичними (інтонація), лексичними (модальні слова і частки), граматичними (категорія способу дієслів). Власне граматичні засоби вираження модальності вивчає морфологія.

Вчення про спосіб (рос. наклонение) прийшло з греко-латинської традиції. Давньогрецькі граматисти користу-

валися терміном *εγκλίσις* (лат. *inclinatio*), який у російській граматиці перекладено як «склонность», «наклонение», пор. укр. «кланятися». Цей термін запровадив М. Смотрицький у 1619 р. До того вживався термін «чин».

У латинській граматиці поняття модальності позначалося терміном *modus* (*modus agendi* — спосіб дії). Українська граматика скалькувала термін з латинської назви

Оскільки мовець за допомогою категорії способу виражає відношення дії (стану) до дійсності за своїм уявленням, то окремі граматисти (Є. Реферовська, М. Жовтобрюх) розглядають спосіб як категорію суб'єктивну. Але уявлення мовця є частковим відображенням відношень між дією (станом) і дійсністю, які існують у мові об'єктивно і незалежно від мовців. Тому більшість мовознавців (В. Білоусов, І. Милославський та ін.) розглядає спосіб як категорію об'єктивну. Відношення дії (стану) до дійсності може бути реальним і нереальним (ірреальним). *Реальним* є відношення, за якого дія (чи стан) відбувалася, відбувається або відбудеться справді, напр.: *Дівчата співали, співають і будуть співати*. *Ірреальним* називають відношення, при якому дія (стан), названа дієсловом, не відбувалася, не відбувається і не буде відбуватися, а лише мислиться мовцем як бажана або є можливою за певних умов, напр.: *Заграйте, музики*. *Вставай, хто живий* (Леся Українка). *Не бійся досвітньої мли, — досвітній огонь запали, коли ще зоря не заграла* (Леся Українка); *Я б землю покинув і в небо злітав* (Нар. творчість). Отже, граматичне значення форм способу дії передбачає наявність мовця (суб'єкта), мовлення якого містить констатацію об'єктивної дії і її оцінку як бажану, можливу, передбачувану, тобто передає суб'єктивне ставлення мовця до дії.

Всі особові дієслова характеризуються за ознакою реальності або ірреальності, тобто мають категорію способу дії. Для них вона є обов'язковою і регулярною. Інфінітив, дієприкметник та дієприслівник не мають категорії способу. Категорія способу складається з трьох граем (дійсного, умовного і наказового способів), які розрізняються між собою лише граматичним значенням. Оскільки лексичне значення слів не змінюється, то категорія способу є словозмінною, а не словотвірною.

Дійсний спосіб, або індикатив (лат. *indicativus*) — грамема, що означає реальність дії в теперішньому, майбутньому і минулому часі.

Він не має специфічних формальних (морфемних) засобів вираження. Вони суміщаються з морфами часу і особи. Реалізується дійсний спосіб дієслів у формах теперішньо-

го, минулого і майбутнього часу. Напр.: *Співці по місту ходять і піснями люд морочать... Люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю* (Леся Українка); *Тоді по цій дорозі пройдуть люди, як ми її проб'єм і вирівняєм всюди, як наші кості тут під нею зогниють* (І. Франко). Відносячи дію до певного часу, дійсний спосіб подає її як реальне явище і вказує на особу і число дієслова

Умовний спосіб, або кон'юнктив (лат. *conjunctivus*) — грамема, яка означає передбачувану, можливу, бажану, але не реальну, тобто не обов'язкову дію.

Цієї дії не було, немає й не буде в реальній дійсності, тобто вона ірреальна і могла б відбутися за певних умов. Тому дієслова у формі умовного способу не мають категорії часу і категорії особи. Напр.: можливість — *Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано* (М. Бажан); *Ой забула б я, мій милий, і горе і зраду* (Леся Українка); бажання — *Хотіла б я піснею стати... Хотів би я вільною бачить тебе* (Леся Українка); прохання — *Може б, хто послухав казки* (Леся Українка).

Значення умовного способу в сучасній мові виражається аналітичною формою, яка утворюється з форми минулого часу і елемента *би (б)*: *працював би, пішов би, знайшла б*. Оскільки грамема умовного способу належить до граматичних словозмінних категорій, то елемент *би (б)*, який некоректно називають умовною часткою, слід би було називати, разом з морфом минулого часу, флексією умовного способу: *чита(ти) + в = читав > читав би* — флексія *-в + би*; *заповіда(ти) + ла = заповідала > заповідала б* — флексія *-ла + б*. Але цей елемент у дієсловах умовного способу не має постійного місця (*я тобі сказав би, я тобі б сказав, я б тобі сказав*), чим відрізняється від повноцінної флексії. Мобільність і номінативне значення елемента *би(б)* дозволяє вважати його службовим словом (пор. думку про те, що всі службові слова є морфами).

За походженням умовна частка *би(б)* є колишньою формою 2—3-ї особи однини аориста (простої форми минулого часу) допоміжного дієслова *бути* (*быхъ, бы; быхомъ, бысте, быша; знахъ, зна, зна; знахомъ, знасте, знаша*). Основний компонент грамеми умовного способу збігся з формою дієслова минулого часу (*відвідав би, відповіла б*), проте вони розрізняються за значенням: основний компонент грамеми умовного способу має форму минулого часу, але не має його значення, бо умовний спосіб виражає ірреальні відношення між дією і дійсністю, а дієслово минулого часу має і форму, і значення часу. Умовний спосіб має кате-

горію числа: *редагувала б — редагували б, друкував би — друкували б.*

Наказовий спосіб, або імператив (лат. *imperativus*) — грама, що означає імперативну дію, яка виражає волевиявлення мовця, спонування у формі наказу, заклику, побажання, поради, прохання, вимоги, пропонування.

Це ірреальна дія, що, з погляду мовця, має відбутися. Тому дієслова наказового способу, як і умовного, не мають категорії часу, напр.: *Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте* (Т. Шевченко).

Наказова форма дієслова може виражати наказ: *Стій!* *Хто йде? Стріляти буду!*; заклик: *Вставай, хто живий, в кого думка повстала! Досвітній вогонь запали, поки ще зоря не заграла!* (Леся Українка); пораду: *Не бійся досвітньої мли* (Леся Українка); побажання: *Хто спить, хто не спить, покорись темній силі* (Леся Українка); прохання, пропозицію: *Може б, хто послухав казки? Ось послушайте, панове! Тільки вибачте ласкаво, що не все в ній буде нове* (Леся Українка); вимогу: *Хлопці, геть його з дороги!* (Леся Українка); спонування: *Ну, рушаймо!* (Леся Українка).

Дієслова наказового способу мають форму 2-ї і 3-ї особи однини, 1-ї, 2-ї та 3-ї особи множини. 1-ша особа однини у наказовому способі не вживається, бо імператив адресований співрозмовнику (слухачеві), а не мовцеві. Засобами вираження форм наказового способу 2-ї особи однини є закінчення *-и* (*бери, неси, веди, сиди, лежи, кричи*) нульове закінчення (*кинь, стань, дозволь, порадь, сідай, читай, кидай, співай, навчай, мий, бігай, насип, удар, вір, помаж, клич*); 1-ї особи множини — закінчення *-мо, -імо (-ім)* (*читаймо, заспіваймо, згадаймо, навчаймо, виховуймо, виконуймо, біжімо, біжім, берімо, берім, кричімо, кричім, везімо, везім, трясімо*); 2-ї особи множини — *-іть (-іте), -те* (*несіть, несіте, беріть, беріте, кричіть, співайте, малюйте, закликайте, виховуйте*).

Наказовий спосіб у формі 1-ї особи множини має запрошувальне значення, бо до дії, яку мав би виконувати сам мовець, запрошується і слухач (чи слухачі), напр.: *Заспіваймо пісню веселеньку про сусідку молоденьку* (Нар. творчість); *Любімо Вітчизну, єдину у світі* (П. Тичина).

Типовою (морфологізованою) формою наказового способу дієслів є 1-ша особа однини і множини, бо до дії спонукається співрозмовник (слухач) або співрозмовники (слухачі), напр.: *Утікай, поки здоровий! Гей, ловіть співця, в'яжіте!* (Леся Українка); *І мене... не забудьте пом'янути незлим, тихим словом* (Т. Шевченко).

Форми наказового способу утворюються від основ теперішнього часу за допомогою закінчень, оскільки категорія способу є категорією словозмінною

Деякі мовознавці зазначають, що наказовий спосіб утворюється за допомогою суфіксів *-и, -ить, -те, -мо, -імо*. Це означає, що спосіб дієслів є не словозмінною, а словотвірною категорією. Проте частина форм 2-ї особи множини наказового способу утворюється шляхом приєднання закінчення *-те* до нульового закінчення 2-ї особи однини без будь-яких змін у будові твірної основи (без чергування, усічення, накладання, асиміляції, зміни наголосу): *читай — читайте, малюй — малюйте, рахуй — рахуйте, загортай — загортайте, вставай — вставайте*. Цей спосіб творення граматичних форм подібний до аглютинативного (лат. *agglutinatio* — склеювання), при якому однозначне стандартне закінчення нової граматичної форми приєднується (зберігаючи ієрархічну послідовність) до закінчення попередньої граматичної форми без будь-яких її структурних змін. Він характерний для аглютинативних мов: пор. казах. *тау* (гора) — *таулар* (гори), *су* (вода) — *сулар* (води), *базар* (ринок) — *базарлар* (ринки), *батыр* (богатыр) — *батырлар* (богатырі); киргиз. *ата* (батько) — *аталар* (батьки); казах. *тау* (гора — Н. в. одн.) — *таулар* (гори — Н. в. мн.) — *тауларга* (горам — Д. в. мн.) — *тауларны* (гори — Зн. в. мн.). Українська мова належить до флективних мов, тому в ній існує фузійний спосіб творення граматичних форм наказового способу: *неси — несить, вези — везить, кричи — кричить*. Лише в окремих випадках трапляється й аглютинативний: *крий — крийте, співай — співайте, вставай — вставайте, голосуй — голосуйте, їж — їжте, ріж — ріжте, ляж — ляжте*.

Форми 3-ї особи однини і множини наказового способу не мають. Якщо виникає потреба передати її значення, то використовується описова форма, яка утворюється від дієслів теперішнього або майбутнього часу за допомогою частки *хай (нехай)*, напр.: *Хай цвіте при тобі вільна воля в шотландській землі!* (Леся Українка); *Нехай ні жар, ні холод не спинять вас!* (І. Франко); *Нехай же знов моя коса чорніє, мов жалоба* (Леся Українка). Спонування найчастіше адресується слухачеві, тому найпоширенішою формою наказового способу є форма 2-ї особи.

Наказовий спосіб, як відомо, не має категорії часу. Але оскільки форми наказового способу виражають спонування, то вони, хоч і не мають категорії часу, означають дію, яка може відбутися лише після відповідного висловлювання.

Дієслова, які означають дії і стани, що відбуваються без діючої особи або не залежать від її волі, форм наказового способу не мають. До них належать: безособові дієслова (*лихоманить, трясє, світає, смеркає*); деякі дієслова сприймання (*бачити, чути*); окремі дієслова стану (*нездужати*); деякі модальні дієслова (*хотіти, могли*).

Частина дієслів у 1-й особі множини може мати форму наказового способу, омонімну формам 1-ї особи множини теперішнього або майбутнього часу, напр.: *Ідем додому!* (наказ. спосіб); *Ми ідем додому* (теп. час); *Почнем!* (наказ. спосіб); *Завтра почнем будівництво* (майб. час); *Поїдемо!* (наказ. спосіб); *Завтра поїдемо до міста* (майб. час). Форми дієслів означають спонукання до дій, які мають виконуватися слухачами й мовцем і мають назву сумісної дії наказового способу.

Категорія способу дієслів має синтетичні та аналітичні форми. Грамемі дійсного способу властиві здебільшого синтетичні форми (*будую, будував, будуватиму*), а грамема майбутнього часу може мати поряд із синтетичною формою ще й аналітичну (*буду будувати*). Для грамеми умовного способу характерна лише аналітична форма: *будував би*. Грамема наказового способу має здебільшого синтетичну форму (*живи! живіть! живімо!*) і лише в 3-й особі однини і множини вживається аналітична форма (*Хай живе братство! Нехай живуть трударі!*).

У тексті форми дійсного, умовного і наказового способів інколи можуть вживатися переносно (метафорично), один у значенні іншого:

— форма умовного способу — у значенні наказового: *Чи не встав би, ти, небоже?* (Леся Українка); *Ви що-небудь поїли б; Ви прибрали б у кімнаті;*

— форма умовного способу — у значенні дійсного: *Я просив би Вас більше не запізнюватися; Я доли кращої для себе не просила б* (Л. Шевело);

— форма наказового способу — у значенні умовного: *Не пожалій Настя грошей, мала б добрий будинок;*

— форма дійсного способу — у значенні наказового: *Встали! Пішли! Поїхали! Завтра повернеш книгу! Всі слухають відповідь!*

— форма наказового способу — у значенні дійсного: *А я візьми й постав двійку! А він візьми і піди додому!*

— форма наказового способу — у значенні умовного: *Не будь тебе, я ніколи не прийшов би сюди! Не зроби цього, все було б інакше! Будь я директором, відминив би заняття в другу зміну;*

— форма інфінітива — у значенні наказового способу: *Встати! Мовчати! Покликати його і уважно вислухати!*;

— форма інфінітива — у значенні умовного способу: *Випити б оце кави; Вийти б оце на свіже повітря; Знайти б своє щастя!*

Отже, категорія способу є тим граматичним засобом, за допомогою якого мовець встановлює відношення дії, названої дієсловом, до дійсності. Воно може бути реальним (грамема дійсного способу), ірреальним (грамемами умовного і наказового способу). Це суттєва диференціальна ознака, якою дієслово відрізняється від інших частин мови.

Категорія часу

Явище часу має філософське і лінгвістичне тлумачення. Основними формами всякого буття є простір і час, поза якими воно неможливе. Реальний світ — це рухома матерія, яка може рухатися лише у просторі й часі. Отже, у філософському розумінні час є однією з форм існування реального світу. Це *реальний, об'єктивний час*, що вимірюється такими одиницями, як секунда, хвилина, година, доба, тиждень, місяць, рік, століття, тисячоліття, ера.

У лінгвістичному розумінні час є відображенням у мові (лінгвалізацією) реального, об'єктивно існуючого часу. Це *граматичний час*. Він виражається словами, словосполученнями, реченнями, дієслівними формами: *вчора, сьогодні, завтра; колишні мрії, нинішні звичаї, прийдешнє покоління; Коли зійде сонце, швидко висохне роса; співав, співає, заспіває*. Отже, в мові на базі реального часу сформувалася загальна категорія темпоральності (лат. *temporalis* — часовий, *temporalitas* — обмеженість у часі), яка виражається лексичними, синтаксичними і морфологічними засобами. Це граматичне значення, носієм якого в морфології є дієслово, а засобом виміру — відношення дії до моменту мовлення про неї або до іншої дії.

Категорія часу — відношення дії дієслова до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної характеристики подій, стану, про які йдеться в реченні.

Ця темпоральна характеристика здійснюється шляхом протиставлення одна одній часових дієслівних форм, які

вказують на одночасний, попередній і наступний перебіг дії у відношенні до моменту повідомлення або іншої дії. Залежно від цього розрізняють грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часів.

Грамема минулого часу називає час дії, який протікає до моменту мовлення про неї або до початку протікання іншої дії: *записав; Сідав обідати після того, як мив руки. Грамема теперішнього часу* називає час дії, яка збігається з моментом мовлення про неї або з часом протікання іншої дії: *пишу; Усміхається тоді, коли бачить усмішку дитини. Грамема майбутнього часу* називає час дії, яка відбудеться після повідомлення про неї або після завершення іншої дії: *писатиму; Посміхнуся тоді, коли посміхнешся ти.*

Розрізняють час абсолютний і відносний. Час дієслова, що вказує на відношення до моменту мовлення, називається *абсолютним*, а форми дієслова, що його виражають, — формами абсолютного часу: *Сміються й плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди* (О. Олесь). *Відносний час* — це час дії, що вказує на відношення до іншої дії, а форми, що його виражають, називаються формами відносного часу: *Думаю, що дощі скоро перестануть*. Значення відносного часу виявляється здебільшого в складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними. Абсолютне і відносне значення часу розмежовується лише в контексті: *І кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (І. Франко). В реченні категорія часу сумісно з категоріями особи, способу і модальності виконує функцію обов'язкового компонента *предикативності*, яка є суттєвою ознакою речення: *Сади рясні похилились* (Т. Шевченко).

У реченні категорія часу зазвичай *експліцитна*, тобто виражена формальними засобами, напр.: *Засвістали козаченьки в похід з полуночі* (Нар. творчість). Вона також може бути *імпліцитною*, тобто немаркованою, прихованою, такою, що домислюється, напр.: *Зошит з української мови учня шостого класу Кравчука Миколи* (категорія теперішнього часу прихована, впливає з контексту).

Категорія часу перебуває в системних зв'язках із категоріями особи, способу, виду дієслів. Категорія особи характерна лише для дієслів теперішнього і майбутнього часу, а дієсловам минулого часу властива категорія роду (*читав, читала, читало*). Категорія часу притаманна лише дієсловам дійсного способу як таким, що називають реальну дію (*вивчаю, вивчав, вивчатиму*). Зв'язок категорії часу з категорією виду виявляється в тому, що всі дієслова

теперішнього часу мають форму недоконаного виду (*доповідаю, поясню*), а дієслова минулого і майбутнього часів — форми недоконаного виду (*доповідав, доповів; буду доповідати — доповім*) і форми доконаного виду (*пояснював, пояснив; буду пояснювати — пояснюватиму*).

Утворення форм часу змінює лише граматичне значення, тому категорія часу є словозмінною, а не словотвірною (*танцює — танцював — танцюватиме; буде — будував — будуватиме*). Засобами їх вираження виступають особові закінчення (*чита-ю, чита-єш, чита-є; прочита-ю, прочита-єш*), формотвірні суфікси *-в, -ла, -ло* та допоміжне дієслово *бути* (*вида-в, вида-ла, вида-ло, буде видавати*).

На думку деяких граматистів (О. Бондарко), категорія часу є граматичним ядром функціонально-граматичної категорії темпоральності, яка виражається ще й синтаксичними (певні типи речень — складнопідрядні з підрядними часу) та лексичними (*колись, тільки що, уже*) засобами.

Категорія часу українських дієслів зазнала суттєвих змін в історії мови. До кінця XIII — початку XIV ст. вживалося кілька форм минулого часу: аорист, перфект, імперфект, плюсквамперфект, які пізніше витіснила одна форма минулого часу, утворена на базі перфекту.

Плюсквамперфект (давноминулий час) у сучасній українській мові вживається обмежено, лише в розмовному і художньому стилях, напр.: *В Києві організувалась була Академія мистецтв* (О. Довженко); *І вже був рушив за прапорщиком та грузином, як раптом хтось шарпнув його за рукав* (А. Головка); *Було сказав кілька слів, та й замовк*. Він означає дію, яка повністю завершилася в доминулий час і вичерпала себе до моменту мовлення (*Ходив був до директора школи, та нічого не допомогло*), чим відрізняється від минулого часу, який може означати дію, яка відбувалася до моменту мовлення і продовжувалася під час мовлення (*Оце ходив до директора школи*).

У тексті конструкції з давноминулим часом можуть замінюватися конструкціями з минулим часом. Тому деякі лінгвісти (В. Русанівський) вважають давноминулий час в українській мові факультативним явищем.

Категорія часу дієслова в українській мові складається з чотирьох грамем (теперішній, минулий, давноминулий, майбутній час). Виявляються вони в таких восьми часових формах:

— форма теперішнього часу недоконаного виду: *передплачую*;

— форма минулого часу недоконаного виду: *передплачував*;

— форма минулого часу доконаного виду: *передплатив*;

— форма давноминулого часу доконаного виду: *був передплатив*;

— форма давноминулого часу недоконаного виду: *було передплачував*;

— складена (аналітична) форма майбутнього часу недоконаного виду: *буду передплачувати*;

— проста форма майбутнього часу доконаного виду: *передплачу*;

— складна (синтетична) форма майбутнього часу недоконаного виду: *передплачуватиму*.

Категорія часу в українській мові підпорядкована категорії виду, яким і зумовлена система часових форм дієслова.

Парні за видом дієслова мають усі вісім форм часу. Одновидові дієслова утворюють неповну (дефектну) парадигму часу: дієслова недоконаного виду мають чотири форми часу (*лежати* — *лежу, лежав, було лежав, буду лежати*), а дієслова доконаного виду — тільки три (*прокинутися* — *прокинувся, був прокинувся, прокинувся; побігти* — *побіг, був побіг, побіжу*).

Дієслова змінюються за часами. Зміна їх за часами належить до *дієвідмінювання*.

Українським дієсловам не властиві спеціальні форми для вираження значень кожного часу. Значення теперішнього і простого майбутнього доконаного виду виражається однаковими особовими закінченнями: *пишу, пишеш, пише; перепишу, перепишеш, перепише; пишемо, пишуть; перепишемо, перепишуть*.

Форми складного майбутнього недоконаного виду утворюються за допомогою допоміжного дієслова *бути* в майбутньому часі та інфінітива основного дієслова: *буду працювати, будеш працювати, буде працювати*. Функція допоміжного дієслова — виражати граматичні значення особи, числа і майбутнього часу, а не минулого чи теперішнього: *буду, будеш, буде, будемо, будете, будуть*. Інфінітив виражає лексичне значення дієслова: *буду співати, буду диригувати*.

Дієслова минулого часу утворюються від основи інфінітива за допомогою флексії *-в-* (що походить із флексії *-л-*) для чоловічого роду і суфікса *-л-* для жіночого та середнього родів і множини: *акомпонував, акомпонувала, акомпону-*

увало, ако ж поували. Частина дієслів виявляє специфіку в утворенні форм минулого часу:

1) дієслова на *-сти* з основою теперішнього часу на [д], [т] утворюють форми минулого часу без звуків [с], [т], [д]: *сісти, сидять — сів; вести, ведуть — вів; цвісти, цвітуть — цвів; клясти — кляв*. Це пояснюється спрощенням давніх сполук приголосних [дл], [тл] на [л]: *ведлзь — велзь — вів, плетлзь — плелзь — плів*;

2) окремі дієслова на *-ну-ть* мають форму минулого часу без *-ну-*: *зав'язнути — зав'яз, замерзнути — замерз, засохнути — засох*;

3) деякі групи дієслів утворюють у чоловічому роді форми минулого часу без флексії *-в-*:

— дієслова з основою інфінітива і теперішнього часу на [з], [с]: *нести — ніс* (але *несла*), *везти — віз* (але *везла*), *гризти — гриз* (але *гризла*);

— дієслова з основою інфінітива на [г], [к], а основою теперішнього часу відповідно на [ж], [ч]: *берегти, березуть — беріг; стерегти, стережуть — стеріг*;

— дієслова на *-ер-* з основою теперішнього часу на [р]: *умерти, умруть — умер*;

— дієслова на *-ну-* після [г], [к], [х], [з], [с], [б], [п], якщо в минулому часі *-ну-* випадає: *засмагнути — засмаг* (але *засмагла*), *замокнути — замок* (але *замоккла*), *засохнути — засох* (але *засохла*), *замерзнути — замерз* (але *замерзла*), *повиснути — повис* (але *повисла*), *заслабнути — заслаб* (але *заслабла*), *осліпнути — осліп* (але *осліпла*);

— дієслова *гребти — гріб* (але *гребла*), *шкребти — шкріб* (але *шкребла*), *рости — ріс* (але *росла*);

4) дієслово *іти* в минулому часі має суплетивну основу *йшов*;

5) форми дієслів давноминулого часу утворюються від форм минулого часу відмінюваного основного дієслова і форм минулого часу допоміжного дієслова *бути*: *був заснув, була заснула, було заснуло, були заснули*. Допоміжне дієслово в давноминулому часі може вживатися і лише в безособовій формі середнього роду: *було заснув, було заснула, було заснуло, було заснули*.

Розрізняють два типи абсолютного вживання форм теперішнього часу: власне теперішній (актуальний теперішній) і невласне теперішній (неактуальний теперішній). *Власне теперішній час* має дія, яка збігається з моментом мовлення і суттєво не виходить за його межі. Наприклад, у реченні *Що ти тут робиш?* таку дію означає дієслово *робиш* і тому воно має власне теперішній час.

Пор.: *Дивлюсь я на небо та й думку гадаю* (В. Петренко); *Хлюпочуться качаточка поміж осокою* (Нар. творчість). *Невласне теперішній час* має дія, яка збігається з моментом мовлення, але одночасно стосується моментів, що передують мовленню, і тих, що відбуваються після нього. Наприклад, у реченні *Де ти бродиш, моя доле?* (Нар. творчість) така дія передана дієсловом *бродиш*. Пор.: *За що, не знаю, називають хатину в гаї тихим раєм* (Т. Шевченко); *Вбогі дівки заміж ідуть з чорними бровами, а багаті сидять вдома з кіньми та волами* (Нар. творчість).

Невласне теперішній час має такі різновиди значень:

— розширений теперішній час. Його дія збігається з моментом мовлення, а також відбувається до і після моменту мовлення: *Я пишу дипломну роботу; Спокоєвіку Прометей там орел карає* (Т. Шевченко);

— постійний теперішній час. Дія відбувається постійно — в момент мовлення, до нього, після нього: *Дніпро впадає в Чорне море; Земля обертається навколо Сонця*;

— абстрактний теперішній час. Дія не відбувається, а тільки мислиться як узагальнена в момент мовлення, до і після нього: *Курчат рахують восени; Любиш кататися, люби і саночки возити; Сміття з хати не виносять; Коней на переправі не міняють*.

Вживання часових детермінативів при дієсловах у формі теперішнього часу спричиняє в них переносне значення категорії часу (майбутнє або минуле), пор.: *Іду до школи і зустрічаю директора* (теп. час) — *Минулого літа іду до школи і зустрічаю директора* (мин. час) — *Завтра іду до школи, зустрічаю директора і вирішую справу* (майб. час).

Крім цього, теперішній час може мати і переносне значення, при якому він вживається в значенні майбутнього і минулого часів. Теперішній час у значенні майбутнього супроводжується часовими детермінативами (лексичними елементами з часовим значенням), які вказують, що дія відбуватиметься після мовлення (*завтра, взимку, ввечері, субота, потім*), напр.: *Влітку іду до батьків, а потім на конференцію; Чекаю тебе о сьомій вечора*. Теперішній час у значенні минулого супроводжується або дієсловами минулого часу, або словами з часовим значенням (часовими детермінативами), які вказують, що дія відбувалася до моменту мовлення: *Сидить батько кінець стола, на руки схилився* (Т. Шевченко); *Збірку поезій «На крилах пісень» Леся Українка друкує у 1893 році*. Це так званий «історичний теперішній час» (лат. *praesens historicum*).

Вживання теперішнього часу для змалювання минулих подій з метою надання оповіді виразності і динаміч-

ності є важливим стилістичним засобом української мови, пор.: *І мріялись мені далекі села: дівчата йдуть, співаючи, з ланів, клопочуться хазяйки невсипуці...; І мріялись мені росисті луки волинські: здалека чорніє ліс..., а туман на нього... тихим морем напливає...* (Леся Українка)

Минулий час вказує, що дія відбувалася або відбулася до моменту мовлення про неї: *Колись любились та й розійшлися, тепер зійшлися навіки знов* (Нар. творчість); *Погасли вечірні огні... всіх владарка ніч покорила* (Леся Українка).

Дієслова недоконаного виду з прямим значенням вказують на дію, яка відбувалася до моменту мовлення і не завершилась, тобто не має результату. Ці дієслова мають і мперфектне (нерезультативне) значення, напр.: *Ми працювали у полі*. Вони означають:

— конкретну дію: *Люди мучились, як в пеклі, нин втішався, як у раю* (Леся Українка);

— дію, що повторювалася: *Вона завжди приходила на заняття без запізнення*.

Переважно дієслова недоконаного виду минулого часу в переносному значенні (тобто в значенні інших часових форм) не вживаються. Виняток становлять рідковживані дієслова недоконаного виду минулого часу із значенням заперечення у функції теперішнього часу та із значенням зневажливого ставлення до чого-небудь у позачасовій функції, напр.: *Боявся я його!* (із значенням «не боюся я його»); *Плював він на такі розмови* (ставиться до них зневажливо).

Головне значення минулого часу доконаного виду — означати результативну дію, що передує моменту мовлення. Це значення може мати перфектний та аористний різновиди. Перфектне значення дієслова минулого часу доконаного виду означає результат як рубіж, обмеження дії в минулому до моменту мовлення. Воно зосереджує увагу не на самій дії, а на її результаті. Недоконаний вид не має значення результату як внутрішнього обмеження дії, зосереджує увагу на самій дії, тому має імперфектне значення, напр.: *Я працював у полі; Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу* (П. Тичина).

Перфектне значення доконаного виду минулого часу вказує на те, що сама дія завершилася в минулому, а її результат стосується теперішнього часового плану, він актуальний (важливий, значущий) і в момент мовлення. Наприклад, у реченні *А небо вже інше, насунулось, як чу-*

же, світить різними зорями (С. Васильченко) дієслово *насунулось* має перфектне значення, бо дія, завершившись в минулому, спричинила результати, наявні в момент мовлення, про що свідчить дієслово теперішнього часу *світить*; у реченні *Я зачинив пса в будці* дієслово *зачинив* має перфектне значення, бо результати цієї дії наявні в момент мовлення (пес у будці і в момент повідомлення про це).

Отже, перфектні дієслова доконаного виду тісно пов'язують часовий план минулого з часовим планом теперішнього.

Аористне значення минулого часу доконаного виду вказує на результат як внутрішнє обмеження дії, зосереджує увагу на самій дії і підкреслює, що цей результат як завершена дія був актуальним (важливим, значущим) лише в минулому, а в момент мовлення сприймається як предмет спогадів. Дія себе повністю вичерпала до моменту мовлення, напр.: *Прийшла весна 1919 року. Прилетіла, як щаслива доля, припливла веселими, бурними потоками і розлилася по всій Україні* (О. Довженко); *Я вчора зустрів товариша; Позаторік придбав орфоепічний словник; До Києва я приїхав у 1945 році*

Дієслова з аористним значенням вживаються в оповідях і описах явищ, що змінюють одне одне, напр.: *Юнак уперся ногою в тин, висмикнув з нього тонку лозину, покритив у руках і кинув під ноги.*

Дієслова минулого часу доконаного виду вживаються і в переносному значенні:

— минулий час замість майбутнього (форма дієслова має доконаний вид минулого часу — до моменту мовлення, а контекст вказує на майбутній час після моменту мовлення), напр.: *Якщо не буде допомоги, ми загинули; Ховайся, інакше я вмер; Так я й повірив!; Мені все зрозуміло — я пішов; Ну гаразд, я пішла; Добре, ми поїхали;*

— минулий час у значенні теперішнього: *Добре в армії. Встав ранком, прибрав постіль, зробив зарядку, поснідав, а далі все за розкладом (встав = встаєш, прибрав = прибираєш, зробив = робиш, поснідав = снідаєш).*

Майбутній час має три форми вираження — аналітичну, тобто складену (*буду читати, буду писати*), синтетичну, тобто складну (*писатиму, читатиму*) і просту (*напишу, прочитаю*). Аналітична форма виражає дію недоконаного виду (*буду співати*), синтетична — недоконаного (*співатиму*), а проста — доконаного (*за-*

співаю). Всі вони вказують на дію, яка відбувається після моменту мовлення.

Дієслова майбутнього часу означають:

— конкретну поодинокую дію: *приготую сніданок, напишу оголошення, куплю книгу, будемо готувати концерт, будемо копати траншею;*

— повторювану дію: *будемо зустрічатися, оудемо оонитися, вихвалитимемося, виглядатиму, плакатиму, радітиму.*

У переносному плані майбутній час може вживатися:

— у значенні теперішнього, напр.: *Герой помре, а слава його живе (помре = помирає); А як усміхнеться, ще й з-під лоба гляне, хоч скачи у воду, кажуть парубки (Нар. творчість) (усміхнеться = усміхається, гляне = дивиться);*

— у значенні минулого часу з дієсловами *було, бувало*, напр.: *Було скажу йому кілька слів; Було напишу їй; Було нагадаю їй про батька; Бувало сяду на греблі й ловлю рибу; Бувало піду до школи та й дивлюся, як діти вчаться;*

— у значенні минулого часу з відтінком раптовості: *Слухає-слухає, а потім як заспіває; Тихо-тихо, а потім як загуде за вікном.*

В українській мові наявне й позачасове вживання дієслівних форм. До них належать слова *бац, скік, кусь, хвать, гам, клац, кап, мах, сіп, смик, тьох, брик, фирк, ах, ох, тяп, ляп, штовх, грюк, шмиг, хлюп, кліп, сьорб, хлип, бах, стук, штрик* і под.

М. Жовтобрюх називає їх дієслівними вигуками із граматичним значенням раптової дії минулого часу. В. Русанівський такі слова відносить до дієслівних предикативних форм, які співвідносяться не з моментом мовлення, а з якимись відрізками часу в минулому, теперішньому і майбутньому, а тому не мають граматичної категорії часу. О. Тихонов називає їх особливими формами минулого часу, які перебувають на периферії часової системи і вказують на дію в минулому. Справді, ці слова вказують на дію в минулому, тобто мають категоріальне значення процесуальної дії і перебувають на периферії часової системи із слабо вираженим відношенням до моменту мовлення.

Отже, категорія часу є граматичним засобом вираження відношення дії до моменту повідомлення про неї або до іншої дії, відрізняючись тим самим від інших дієслівних категорій, і диференціальною ознакою, яка протиставляє дієслово всім іншим частинам мови.

Категорія особи

Узагальнене поняття суб'єкта конкретизується в мовленні. В ньому й реалізуються різновиди суб'єкта, тобто називаються особи чи предмети, які виконують дію. Різновидами суб'єкта в українській мові є *мовець*, *слухач* (співрозмовник), *відсутня особа* чи *предмет* (об'єкт дії), про які говорять мовець і слухач.

Категорія особи — відношення дії до конкретних різновидів суб'єкта.

Оскільки суб'єкт дії реалізується в трьох особах, то категорія особи має три грамеми:

— грамема 1-ї особи (вказує на мовця як виконавця дії): *друкую*;

— грамема 2-ї особи (вказує на слухача чи співрозмовника як виконавця дії): *друкуєш, друкуй*;

— грамема 3-ї особи (вказує на відсутню особу як виконавця дії): *друкує, нехай друкує*.

Кожна особа перебуває у відношеннях протиставлення іншим: 1-ша протиставляється 2-й і 3-й (*планую* — *плануєш, планує*); 2-га — 1-й і 3-й (*плануєш* — *планую, планує*); 3-тя — 1-й і 2-й (*планує* — *планую, плануєш*). Це особові дієслова. Крім них, у мові є ті, що не протиставляються за особою, — безособові дієслова: *вечоріє, щастить, дощить, свербить*.

Категорію особи мають і інші частини мови — іменники та займенники. Іменники мають лише грамему 3-ї особи: пор. *школа виховує* — *вона виховує*. Займенники мають три особи — 1-шу, 2-гу, 3-тю: *я будую, ти будуєш, він будує*. Тому сучасний російський лінгвіст Ольга Ревзіна називає її суперкатегорією. Семантично категорія особи займенника повністю збігається з категорією особи дієслова, тому при особових дієсловах часто вживаються особові займенники: *Я ввечері посумую* (Т. Шевченко); *Вітре буйний, ти з морем говориш* (Т. Шевченко); *Спитай сине море. Воно знає, де мій милий* (Т. Шевченко). Але наявна й суттєва відмінність: категорія особи займенників виражається лексично (*я, ти, він, вона, воно*), а категорія особи дієслова — граматичними формами, тобто відповідними особовими закінченнями (*дикту [й-у], дикту[й-еш], дикту[й-є]*).

Оскільки при зміні особової форми дієслів не змінюється його лексичне значення, то категорія особи є категорією словозмінною, а не словотвірною.

Категорія особи, поряд з категоріями способу, часу, модальності, є елементом синтаксичної категорії предика-

тивності як засобу вираження події, а отже, суттєвою ознакою речення. Цей компонент предикативності факультативний, оскільки притаманний лише особовим реченням. Він, на думку сучасного лінгвіста Миколи Баскакова, виконує узгоджувальну функцію, тобто виражає відношення між суб'єктом і предикатом: *Я стверджую — Ти стверджуєш — Він стверджує*. У граматиці немає єдиного визначення категорії особи. За М. Жовтобрюхом, це граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії до дійової особи з погляду того, хто говорить. Сучасний російський учений Ігор Улуханов стверджує, що особа є граматичною категорією дієслова, яка виражає відношення виконавця дії до мовця. Згідно з визначенням О. Тихонова (воно збігається з визначенням категорії стану, яку нині розглядають як відношення дії до суб'єкта її) категорія особи виражає відношення дії до суб'єкта, що його встановлює мовець. В. Плотникова морфологічною категорією особи називає систему протиставлених один одному рядів форм, що виражають віднесеність або невіднесеність дії з учасниками мовленнєвого акту. В. Русанівський зазначає: «Категорія особи виражає відношення дії до мовця і немовця (адресата і об'єкта)». На думку О. Володіна, особа — граматична словозмінна категорія дієслова, ...що означає відношення суб'єкта дії (процесу, якості, інколи об'єкта) до мовця.

Найближчими до істини є ті дефініції, в яких дію відносять не до суб'єкта взагалі (це стан), а до різновидів суб'єкта — мовця і немовця (слухача, відсутнього об'єкта).

Грамеми особи мають такі головні значення:

1. Грамема 1-ї особи однини означає, що дію виконує сам мовець: *Як умру, то поховайте мене на могилі* (Т. Шевченко); *Летим. Дивлюся, аж світає* (Т. Шевченко); *Дивлюсь я на небо та й думку гадаю* (Нар. творчість). Грамема 2-ї особи однини означає, що дію виконує слухач (співрозмовник, адресат дії, немовець): *Скажи, хто ти; Ти ж мене підманула, ти ж мене підвела, ти ж мене молодого з ума-розуму звела* (Нар. творчість). Грамема 3-ї особи однини означає, що дію виконує відсутня особа чи предмет (немовець, об'єкт мовлення): *Тихо по морю човен пливе. В човні дівчина пісню співає, а козак чує — серденько мре* (Нар. творчість); *Рече та стогне Дніпр широкий, горами хвилі підійма* (Т. Шевченко). Грамема 1-ї особи множини означає, що дію виконує група осіб, серед яких є й мовець (мовець разом зі слухачами та відсутніми, мовець і немовці): *А ми тую червону калину підійmemo, а ми тую славу Україну розвеселимо* (Із пісні).

2. Грамема 2-ї особи множини означає, що дію виконує кілька співрозмовників (слухачів та відсутніх, немовців) або предметів: *Ви ж мене, очі, плакать навчили, де ж ви навчились зводить людей* (Нар. творчість); *Ви в наймах вирости чужії* (Т. Шевченко). Грамема 3-ї особи множини означає, що дію виконують немовці, неслухачі, неспіврозмовники, тобто група осіб чи предметів, про які йдеться: *Досвітні огні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі* (Леся Українка); *Співці по місту ходять та піснями люд морочать* (Леся Українка).

Отже, оптимально повна семантико-граматична парадигма категорії особи складається із шести форм.

Поряд з головними існують і вторинні значення особових форм, які формуються в контексті. До них належать:

— означено-особове значення дії, яка стосується будь-якої особи (мовця, слухача і відсутньої особи). Воно виражається формою 1-ї особи однини: *Моя хата з краю — нічого не знаю; Думаю — значить існую; Працюю — значить живу;*

— узагальнено-особове значення. Виражається формою 2-ї особи однини або 1-ї особи множини (дію виконує кожний — мовець і немовець): *Що посієш, те й пожнеш; Про рідний край завжди дбай; Упустиш вогонь — не потушиш; Видно, хоч голки збирай; Маємо те, що маємо;*

— безособове значення, тобто значення дії, що здійснюється незалежно від будь-якої особи (виражається формою 3-ї особи однини): *світає, темніє, гримить, трясє, нудить;*

— значення авторського «я», що виражається формою 1-ї особи множини, але означає одного мовця (без одного чи кількох співрозмовників), вживається в науковому стилі: *Ми вважаємо* (в значенні «я вважаю»); *Ми дійшли висновку, Ми довели;*

— значення дії співрозмовника (слухача, немовця), поданої як такої, в якій ніби бере участь і мовець, тобто від імені мовця, виражається формою 1-ї особи множини: *Як ми почуваємо себе?* (запитує лікар у хворого); *Як проживаємо?* (запитує мовець в одного чи кількох співрозмовників);

— неозначено-особове значення у формі 3-ї особи множини, виконавець дії або не називається зовсім, або мислиться узагальнено: *Брати на панщину ходили, поки лоби їм поголили* (Т. Шевченко); *За що, не знаю, називають хатину в гаї тихим раєм* (Т. Шевченко); *За одного битого двох небитих дають — та не беруть* (Нар. творчість).

Відношення між 1-ю, 2-ю, 3-ю особами неоднорідні і мають різне тлумачення. На думку авторів «Русской грамматики» (1980), 1-ша і 2-га особи мають власне особову семантику, оскільки вони позначають мовця і слухача (співрозмовника) як реалізаторів дії, а 3-тя особа, якій семантично протиставляється 1-ша і 2-га особи, має предметно-особове значення. Французький мовознавець Еміль Бенвеніст і російський мовознавець Роман Якобсон (1896—1982) вважають, що особа (1-ша і 2-га) протистоїть «неособі» (3-й особі), тобто дієслова форми 1-ї і 2-ї особи мають особове значення, а дієслова форми 3-ї особи — «неособове» значення.

Категорія особи тісно пов'язана з граматичними категоріями способу дії, часу, числа. Категорія способу дії зумовлює наявність або відсутність категорії особи

Категорію особи мають дієслова дійсного способу, який означає реальну дію. Умовний спосіб, означаючи ірреальну дію, категорії особи не має, бо дія, якої реально не було, не має і виконавця (суб'єкта). Наказовий спосіб, означаючи дію як бажану з позиції мовця, має категорію особи обмежено — лише форму 2-ї особи та 3-ї з частками *хай, нехай: пиши, пишійть, хай пише, нехай пишуть*. З позиції мовця дію може виконувати лише слухач або відсутня особа.

Наявність чи відсутність категорії особи може бути зумовлена і категорією часу. Категорія особи властива дієсловом теперішнього і майбутнього часу, оскільки вони мають формальні засоби вираження — особові закінчення. Дієслова минулого часу, що за походженням є дієприкметниками з родовим закінченням, не мають граматичних засобів вираження категорії особи. У них вона виражається лексично — за допомогою особових займенників: *я писав, ти писав, він писав, ми писали, ви писали, вони писали*.

Існують мови (монгольська, лезгінська), в яких дієслово не має форми особи в жодному із способів, крім наказового.

Не мають значення особи в українській мові безособові дієслова (хоча вживаються лише у формі 3-ї особи): *світає, розвидняється, здається*.

Складні відношення категорії особи до категорії числа. На думку Е. Бенвеніста, категорія особи настільки тісно злилася з категорією числа, що вони становлять єдину категорію. Її він поділяє на «власне особу» (однину) і на «розширену особу» (множину). Але в сучасній граматиці української мови ці дві категорії розмежовують, вказуючи на складність тісних відношень між ними.

Співвідношення однини і множини у дієслів (і займенників) не таке, як у іменників. Однина і множина іменни-

ків передає значення «один — багато», а множина дієслів і займенників значення «багато» зазвичай не передає: «ми» — це не багато «я», «ви» — не багато «ти». Множина дієслів 1-ї особи означає «я» і «ти», або «я» і «він» (тобто «ми» — це мовець і слухач або відсутній). Множина дієслів 2-ї особи означає «ти» і «він» (тобто «ви» — це слухач і відсутній).

Отже, дієслово у формі 1-ї особи множини означає, що дію виконують мовець, слухач і відсутній (*ми читаємо*), а дієслово у формі 2-ї особи множини означає, що дію виконують слухач і відсутній (*ви читаєте*) незалежно від їх кількості. І лише дієслова у формі 3-ї особи множини передають значення «один — багато» (*учень читає — учні читають*). Тому граматичні засоби вираження множини мають лише особові займенники у формі 3-ї особи (*він — вони*). Але сема «він» (відсутній) входить у значення і множини, і 1-ї особи (мовець + слухач + відсутній; мовець + + відсутній), і 2-ї особи (слухач + відсутній), і 3-ї особи (відсутній + відсутній).

Особовим дієсловам протистоять дієслова, дія яких не пов'язана з жодним різновидом суб'єкта — ні з мовцем, ні зі слухачем, ні з відсутньою особою чи предметом. Наприклад, у реченні *Здається, що буде дощ* дієслово *здається* не стосується ні мовця, ні слухача, ні відсутньої особи. Пор. дієслова цього типу: *вечоріє, смеркає, сіріє, розвидняється, дніє, уявляється, звижається, називається, становить, трактується, хочеться, не спиться, не лежиться, морозить, нудить* і под. Це *безособові слова*. Вони означають дію, що відбувається без участі мовця, слухача чи відсутньої особи або предмета.

Граматично вони відрізняються від особових дієслів тим, що не змінюються за особами, числами і родами, не мають форм наказового способу, дієприкметників і дієприслівників. Їх парадигма включає лише інфінітив, дві чи три форми часу і одну форму умовного способу. При безособових дієсловах не може бути підмета, напр.: *Не спалося, а ніч — як море* (Т. Шевченко); *Часто приходилось мені пекучу правду вислухати* (Леся Українка); *Чи хутко доведеться провадити знов розмови запальні?* (Леся Українка).

Безособові дієслова мають такі форми:

— форму інфінітива: *смеркатися, хотітися, мріятися, увижатися, здаватися*;

— форму 3-ї особи однини теперішнього і майбутнього часу: *смеркається, хочеться, мріється, увивається, зда-*

ється; смеркатиметься, хотітиметься, мріятиметься, уживатиметься, здаватиметься;

— форму середнього роду однини минулого часу і умовного способу: смеркалося (смерклося), хотілося, мріялося, увижалося, здавалося; смеркалося б, хотілося б, мріялось би, увижалося б, здавалося б.

Лише як безособові вживаються такі дієслова: *щастить, вечоріє, світає, здається, дніє, розвидняється.*

Частина дієслів може вживатися в особовому і безособовому значенні: *Гостре слово коле — Коле в боці; Шумить вітер вельми в полі. Гудуть джмелі — І шумить, і гуде, дрібен дощик іде* (Нар. творчість).

Везособові дієслова можуть утворюватися від особових за допомогою постфікса *-ся*, напр.: *Він спить — Йому не спиться; Він лежить — Йому не лежиться; Хлопець читає — Хлопцеві читається легко; Студент пише — Студенту пишеться легко.*

Семантично безособові дієслова становлять окрему групу дієслів, які не тотожні з відповідними особовими дієсловами, пор.: *Тихо в полі, гай темніє* (Леся Українка) — *В очах темніє — Надворі темніє.*

За значенням безособові дієслова поділяються на окремі групи, які означають:

— явища природи: *дніє, вечоріє, смеркає, розвидняється, похолодало, морозить;*

— стихійні явища: *замело снігом, висушило землю, занесло, вигоріло;*

— фізичний стан людини: *дишеться, трусить, пече, болить, сіпає, свербить;*

— бажання людини: *хочеться, тягне, гнітить, кортить;*

— психічний стан людини: *не спиться, не лежиться, не гуляється, не читається;*

— повинність: *належить* (Йому належить поїхати додому), *довелося, годиться, припадає, випадає* (Тобі випадає їхати до хворого) і под.

Заміна дієслів за особами формує особову парадигму, яка може бути повною і неповною. *Повна парадигма* має всі шість особових дієслівних форм. Вони можливі лише у дієслів теперішнього і майбутнього часу: *пишу, пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть; писатиму, писатимеш, писатиме, писатимемо, писатимете, писатимуть.*

Дієслова минулого часу не мають формальних засобів вираження категорії особи, тому вона виражається лек-

сично (за допомогою особових займенників): *я писав, ти писав, він писав, ми писали, ви писали, вони писали*.

Парадигма, яка не має хоча б однієї з шести особових форм, називається *неповною* (дефектною). Парадигма, що складається з однієї словоформи, називається *нульовою*. Причинами неповних і нульових парадигм можуть бути: семантика граматичних категорій; семантика дієслів; неоднозначність утворюваних форм дієслова.

Нульову парадигму мають:

— дієслова умовного способу, оскільки вони називають дії ірреальні (обмежує семантика грамеми умовного способу): *я відпочив би, ти відпочив би*;

— дієслова минулого часу, тому що грамема минулого часу історично сформувалася не на дієслівній основі (обмежує семантика грамеми минулого часу): *я читав, ти читав, він читав*;

— безособові дієслова, що мають лише форму 3-ї особи (обмежує семантика дієслова): *світає, розвидняється, смеркає, здається, сіріє*.

Неповну парадигму мають дієслова наказового способу. Вони вживаються у формі 2-ї особи однини та множини (*ти співай — ви співайте*), а в 1-й і 3-й — обмежено: 1-ша особа множини — лише в запрошувальній формі (*заспіваймо, ходімо*); 3-тя особа однини і множини — з частками *хай, нехай*, напр.: *Хай сильніше гряне буря!* (М. Горький); *Нехай ні жар, ні холод не спинять вас!* (І. Франко). Ці обмеження зумовлені семантикою грамом 1-ї та 3-ї особи.

Неперехідні дієслова мають неповну парадигму тільки в множині з другим префіксом *по-*: *повиходити, позабігати, повтомлюватися, повлітати, повилітати, повідсідати, поприходити, повідводитися, попривикати, порозмокати*. У реченнях *Люди повідводилися навипиньки* (В. Чабанівський), *Хати людям порозмокали* (О. Гончар), *Зірочки трохи попригасали* (Г. Григоренко) дієслова не мають словоформ в однині з семантичних причин (не можуть означати дію одного предмета чи особи).

Перехідні дієслова цієї будови (*понасипати, поналивати, понаварювати, понамальовувати, понарізати, понакопувати* і под.) мають повну парадигму: *я понасипаю піску, ти понасипаєш піску, він понасипає піску, ми понасипаємо піску*.

Неповну парадигму мають дієслова таких лексико-семантичних груп:

1) дієслова групової дії не мають форм однини: *громадитися, гуртуватися, купчитися, роїтися, товпитися*,

юрбитися. Але в поєднанні зі збірними іменниками (*молодь, народ, люд, полк, юрба*) і особливо на *-ств-о* (*селянство, студентство*) вони вживаються і в формі однини, напр.: *Скрізь народ товпиться* (П. Куліш); *Молодь гуртувалася біля оркестру* (С. Чорнобривець);

2) фаунонімні дієслова в прямому значенні не мають форм 1-ї особи однини і лише умовно вживаються в формі 1-ї особи множини: *гавкати, гарчати, іржати, мукати, теребитися, пороситися, ревити, рохкати, телитися, хрюкати, ягнитися*. І тільки при поєднанні з іменниками на позначення осіб вони можуть мати форми 1-ї особи однини і множини: *я мукаю, як теля; ми мукаємо, як телята; я кукурікаю, як півень; ми кукурікаємо, як півні;*

3) назви процесів у неживій природі (*ржавіти, тліти, жевріти*), в рослинному світі (*брунькуватися, запилюватися, зріти, спіти, цвісти*), хімічного та фізіологічного характеру (*окислюватися, пліснявіти, ятритися*) мають лише форму 3-ї особи однини і множини. У переносному значенні вони набувають здатності мати повну парадигму (*я цвіту, ти цвітеш, він цвіте, ми цвітемо*). В українській мові спостерігається і зворотний процес. Якщо дієслово з повною особовою парадигмою вживається в переносному значенні, то воно переходить в розряд з неповною парадигмою. Наприклад, дієслова *іти, хлипати, плакати, пливти, танути* та ін. при прямому значенні мають повну парадигму (*я плачу, ти плачеш, він плаче, ми плачемо, ви плачете, вони плачуть*), а при переносному — набувають ознак неповної парадигми і вживаються лише у формі 3-ї особи однини і множини, напр.: *Плачуть голі дерева, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли усміхнеться. Стиха хлипає сум. Ідуть дощі* (М. Коцюбинський).

Отже, категорія особи є тією диференціальною ознакою, яка сумісно з іншими категоріями виокремлює дієслова в самостійну частину мови.

Дієприкметник як дієслівна форма

Серед дієслів є такі форми, які одночасно виконують функції двох частин мови — дієслова (дію, стан) і прикметника (ознаку предмета). Напр.: *Під дубом зелененьким кінь замордований стоїть; Шляхи биті заросли тернами; Обідрана, сиротою понад Дніпром плаче* (Т. Шевченко). Їх називають дієприкметниками.

Дієприкметник — вербойдна недієвідмінювана форма, що означає дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника.

Різні мовознавці в дієприкметниках визначальними (провідними) вважають неоднакові явища: одні — ознаку (атрибутивність), інші — дію (процесуальність). Так у морфології сформувалося кілька поглядів на категоріальне значення дієприкметника. Мовознавці, які вважають, що він виражає ознаку предмета за дією, зближують його з прикметником, а ті, хто стверджує, що дієприкметник виражає дію як ознаку предмета, розглядають його як одну із форм дієслова. Деякі лінгвісти виокремлюють дієприкметник у самостійну частину мови.

Дієприкметник розглядають або як змішану частину мови (О. Пешковський), або як проміжну між дієсловом і прикметником гібридну дієслівно-прикметникову форму (В. Виноградов), або як віддієслівний прикметник (В. Богородицький, Л. Булаховський, І. Кучеренко, І. Вихованець, Ю. Шевельов, А. Грищенко), або як атрибутивну форму дієслова (О. Потебня, М. Жовтобрюх, В. Русанівський, автори «Русской грамматики» (1980), В. Білоусов, О. Тихонов та ін.).

Ці погляди аргументовані, але жоден із них не є достатньо вмотивованим, оскільки мовознавці применшують роль або дієслівних, або прикметникових ознак.

Специфічні особливості слів цього типу враховані в граматиці Діонісія Фракійського, російській граматиці М. Ломоносова (1755), синтаксисі російської мови Д. Овсяннико-Куликовського (1912), граматиці російської мови В. Бабайцевої і Л. Чеснокової (1988), у яких дієприкметник виокремлено в самостійну частину мови.

Дієприкметник поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника (*законспектована студентом праця, написана художником картина*), а також має власні ознаки.

Дієслівні ознаки. Дієприкметники утворюються лише на базі дієслів і мають спільне з ними лексичне значення, пор.: *писати* — *пишучий, писаний, відкрити* — *відкриваючий, відкритий; керувати* — *керуючий, керований*.

Як і дієслово, дієприкметник має морфологічні категорії виду, часу, перехідності/неперехідності, стану.

Від дієслівних видових пар утворюються відповідні дієприкметники недоконаного і доконаного виду: *перевіряти* (недок. вид) — *перевіряючий* (недок. вид), *перевірити* (док. вид) — *перевірений* (док. вид), *малювати* (недок. вид) — *мальований* (недок. вид), *намалювати* — *намальований* (док. вид).

Дієприкметник має форми двох часів — теперішнього і минулого: *підкреслити* — *підкреслюючий, підкреслений; вживати* — *вживаючий, вживаний; записати* — *записую-*

чий, записаний. Оскільки ознакою предмета дія може бути лише тоді, коли вона відбулася або відбувається, майбутнього часу в українській мові, на відміну від узбецької, балкарської і латинської мов (пор. лат. *laudaturus* — мав намір хвалити), дієприкметники не мають. Перехідність і неперехідність дієприкметників залежить від дієслів, від яких вони утворюються: *виконувати обов'язки* — *виконуючий, вишити рушник* — *вишитий* (перехідні); *відпочивати* — *відпочиваючий, спати* — *сплячий, відставати* — *відстаючий* (неперехідні).

У дієприкметниках зберігається дієслівна категорія стану (активний і пасивний). Активний стан дієприкметників означає, що носієм дії і ознаки є той самий предмет (особа): *половіюче жито, палаюча хаща, крокуючі солдати*. Пасивний стан дієприкметників вказує на те, що носієм ознаки є один предмет, а носієм (виконавцем) дії — інший предмет: *намальований художником портрет, забуті нами імена, здобуті нами знання, виконана учнем справа*.

Як і дієслова, дієприкметники здатні керувати залежними словами: *виконуючий завдання учень, написане пером слово, керуючий справами робітник*.

Прикметникові ознаки. Дієприкметники, як і прикметники, називають ознаку предмета, але не постійну, як прикметник (*металеві двері*), а процесуальну (*виконаний робітником план; складений навесні екзамен*). Йому властиві синтаксичні категорії роду, числа, відмінка, які має прикметник: *розвантажений вагон, розвантажені вагони, розвантажених вагонів; нині відроджене село, нині відроджені села, нині відроджених сіл; перебудована по-новому промисловість, перебудованої по-новому промисловості*.

Дієприкметник виступає в реченні узгодженим означенням: *меркнучі зорі, стигнучі хліба, кипляча вода, квітнучі сади*. Функцію означення виконує і дієприкметниковий зворот (дієприкметник із пояснювальними словами), напр.: *Через вікно зазирнув клопоть неба, присипаний срібним пилом* (С. Васильченко).

Прикметниковою ознакою дієприкметника є здатність виступати іменною частиною складеного присудка, напр.: *Поле було виоране; Вікна були зачинені; Деревя стояли обважнілі*. Як і прикметники, дієприкметники в давньоруській мові були повними (членними) і короткими (нечленними). В короткій формі вони вживалися переважно в називному відмінку. У цій же формі нерідко траплялися й дієприкметники в непрямих відмінках: *вид старьца чьотуца* (XI—XII ст.), *видѣ старьца сѣдѣща* (XI—XII ст.), *оу-*

не бы съ тобою оумрети неже оу єдиненоу ѿ оусиреноу от тебе въ семь житии пожити (XII—XIII ст). Але після XIII ст. короткі дієприкметники зникли.

Дієприкметники мають спільні з прикметниками закінчення *-ий, -а, -е, -і* (пор. *зелений і завезений*).

Власне дієприкметникові ознаки До них належать:

— процесуальна ознака за дією в часі (на відміну від постійної ознаки прикметника): пор. прикметник *колючий*; дієприкметник *колючий, благаючі руки — благаючі праці руки, терплячий — терплячий, неказаний — неказаний, неблаганний — неблаганий, квітучий — квітнучий*;

— суфікси, яких не мають інші частини мови: *-уч (-юч), -ач- (-яч-)* (*ідеалізуючий, взуваючий, обновлюючий, благаючий, лежачий, дрижачий, киплячий, сидячий, гублячий*); *-л-* (*обважнілий, позеленілий, зав'ялий, змерзлий, розталый, прогнилий, опалий, згорілий*); *-ш-* (*перемігший*), *-т-* (*бритий, дертий, дутий, критий, митий, вилитий*);

— відсутність процесуальної ознаки за дією в майбутньому часі (на відміну від дієслів).

Наявність власне дієприкметникових ознак була підставою для деяких мовознавців (Д. Овсянико-Куликовський, В. Бабайцева, Л. Чеснокова) вважати дієприкметник самостійною частиною мови.

Отже, дієприкметник має специфічне категоріальне значення (дія як атрибутивна ознака в часі), своєрідні морфологічні категорії (єдність дієслівних і прикметникових ознак), спільну з прикметником синтаксичну функцію (означення), суфікси, яких не має жодна інша частина мови чи дієслівна форма.

Активні і пасивні дієприкметники

Як особові та інфінітивні дієслова, дієприкметники мають активні та пасивні форми.

Активні дієприкметники теперішнього часу. Вони утворюються від основ недоконаного виду за допомогою суфіксів *-ач-, -уч-*: *лежачий, керуючий*. У давньоруській мові були активні дієприкметники теперішнього часу з суфіксами *-ач-, -уч-*, що прийшли з праслов'янської мови і вживалися в усній мові і світській літературі: *бѣжачих, идучи, ѣздѣчи, оумѣючи, творѣче*. Паралельно з питомими тоді вживалися і запозичені зі старослов'янської мови форми на *-ащ- (-ящ-) -ущ-, (-ющ-)*, що функціонували в церковній літературі: *плачуща, могущу, лежашче, забывающий*.

У староукраїнських писемних пам'ятках активні дієприкметники теперішнього часу з суфіксами *-уч-*, *-ач-* трапляються нечасто: *и потом будучим их щадком* (Укр. грам. XVст., 1499); *сего листа чтучим* (Укр. грам. В. Розова, 1424); *со всѣм текучим и стоячим водами* (Укр. грам. В. Розова, 1424); *слушаючим* (1424); *и речками малими в Русаву впадаючими* (1459). Ще рідше вживалися дієприкметники із старослов'янським суфіксом *-ущ-*, утворені, як правило, від дієслова *быти*: *нынешнимъ и потомъ будущимъ* (1433).

З XVI—XVIII ст. коло активних дієприкметників із суфіксами *-уч-*, *-ач-* у писемних пам'ятках значно розширилося: *фигуруючого* (1621); *вѣрующих, хвалячийся* (XVI ст.); *лежачого, належачои* (1584); *лежачоую* (1558); *розумѣючихся, прославляющих, кличущого, блюзнячого* (XVI ст.).

Для того часу були характерні як дієприкметники з церковно-слов'янськими суфіксами *-ущ-*, *-ащ-*, що не мають відповідників із суфіксами *-уч-*, *-ач-* (*могуще, глядущим, лжоущеи*), так і паралельні форми з відповідними українськими суфіксами *-уч-*, *-ач-*: *сѣдящій, приходящого, видѣщи, последующие, знаходящаяся* (1605—1606).

У XVII—XVIII ст. активні дієприкметники з суфіксами *-уч-*, *-ач-* і *-ущ-*, *-ащ-* стилістично розмежовували: у церковнослов'янських текстах вживалися форми на *-ущ-*, *-ящ-*, а поза текстами Святого письма форми на *-уч-*, *-ащ-* дуже рідкісні. У нецерковних текстах, за спостереженням українського мовознавця Павла Житецького (1836—1911), панують народні форми коротких дієприкметників із суфіксами *-уч-и*, *-ач-и* і утворювані від них повні форми з суфіксами *-уч-ий*, *-ач-ий*.

Активні дієприкметники із суфіксами *-уч-*, *-ач-* у пам'ятках української народно-розмовної мови XIX ст. майже не вживалися. Але окремі з них засвідчують тодішні словники і граматики. У «Словарі малоросійського...язика» П. Білецького-Носенка є дієприкметники *квитнучій, торохтячій*. У граматиці І. Могильницького йдеться про те, що українські дієприкметникові форми теперішнього часу на *-чій*, *-ча*, *-чое* в діалекті поширеніші, ніж старослов'янські форми на *-щій*, *-ща*, *-щое*, які вживалися лише в деяких писемних пам'ятках. Т. Шевченко інколи вдавався зі стилістичною метою до активних дієприкметників із церковнослов'янськими суфіксами *-ющ-*, *-ящ-* (*діющих, незрячим, скорбящих*). Проте вживання їх в активних дієприкметниках не стало літературною нормою української мови.

У другій половині ХІХ ст. із зародженням наукової і політичної літератури відновилася давньоукраїнська традиція творення активних дієприкметників із суфіксами *-ач-*, *-уч-*: *тремтячий, оповѣствуючий, починаючийся*. Вживання цих суфіксів у дієприкметниках спорадично усталилося в книжній мові лише в 30—40 роках ХХ ст.: *багровіючий ліс, бідніюче селянство, голубіюче небо, гріюче сонце, жевріючий вогонь, зеленіюче поле, зріючий колос*. Але регулярного творення в сучасній українській мові вони так і не набули.

У давньоруській мові активні дієприкметники минулого часу утворювалися за допомогою суфіксів *-ѣ, -вѣ, -ѣш-, -вѣш-*: *пожегѣ, пришедѣ, слышавѣ, открывѣ, дошедше, цѣловавѣше, искавѣше*.

У староукраїнській мові вийшли з ужитку давньоруські суфікси *-ѣ, -вѣ*, хоч у літературі до них зрідка вдавалися із стилістичною метою. Залишилися лише дієприкметники з суфіксами *-ш-, -вш-*: *создавшему, оуживших* (1350).

У сучасній літературній мові форми з суфіксами *-ѣ, -в* не вживаються, як і форми з суфіксами *-ш-, -вш-*, які інколи застосовують у художній літературі для стилізації під офіційно-ділову мову (пор. *пострадавший* у І. Котляревського). Виняток становлять лише дієприкметники *перемігший, минуший*.

Продуктивними у сучасній українській мові є активні дієприкметники минулого часу з суфіксом *-л-ий*: *змерзлий, посивілий, полинялий, загорілий, осиротілий, зів'ялий*.

Утворюються вони від основ інфінітива неперехідних дієслів доконаного виду з префіксом: *загоріти — загорі-л-ий, запізніти — запізні-л-ий*.

Безпрефіксні дієприкметники на *-л-ий* втратили категорію часу і перейшли до розряду прикметників: *спілий, стиглий, зрілий, прілий, умілий, талий, тривалий*.

При творенні активних дієприкметників минулого часу на *-л-ий* з інфінітивної основи випадає суфікс *-ну-* і кінцевий приголосний *-с-*: *змерзнути — змерз(ну)лий, збліднути — зблід(ну)лий, осісти — осі(с)лий*.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу. У давньоруській мові вони утворювалися з допомогою праслов'янських суфіксів *-мѣ, -омѣ*: *поѣка емѣ, облича емѣ, нарица емѣ, ненавидимѣ, хвалимѣ, гонимѣ; ведомѣ, несомѣ, сѣкомѣ, влекомѣ*. Російський мовознавець Сергій Обнорський (1888—1962) виявив, що вони властиві лише церковним текстам, а тому є запозиченими. Справді, ці дієприкметники в оригінальній давньоруській літератур-

ній мові не вживалися. Суфікс *-м-* був малопоширеним і в староукраїнських літературних джерелах: *спасаемый, непостижимый, зовомая, прозиваемый, желаемий, ратуемой* (XVIII ст.). У сучасній українській мові він не вживається. За походженням із цим суфіксом пов'язані сучасні прикметники *любимий, знайомий, терпимий, відомий, видимий*.

Пасивні дієприкметники минулого часу у давньоруській мові утворювалися за допомогою суфікса *-тъ*: *ютъ, клѣтъ*. Він був малопоширеним і в староукраїнській мові (*проклѣтъ, облитые, початое, принятъ, повитый, прикрытое*). Не набув значного поширення і в сучасній українській мові: *битий, грітий, жатий, дутий, роздертий, згорнутий, одягнутий, замкнутий*. Кількість дієприкметників на *-т-ий* в українській мові дуже обмежена. Вони утворюються переважно від односкладових дієслівних коренів — інфінітивних основ: на *-і-* (*гріти* — *грітий, зігріти* — *зігрітий, обігріти* — *обігрітий*); на *-и-* (*бити* — *битий, бити* — *битий, мити* — *митий, шити* — *шитий*); на *-а-* (*жати* — *жатий, зажати* — *зажатий, прижати* — *прижатий*); на *-у-* (*скути* — *скутий, підкути* — *підкутий, розкути* — *розкутий*); на *-о-* (*пороти* — *поротий, колоти* — *колотий, молоти* — *молотий*); на *-ер-* (*дерти* — *дертий, подерти* — *подертий, терти* — *тертий*).

До розряду продуктивних в українській мові належать пасивні дієприкметники минулого часу з суфіксом *-н-ий* (*-ен-ий*), що утворюються від основ інфінітива перехідних дієслів: на *-и-* (*білити* — *білений, боронити* — *боронений, бачити* — *бачений*); на *-і-* (*веліти* — *велений, напоїти* — *напоєний, угноїти* — *угноєний*); на приголосний (*везти* — *везений, гризти* — *гризений, перенести* — *перенесений*); на *-а-* (*бажати* — *бажаний, рубати* — *рубаний, різати* — *різаний*); на *-ува-* (*записувати* — *записуваний, підкреслювати* — *підкреслюваний*).

Якщо основи інфінітива закінчуються суфіксами *-ну-*, *-о-*, можуть утворюватися варіантні пасивні форми дієприкметників минулого часу з суфіксом *-ен-* і з суфіксом *-т-*: *бризнути* — *бризнений, бризнутий*; *вернути* — *вернений, вернутий*; *обернути* — *обернений, обернутий*; *одягнути* — *одягнений, одягнутий*; *висунути* — *висунений, висунутий*; *молоти* — *мелений, молотий*; *пороти* — *порений, поротий*; *колоти* — *колений, колотий*.

В українській мові дуже обмежене вживання активних дієприкметників:

— активні дієприкметники на *-уч-ий*, *-ач-ий* утворюються нерегулярно і мають тенденцію переходити в прикметники: *везучий, терплячий*;

— активні дієприкметники на *-л-ий* утворюються лише від неперехідних дієслів доконаного виду з префіксами: *прогнати — прогнилий*;

— активні дієприкметники на *-ш-ий, -вш-ий* вийшли з ужитку і утворюються як виняток: *перемігший*. Це дало підставу Ю. Шевельову твердити, що «тепер українська мова майже зовсім втратила активні дієприкметники».

Повністю зникли пасивні дієприкметники теперішнього часу (*записувати — записуваний*). У зв'язку з цим, на думку Ю. Шевельова, в українській мові не стало протиставлення граєм «активні дієприкметники»/«пасивні дієприкметники». Тому пасивні дієприкметники, наприклад, на *-н-ий*, втратили значення стану і наблизилися до ролі дієприкметника взагалі безвідносно до стану, напр.: *Пролинув угорі Крижак заблуканий* (М. Рильський); *Він був виспаний, здоровий і сильний* (Григорій Тютюнник); *Мокрі, стомлені, але радісно усміхнені, ми входили в ліс* (М. Стельмах).

Дієприкметники сучасної української мови втрачають і категорію часу: дієприкметники активного стану перестали протиставлятися між собою за теперішнім — минулим часом, оскільки дієприкметники минулого часу на *-ш-ий, -вш-ий* майже зникли; не вживаються також пасивні дієприкметники теперішнього часу на *-н-ий* і не протиставлялася з минулим часом. Втрата протиставлень за часом у межах активних і пасивних дієприкметників призвела до нейтралізації часових значень у цій групі слів.

На підставі того, що в дієприкметниках сучасної української мови відбуваються корінні видозміни граматичної будови, І. Кучеренко, Ю. Шевельов, І. Вихованець, А. Грищенко стверджують, що в дієприкметникові переважають прикметникові ознаки і тому його слід вважати віддієслівним відносним прикметником.

Дієприслівник як дієслівна форма

Від дієприкметника дієприслівник відрізняється значенням і особливостями словозміни.

Дієприслівник — вербойдна невідмінювана форма дієслова, яка означає додаткову дію як обставину протікання головної.

Дієприслівник поєднує в собі ознаки прислівника і дієслова, маючи й власні. Напр.: *Мене там мати повила і, повиваючи, співала... Там батько, плачучи з дітьми... не витерпів лихої долі* (Т. Шевченко).

Прислівникові ознаки. Прислівниковими ознаками дієприслівника є:

- відсутність форм словозміни (нульова парадигма);
- здатність вживатися у функції обставин (способу дії, часу, умови, причини);
- здатність бути залежним від дієслова-присудка;
- здатність поєднуватися з опорним дієсловом способом прилягання.

У реченнях *Стояли вони мовчазні, вдивляючись у далеке минуле своє* (О. Довженко); *Пронизливо кричали чайки, стрічаючи день* (О. Донченко); *Пересунувшись ліворуч, хлопець знайшов виступ у стіні* (О. Донченко); *Не спитавши броду, не ліз у воду* (Нар. творчість) дієприслівники *вдивляючись, стрічаючи, пересунувшись, не спитавши* є обставинами відповідно способу дії, причини, часу, умови.

Прилягаючи до дієслова-присудка, який виражає основну дію, дієприслівник означає дію, додаткову до неї. Тому його інколи називають другорядним присудком (О. Шахматов, В. Русанівський). Дієприслівник може виконувати і функцію другорядного присудка, і функцію обставини. Дії, названі дієсловом і дієприслівником, стосуються одного й того ж суб'єкта. Напр.: *Підуть дощі, оживляючи вологою поля* (О. Донченко); *Тепер, співаючи, дівчата тією стежкою ідуть* (М. Рильський). У першому реченні суб'єктом обох дій (*підуть, оживляючи*) є дощ, у другому — суб'єктом дії *співаючи, ідуть* є дівчата. У деяких мовах (алтайських, кавказьких, французькій) суб'єкт дієслова-присудка і суб'єкт дієприслівника не збігаються.

Дієслівні ознаки. До них належать:

— лише дієслівна твірنا основа для дієприслівників: *співати — співаючи, заснути — заснувши*;

— спільне лексичне значення у дієслова і відповідного дієприслівника: *працюю — працюючи, думати — думаючи*;

— категорія виду (в дієприслівниках завжди зберігається категорія виду відповідного дієслова): *здобувати — здобуваючи* (недок. вид), *здобути — здобувши* (док. вид);

— категорія перехідності/неперехідності (дієприслівники завжди зберігають категорію перехідності або неперехідності відповідного твірного дієслова): *сидіти — сидячи, сидівши* (неперехідні), *вручати подарунок — вручаючи, вручивши подарунок* (перехідні);

— категорія стану (дієприслівники завжди зберігають активний або пасивний стан відповідного твірного дієслова): *гойдати — гойдатися і гойдаючи — гойдаючись, взувати — взуватися і взуваючи — взуваючись*;

— постфікс *-сь (-ся)* як спільний засіб творення пасивного стану: *хитати — хитатися, хитаючи — хитаючись;*

— здатність керувати тими самими формами: *листуватися з друзями — листуючись з друзями, прокидатися від шуму — прокидаючись від шуму;*

— здатність сполучатися з тими самими прислівниками: *їхати швидко — їдучи швидко, йти поволі — йдучи поволі.*

Інокли у дієприслівниках визначають і категорію часу (М. Жовтобрюх, В. Русанівський, А. Грищенко) — теперішній і минулий час. Але достатніх підстав для цього немає. По-перше, основною ознакою категорії часу є відношення дії до моменту мовлення про неї. Такої ознаки дієприслівники не мають, бо їх дія додаткова і означається відношенням не до моменту мовлення про неї, а до основної дії. По-друге, вираження одночасності чи передуювання дії дієприслівника залежить не від семантики самого дієприслівника, а від значення основної дії (дієслова), яким воно зумовлене. По-третє, відносний характер часового значення дієприслівника (а не об'єктивний час) не дає змоги виділити граему минулого часу. На думку деяких граматистів (П. Кузнецов), часове значення у дієприслівника зрослося з категорією виду: дієприслівник, утворений від дієслова недоконаного виду, набуває значення недоконаного виду, яке повністю збігається зі значенням теперішнього часу (*співати — співаючи*); а дієприслівник, утворений від дієслова доконаного виду, набуває значення доконаного виду, яке збігається зі значенням минулого часу (*закінчити — закінчивши*). Тому доцільніше говорити не про категорію часу дієприслівника, а про часові значення дієприслівника: одночасність, попередність та наступність. Вони зумовлені категорією виду твірних дієслів. Дієприслівники недоконаного виду означають одночасність дії дієприслівника як додаткової дії з дією основною, напр.: *На березі стояли люди, стояли довго, проводжаючи очима рідних рибалок* (А. Шиян); *І, несучи вагу ту страшну, буду пісню веселу співать* (Леся Українка). В цих дієприслівниках виділяється одночасність дії, незважаючи на те, що дієслова мають форму минулого та майбутнього часу.

Дієприслівники доконаного виду означають попередність або наступність додаткової дії стосовно основної. У реченнях *Дівчата підбирали буряки, обрізавши гичку, складали в купи* (О. Донченко); *Поставивши відро на землю, хвилинку стояла нерухомо* (М. Коцюбинський) дія дієприслівника відбувається раніше дії дієслова (попередність). У реченні *Не доїжджаючи до ташинського мосту, Оксен круто завернув праворуч* (Г. Тютюнник) основна

дія (*завернув*) відбулася раніше і спричинила додаткову, виражену дієприслівником (*не доїжджаючи*), яка наступила після основної як її наслідок (наступність).

Дієприслівник не має таких дієслівних категорій, як категорія часу, категорія способу, категорія особи, категорія числа, категорія роду.

Власне дієприслівникові ознаки. До них належать:

... — значення додаткової дії;

— не властиві іншим частинам мови суфікси: *-учи* (*-ючи*) із значенням недоконаного виду при дієслівних основах теперішнього часу першої дієвідміни: бред(уть) + *учи* — *бредучи*, вітај(уть) + *учи* (*-ючи*) — *вітаючи*; *-ачи* (*-ячи*) із значенням недоконаного виду при дієслівних основах теперішнього часу другої дієвідміни: леж(ать) + *ачи* — *лежачи*, сид(ать) + *ачи* — *сидячи*; суфікси *-ши* (в основах на приголосний), *-вши* (в основах на голосний) із значенням доконаного виду при основах інфінітива: принес(ти) + *ши* — *принісши*, схова(ти) + *вши* — *сховавши*. Дієприслівникові суфікси *-учи*, *-ачи*, *-ши*, *-вши* утворилися з морфів дієприкметника і прислівника. Дієприкметниковими є морфи *-уч-*, *-ач-* (пор. *ревучий*, *миючий*, *керуючий*, *лежачий*, *висячий*), *-ш-*, *-вш-* (пор. рос. *несший*, *звавший*). Дієприкметникову основу має і морф *-и-* не без впливу прислівникового морфа *-и-* (пор.: *по-турецьки*, *мовчки*, *завширишки*, *завдовжки*). Але це не механічне поєднання морфів інших частин мови, це якісно нові суфікси з новим значенням, що сформувалися на базі уже наявних у мові морфних елементів;

— значення другорядного присудка (на відміну від прислівника, який виступає обставиною).

Як граматична категорія дієприслівник сформувався в історичну епоху української мови, тобто в епоху, засвідчену писемними пам'ятками. Граматисти (В. Русанівський та ін.) стверджують, що в давньоруській мові були лише зародки дієприслівника, який формувався на основі придієслівного вживання коротких активних дієприкметників, що втратили здатність змінюватися за відмінками, родами і числами.

У давньоруській мові короткі активні дієприкметники вживалися в предикативному й атрибутивному значенні, тобто могли бути присудком і означенням. На дієприслівники перетворювалися ті дієприкметники, що виступали у функції присудка, втративши здатність узгоджуватися з підметом. Вони в теперішньому часі мали чотири форми в називному відмінку: форму називного відмінка однини чоловічого і середнього роду на *-а*, *-А*; форму називного від-

мінка однини жіночого роду на *-чи*; форму чоловічого роду множини на *-че*; форму жіночого роду множини на *-чѣ*. Форми на *-че*, *-чи*, *-чѣ* чітко не розмежовувалися уже в найдавніших пам'ятках.

У староукраїнській мові форми на *-и*, *-ѣ* в писемних пам'ятках вживались дуже рідко і в сучасній українській мові вийшли з ужитку, закріпившись у російській (пор. рос. *держа, читая*). З трьох форм на *-чи*, *-че*, *-чѣ* закріпилася форма на *-чи* (колишній називний відмінок однини жіночого роду), яка стала єдиною для дієприслівників недоконаного виду.

Дієприслівники доконаного виду на *-в*, що були формою називного відмінка однини чоловічого і середнього роду минулого часу, у давній українській літературній мові вживалися тільки як данина традиції, а в сучасній українській мові повністю вийшли з ужитку, закріпившись у російській (пор. рос. *прочитав, написал, нарисовав*).

У сучасній українській літературній мові дієприслівники доконаного виду мають суфікси *-ши*, *-вши* які історично є формою називного відмінка однини жіночого роду минулого часу.

Як видно, дієприслівник має специфічне категоріальне значення (додаткова дія), своєрідні морфологічні категорії (єдність дієслівних і прислівникових ознак), своєрідну синтаксичну функцію (другорядний присудок і обставина), свої суфікси, яких не має жодна інша частина мови. Це й спричинило різні погляди на дієприслівник.

В. Виноградов визначив дієприслівник як гібридну прислівниково-дієслівну категорію з ознаками дієслова і прислівника. О. Пешковський вважав дієприслівник «змішаною частиною мови, яка об'єднує властивості дієслова і прислівника». В. Богородицький відносив дієприслівники до прислівників. В. Русанівський, А. Грищенко розглядають його як одну із форм дієслова. Але оскільки лексикограматичні властивості дієприслівників не вкладаються ні в рамки дієслова, ні в рамки прислівника, то це дає підстави достатньо обґрунтовано розглядати дієприслівник як самостійну частину мови. Цей погляд знайшов відображення в книзі «Синтаксис русского языка» (1912) Д. Овсянико-Куликовського і в підручнику «Русский язык» (1988) В. Бабайцевої і Л. Чеснокової.

Отже, історичне формування дієприслівника — це перетворення активних коротких узгоджуваних дієприкметників з предикативною функцією у неузгоджувані слова зі статусом окремої дієслівної форми під впливом прислівника.

Дієслівні форми на *-но, -то*

У сучасній українській мові вживаються невідмінювані слова на *-но, -то*, напр.: *Ой у полі жито копитами збито, під білою березою козаченька вбито й червоною китайкою тілонько накрито* (Нар. творчість); *Всюди було прибрано* (М. Стельмах); *Останній екзамен складено, школу закінчено* (О. Донченко).

За походженням ці слова є колишніми короткими дієприкметниками пасивного стану минулого часу середнього роду, які в називному відмінку закінчувалися на *-о*. Відірвавшись від парадигми відмінювання, вони перетворилися на невідмінювані форми з новою синтаксичною функцією — функцією присудка в односкладних безособових реченнях, напр.: *Закладено фундамент нового будинку; Занесено до трудової книжки*.

Безособові форми на *-но, -то* вживалися ще в давньоруській мові. Вони були поширені і в мові давньоукраїнських грамот (XIV—XV ст.): *З нового места послано князю великому тферскому* (Укр. грам. XV ст., 1488), *сѣна насичено досѣтъ* (Укр. грам. В. Розова, 1386—1418). Проте в цей час формально предикативні форми на *-но, -то* ще не відділялися від форм називного відмінка однини середнього роду коротких дієприкметників. У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. остаточно сформувався дієслівні форми на *-но, -то* в предикативній функції.

З повними пасивними дієприкметниками вони мають спільні і відмінні ознаки. Спільними є:

— утворення від основи інфінітива перехідних дієслів: *відремонтована квартира — відремонтовано квартиру; прочитана книга — книгу прочитано;*

— функція присудка в реченні: *робота була перевірена — роботу було перевірено;*

— наявність минулого часу: *трактор відремонтований — трактор відремонтовано;*

— наявність спільних суфіксів *-н-, -т-* в основі: *збудований — збудовано, покритий — покрито;*

— керування формами орудного і давального відмінків: *призначені студентам — призначено студентам, написані пером — написано пером.*

Відрізняються дієслівні форми на *-но, -то* від пасивних дієприкметників тим, що:

— не мають парадигми відмінювання;

— не вживаються в пасивних конструкціях;

- не виконують функції означення;
- вживаються як присудок лише в неозначено-особових реченнях;
- виступають лише присудком (пасивні дієприкметники виступають і означеннями, і присудками);
- мають власний суфікс *-о*: *відчинений* — *відчинено*;
- керують додатками у формі знахідного відмінка: *надруковано книгу, завершено роботу, здобуто перемогу*.

Отже, хоча форми на *-но*, *-то* виникли на базі коротких пасивних дієприкметників середнього роду і нині від кожного пасивного дієприкметника можна утворити форму на *-но*, *-то* (*прочитаний* — *прочитано*, *здобутий* — *здобуто*), але ці форми набули таких нових ознак, які вже не дають змоги розглядати їх як різновид пасивних дієприкметників. Таких ознак три: невідмінюваність, синтаксична функція, власний морф *-о* як формальний засіб вираження.

Невідмінюваність форм на *-но*, *-то* протиставляє їх дієприкметникам і зближує з невідмінюваною формою дієслова (дієприслівником) та незмінюваними частинами мови (прислівником, станівником). Морф *-о* у формах на *-но*, *-то* структурно і функціонально асоціюється з прислівниками і станівниками на *-о* (пор. *холодно*, *зелено*, *водяно*, *зоряно*). Та ці форми не стають обставинами (як дієприслівник і прислівник), а подібно до станівника набувають синтаксичної функції присудка безособових речень. Це остаточно відокремило їх від форм пасивних дієприкметників і сформувало в окрему самостійну дієслівну форму, паритетну з іншими дієслівними формами (фінітивними, інфінітивними, дієприкметниковими, прислівниковими).

Диференціальними ознаками цієї форми можна вважати: невідмінюваність, синтаксичну функцію присудка однокладних безособових речень і наявність формального засобу вираження — морфа *-о*.

По-різному називають форми на *-но*, *-то*: особливим різновидом пасивних дієприкметників (В. Русанівський та М. Леонова), присудковими (чи предикативними) формами (М. Плющ), безособовими формами (В. Токар). Але є підстави вважати їх дієслівною (п'ятою) формою — формою на *-но*, *-то*.

Отже, від інших частин мови дієслово відрізняється категоріальним значенням процесуальної дії і стану; морфологічними категоріями виду, часу, стану, способу, особи; морфологізованою синтаксичною функцією присудка в реченні; системою дієвідмінювання; власне дієслівними су-

фіксами *-а-ти, -и-ти, -ся, -ну-ти, -ува-ти, -ка-ти, -ича-ти* та ін.; наявністю вербоїдних форм інфінітива, дієприкметника, дієприслівника, форм на *-но, -то*.

Запитання. Завдання

1. Дайте повне визначення дієслова як частини мови.
2. Охарактеризуйте категоріальне значення дієслова.
3. Назвіть основні семантичні групи дієслів та дієслівні суфікси.
4. З'ясуйте особливості двох основ та морфологічних класів дієслова.
5. Охарактеризуйте категорію виду дієслова.
6. З'ясуйте питання про способи дієслівної дії.
7. Охарактеризуйте дієслівну категорію перехідності/неперехідності.
8. Чим відрізняється сучасна теорія категорії стану дієслів від теорії категорії стану за В. Виноградовим?
9. З'ясуйте особливості графем категорії способу.
10. Дайте характеристику категорії часу та категорії особи дієслова.
11. Охарактеризуйте інфінітив, дієприкметник і дієприслівник як вербоїдні форми.
12. З'ясуйте питання про історичне формування дієприслівника як дієслівної форми.
13. Які зміни відбулися в граматичній будові дієприслівника?
14. У чому полягають особливості структури і функцій дієслівних форм на *-но, -то*?
15. Складіть повну схему морфологічного аналізу дієслова і дієслівних форм.
16. Зробіть повний морфологічний аналіз п'яти-семи дієслів із художнього тексту.

2.6. Прислівник

Прислівник належить до числа самостійних частин мови, але протиставляється іменнику, прикметнику, дієслову та іншим частинам мови синтаксичною функцією та відсутністю системи словозміни.

Загальна характеристика прислівника як частини мови

Прислівник у реченні може займати різні позиції. Грецька, латинська і російська назви вказують на придієслівну синтаксичну позицію прислівника в реченні, однак він може знаходитися і при дієслові, іменнику, прикмет-

нику і прислівнику: *співати гарно, читати вголос, їзда верхи, дуже блідий, надзвичайно тихо*.

Прислівник (рос. наречие — калька лат. *adverbium ad* — префікс *при-*, *verbi-um* — дієслово, грец. *επιρρημα*, *επιρ'* — префікс *при-*, *ρημα* — дієслово, рос. *речь*) — лексико-граматичний клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії, ознаки непроцесуальних ознак (якості), зрідка ознаки предмета, що виконує синтаксичну функцію обставини або означення, інколи частини присудка.

Прислівник (як і інші частини мови) визначається сукупністю семантичних, морфологічних, синтаксичних і морфемних особливостей. Категоріальне значення непроцесуальної *ознаки дії* виявляється в тому, що прислівник дає дієслову часову, локальну, причинову, цільову, якісну, кількісну та іншу характеристики, напр.: *Сьогодні йшов лісом швидко* (час, напрямок, якість дії); *Працював багато і наполегливо* (кількість і якість дії); *Відмовився спересердя* (причина); *Не прийшов навмисне* (мета). Такі прислівники залежать від дієслів і дієприслівників

Категоріальне значення непроцесуальної *ознаки ознак* виявляється в якісній та кількісній характеристиці ознаки, названої прикметником, дієприкметником та прислівником: *дуже тонкий, надто сміливий, трохи смішний; прочитаний по діагоналі, підписаний зопалу, перевірений нашвидкуруч, завершений вчора; дуже швидко, надто повільно*. Такі прислівники залежать від прикметників, дієприкметників і прислівників.

Категоріальне значення непроцесуальної *ознаки предмета* у прислівниках виявляється в його якісній характеристиці: *кава по-турецьки, рух уперед, крок назад, зовсім дитина, біг галопом, плавання брасом, їзда верхи, читання лежачи, ходіння напомацки, читання вголос, сорочка навипуск*. Такі прислівники залежать від іменника.

За лексичним значенням прислівник подібний до прикметника і дієприкметника, оскільки ознаку виражають і прикметники, і дієприкметники. Але вони її виражають за допомогою синтаксичного роду, числа і відмінка, а прислівника — нульовими морфологічними засобами.

Синтаксичні властивості прислівників:

— здатність бути обставиною: *влітку, спочатку, завтра, рано, пізно, здавна* (прислівники часу), *вгорі, додому, навколо, далеко, поруч* (прислівники місця), *зозла, спересердя, зопалу, спросоння, здуру* (прислівники причини) та ін.;

— здатність бути неузгодженим означенням: *кава по-варшавському, прогулянка верхи, їзда галопом, прогулянка пішки, Україна сьогодні*;

— здатність сполучатися з дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками у функції залежного компонента: *стояти поруч, сказати зопалу, зробити напоказ; дорога додому, читання вголос; дуже веселий, трохи темний, занадто розв'язний, відомий здавна; надзвичайно швидко, абсолютно неможливо, зовсім близько;*

— здатність сполучатися з прислівниками у функції головного компонента: *дуже цікаво, кругом зелено, навколо зовсім тихо;*

— здатність прилягати до головного компонента в синтаксичних словосполученнях, оскільки прислівники не мають форм словозміни: *читати швидко, запитати спрощення, надзвичайно приємно, дорога назад, пізно вночі;*

— здатність прислівника бути компонентом дієслівного складеного присудка: *До міста було близько; Жартів було занадто багато; Все тут не так;*

— здатність бути детермінантом (лат. *determino* — означаю), тобто надавати непроцесуальну ознаку не окремому членові речення, а всьому реченню (відноситись не до одного члена, а до цілого речення): *Десь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талант до віршів не позичений, а власний (Леся Українка); Сьогодні стогнуть від вітру дерева і ллють холодні дощі; Вночі зникли хмари і засяяли ясні зорі (термін «детермінант» запровадила у 60-ті роки Н. Шведова);*

— нездатність мати при собі залежне означення, виражене прикметником.

Прислівники від інших частин мови відрізняються і своїми суфіксами: *-о (швидк-о, весел-о, ніжн-о); -и (похижацьк-и, мовчк-и); -е (гаряч-е, блискуч-е, рішуч-е, удруг-е, усот-е); -ичі, -ічі (тр-ич-і, дв-іч-і); -ом (раз-ом, гурт-ом, галоп-ом); -ці (назир-ці, наодин-ці, нахиль-ці); -ох (удв-ох, усім-ох); -а (справ-а, злів-а, щомог-а, згорд-а).*

Отже, своєрідність значення, морфологічних ознак, синтаксичних властивостей і характер суфіксів виділяють прислівник з-поміж інших слів як самостійну частину мови.

Оскільки ознаку дієслова виражають і прислівники, і іменники з прийменниками або без них, то віднесеність таких слів чи до іменника, чи до прислівника викликає труднощі, пор. два речення: *Хлопці сьогодні пішли додому не селом, не полем і не берегом, а лісом; Ми йшли лісом.* Критерієм розмежування таких явищ може бути їх синтаксична властивість: якщо такі слова не допускають при собі прикметника-означення, то вони означають обставину дії і тому є прислівниками; якщо ж допускають, то вони означають об'єкт дії і тому є іменниками. У першому

реченні слово *лісом* не може сполучатися з прикметником і тому є прислівником (тут *лісом*, як і *полем*, *берегом* має обставинне значення напрямку дії). У другому реченні слово *лісом* може сполучатися з прикметником (*йшли хвойним лісом*, *осіннім лісом*, *зеленим лісом*), бо означає об'єкт дії, і тому є іменником.

Прислівник має такі морфологічні ознаки:

— подібно до дієприслівника і на відміну від іменника, прикметника, числівника, дієслова прислівник не має форм словозміни (має нульову парадигму);

— прислівники співвідносяться з іншими частинами мови. з іменниками (*восени* — *осінь*, *взимку* — *зима*, *вночі* — *ніч*, *верхом* — *верх*); з прикметниками (*по-новму* — *новий*, *по-українському* — *український*, *наліво* — *лівий*, *добре* — *добрий*); з числівниками (*вдвоє* — *два*, *двічі* — *два*, *тричі* — *три*); із займенниками (*по-нашому* — *наш*, *по-моєму* — *мій*); з дієсловами (*мовчки* — *мовчати*, *бігом* — *бігти*); з дієприслівниками (*співати ідучи*; *читати лежачи*);

— кількісно-якісні прислівники мають ступінь порівняння: *швидко* — *швидше* — *найшвидше*, *чисто* — *чистіше* — *найчистіше*, *весело* — *веселіше* — *найвеселіше*.

Тому прислівники поділяють на займенникові, іменникові і дієслівні.

Найархаїчнішими є займенникові прислівники, що втратили морфемну подільність: **dhe* — індоєвропейський прислівник (із значенням місця), український *де*, старослов'янський *къде*, російський *где*; **kudha* — індоєвропейський прислівник (із значенням місця), санскритський *kuha*, російський *куда*, український *куди*; *як*, *коли*, *чому*, *там*, *потім*.

Іменникові прислівники здебільшого сформувалися: із застиглих форм іменників, що одержали самостійне значення (*взяти даром*, *іти лісом*, *їхати галопом* — О. в.); із застиглих прийменниково-відмінкових форм (*здавна*, *зблизька* — прийменник з + Р. в.; *віддавна* — прийменник від + Р. в.); із числівників з прийменниками (*удвоє*, *втроє*); із прикметників (*гаряче*, *тепло*).

Дієслівні прислівники утворилися на основі дієслів та дієприслівників: *майже* (від *мати*), *видно* (від *видіти*), *спішно* (від *спішити*), *смішно* (від *смішити*), *зопалу* (від *випалити*), *напоказ* (від *показувати*).

Займенникові прислівники — це ті слова, які суміщають у собі значення займенника й прислівника. Вони не називають різних обставин, а лише або вказують на них, або узагальнюють їх, або виражають запитання.

Займенникові прислівники поділяються на шість розрядів:

— запитальні (*де?, куди?, звідки?, чому?, для чого?, як?, коли?*), напр.: *Де схована доля незнана?* (Леся Українка); *Куди ви, ночі веснянії, од нас полинули?* (Леся Українка);

— відносні (запитальні, але у функції сполучних слів), напр.: *Досвітній огонь запали, коли ще зоря не заграла* (Леся Українка); *Де ти, фантазіє, там радощі й весна* (Леся Українка); *Коли втомлюся я життям щоденним, тоді я думку шлю в світи далекі* (Леся Українка);

— означальні (*завжди, інколи, всюди, повсюди, скрізь*), напр.: *Всюди буйно квітне черемшина* (Нар. творчість); *Скрізь чутно її [пісню] на майдані і в полі* (Леся Українка);

— вказівні (*тут, там, онде, туди, сюди, тоді, тому, так*), напр.: *І, може, тоді завітає та доля жадана до тебе, моя ти Україно мила* (Леся Українка); *Там гімни лунають любові* (Леся Українка); *Чи то так у жалю, в голосінні промайнуть молодії літа?* (Леся Українка); *Моя мрія туди полинула, де грала кохано рожева зоря* (Леся Українка); *Онде балочка весела* (Леся Українка);

— заперечні (*ніде, ніколи, нікуди, ніяк, нізвідки*), напр.: *Самі ж кайдани ніколи не спадуть!* (Леся Українка); *В небі блакитнім ніде ні хмарини* (Леся Українка);

— неозначені (*колись, коли-небудь, де-небудь, десь*), напр.: *Пишно займались багрянії зорі колись навесні* (Леся Українка); *Із-за гори десь доносився гук від далекого дзвона* (Леся Українка).

Отже, прислівники як клас слів мають специфічне категоріальне значення, морфологічні ознаки, синтаксичні функції, суфікси.

Лексико-граматичні розряди прислівника

За лексичним значенням, синтаксичними властивостями і словотвірними особливостями прислівники поділяються на означальні (атрибутивні) і обставинні.

Атрибутивні прислівники. Вони означають:

— якість дії, ознаки предмета: *швидко, весело, ясно, мудро, ніжно, по-українському, по-нашому, по-парубоцькому;*

— ступінь якості та інтенсивності дії або вияву ознаки (кількісне значення): *гаряче любити, смертельно поранити, тільки-тільки сіріє, зовсім хворий, дуже красивий, надзвичайно ніжний;*

— порівняння: *соловейком, зигзицею, дугою, вовком, стовпом, по-турецьки, по-московському, по-французьки.*

Атрибутивні прислівники пояснюють дієслово, прикметник і прислівник: *вчитися відмінно, говорив урочисто, міцно тиснути руки; прекрасно оздоблений, грамотно написаний, досить активно і досить активний, надзвичайно уважний і надзвичайно уважно.*

У словотвірному відношенні атрибутивні прислівники співвідносні з прикметниками: *надзвичайний — надзвичайно, зелений — зелено, активний — активно.* У морфемному плані вони характеризуються здебільшого суфіксами *-о, -е* і префіксом *по-*: *тих-о, швидк-о, сумлінн-о; дуж-е, гаряч-е добре; по-материнському, по-жіночому, по-дівочому, по-дитячому.* Деякі якісні прислівники мають двочленну категорію ступенів порівняння: *швидко — швидше — найшвидше*

Обставинні прислівники. Вони характеризують дію, ознаку, зрідка предмет з позиції різних обставин — способу дії, часу, місця, причини, мети: *разом, гуртом, оптом, поодинці, вроздріб, удвох (спосіб); влітку, спочатку, завтра, здавна, рано, пізно, вночі, вдень (час); вгорі, внизу, додому, кругом, далеко, близько, спереду, поруч, довкола (місце); зозла, спересердя, зопалу, спросоння, здуру (причина); на зло, навмисне, наперекір, напоказ (мета).*

Атрибутивні і обставинні прислівники розрізняються валентністю:

— атрибутивні сполучаються з дієсловами, прикметниками та прислівниками і не можуть сполучатися з іменниками: *їхати швидко, надмірно швидкий, надмірно швидко;*

— обставинні прислівники сполучаються з дієсловами, прикметниками, прислівниками та іменниками: *йти вперед, завжди веселий, пізно вночі, Київ сьогодні, Дніпропетровськ завтра, кава по-турецьки;*

— лише обставинні прислівники можуть відноситися не до одного слова, а до цілого речення і виконувати детермінативну функцію, напр.: *Навколо яблуні цвітуть; Нині черемшина цвіте буйно.*

Атрибутивні і обставинні прислівники перебувають у стані взаємодії, про що свідчить здатність атрибутивних переходити в обставинні, і навпаки, пор.: *високо підняти руку* (атрибутивний) і *високо літати* (обставинний); *іти додому* (обставинний) і *дорога додому* (атрибутивний).

Деякі граматисти (А. Грищенко та ін.) небезпідставно виділяють і третю групу прислівників — *предикативні прислівники*. Серед них виокремлюють дві підгрупи:

— власне предикативні, які в реченні виконують тільки функцію предиката (присудка): *безлюдно, важливо, вітряно, видно, спішно, можна, морозно, треба, потрібно,*

чутно, сумнівно, ліньки, прикро, жалко, корисно, соромно, необхідно, варто та ін.;

— предикативно-атрибутивні, які в реченні вживаються то в функції присудка, то в функції обставини, напр.: *Мені весело — Весело засміятися; Надворі сонячно — Сонячно усміхатися; На серці спокійно — Спокійно спати*

Власне предикативними вважають іменники, що вживаються як функціональні синоніми до прислівників: *жалко — жаль, страшно — страх, грішно — гріх, соромно — сором, кривдно — кривда (Бити тварину — гріх; Мені жаль нездійснених мрій)*.

Оскільки ці прислівники мають категоріальне значення «стану особи чи природи» і виконують функцію предиката в односкладних реченнях, то частина граматистів (Л. Щерба, В. Виноградов, М. Жовтобрюх) надають їм статусу окремої самостійної частини мови — категорії стану (станівника).

Категорія ступенів порівняння прислівника

Атрибутивні прислівники на *-о, -е* в українській мові мають двочленну парадигму ступенів порівняння — вищий, найвищий: *весело — веселіше — найвеселіше; дуже — дужче — найдужче*. Деякі граматисти відносять її до категорії словозмінної, вважаючи, що ступені порівняння є граматичними формами одного й того самого за значенням слова: *тепло — тепліше — найтепліше*. Насправді ж кожний ступінь порівняння має окреме самостійне лексичне значення: *тепло* — назва ознаки без вияву її інтенсивності, *тепліше* — назва низького ступеня вияву ознаки, *найтепліше* — назва найвищого ступеня вияву ознаки. У слів *тепло, тепліше, найтепліше* різні денотати, тому й лексичні значення різні. А отже, творення ступенів порівняння прислівників — це творення не форм одного й того ж слова, а різних лексем. Тому ступені порівняння прислівника (як і прикметника) — явище словотвірне, а не словозмінне (І. Милославський).

Крім того, словозміна передбачає регулярне творення словоформ (пор. словозмінну категорію часу в дієслів: *читаю, читав, читатиму*). Ступені порівняння можливі не від усіх прислівників (є нерегулярними), а отже, вони утворюють не форми однієї лексеми, а різні лексеми. Цей висновок повністю відповідає визначенню прислівника як невідмінюваного класу слів.

На думку деяких граматистів (І. Милославський), визнання ступенів порівняння прислівника самостійними лексемами породжує питання про статус цих лексем у системі частин мови. За їхнім переконанням, ступінь порівняння прислівників слід виділити в особливий розряд невідмінюваних слів зі своєю семантикою і синтаксичними властивостями — здатністю сполучатися з іменниками і дієсловами.

Походження та історія вивчення прислівника

Дослідники відзначають, що вже в праїндоевропейській мові були й незмінні слова, зокрема й прислівники. Частина цих слів мала форму застиглих імен, яким, за словами відомого французького славіста Антуана Мейє (1866—1936), автора книги «Общеславянский язык», яка була перекладена в Москві у 1951 р., ніколи не була властива словозміна. Німецький мовознавець Герман Пауль (1846—1921) висловив думку про те, що найдавніші прислівники розвинулися з імен ще до часу творення флексій, внаслідок чого адвербіалізувалася не відмінкова форма, а чиста форма імені.

Грамматична система праїндоевропейської мови сама сприяла адвербіалізації іменних форм, бо, за А. Мейє, в ній «кожне слово має ту форму, якої вимагає зміст, а не форму, залежну від форми іншого слова в реченні». У системі цієї мови «не було “керування” одного слова іншим»: «Незалежність слова була основною рисою структури індоєвропейської мови. Навіть прикметник не утворював словосполучення з іменником, він тільки прилягав до нього». За таких умов відмінкові форми, що вживалися як обставини, стали усвідомлюватися як незмінні слова.

Праїндоевропейські прислівники збереглися в інших мовах: албанській (*ku* — де), авестійській (*kuda*), в давньоіндійській (*kuha* < *kudha*), праслов'янській (*къ-де*, пор. рос. *где*, укр. *де*).

З праїндоевропейської їх успадкувала праслов'янська мова. Але в ній за аналогією до індоєвропейських виникали й свої прислівники: із суфіксом *-de* (*онъде* — там онде, *сьде* — тут, пор. рос. *здесь*, *инъде* — там десь); із суфіксом *-to* (*като* — куди, *сето* — сюди, *тато* — туди); із суфіксом *-da* (*koda*, пор. рос. *куда*, укр. і білор. *куди*; *kog + da*, *tog + da* — від займенників *-ko*, *-to*, пор. рос. *когда*, *тогда*); із суфіксом *-l'* від займенників *je-*, *ko-*, *to-* (пор. рос. *јеле*; *ко-ль*, *ко-лі*, пор. рос. *сколько*; *то-ль*, пор. рос. *столько*; *до-коле*, пор. укр. *доки*).

У праслов'янський період виникли такі прислівники:

— відприкметникові: *весело, много, мало, тихо, тупе* (дешево, пор. в західноукр. діалектах «тане» — дешево);

— відіменникові: *дома, домові* — додому, *долові* — вниз, додолу, *вчера* — вчора, *вечір* — увечері, *йутро* — вранці;

— відчислівникові: *то ргво* — тепер, *двашти* — двічі (від числ. *два* + діеприкметник *-iti*), *тришти* — тричі (від три + *iti*); паралельні форми *двашьди, тришьди* (від *два* + основа *ход-* > *шьдз*).

Такими є шляхи зародження і розвитку прислівників сучасної української мови. Отже, прислівник — це частина мови, яка бере початок з праіндоевропейської мови.

На прислівник звернули увагу вже античні (давньогрецькі) граматисти. Діонісій Фракійський (александрійська школа) назвав прислівник *επιρρημα* (*επιρ* — на, при + *ρημα* — дієслово) як слово, що стоїть при дієсловах. Так сприйняли його і римські граматисти. У них прислівник *adverbium* (при дієслові). Цей термін перейшов і в європейські граматики.

Російська граматика до середини ХІХ ст. розглядала прислівник разом зі службовими словами як категорію часток, які не мають форм словозміни (на базі морфологічного принципу класифікації частин мови).

У другій половині ХІХ ст. вчені О. Потєбня і О. Шахматов звернули увагу на синтаксичну функцію прислівника, що дало можливість виявити його зв'язок із прикметниками, іменниками та прислівниками.

Тривалий час прислівник ототожнювався з іншими частинами мови. М. Ломоносов, наприклад, до прислівників відносив заперечні і стверджувальні частки, питальні займенники, деякі вигуки. Його заслугою було те, що він обґрунтував творення прислівників як процес застигання іменникових закінчень. Після М. Ломоносова багато російських учених вилучили прислівник зі складу частин мови, бо розглядали його як синтаксичне явище, що виражає тільки відношення. Наприклад, російський лінгвіст Федір Буслаєв (1818—1897) стверджував, що прислівник не є особливою частиною мови.

Сучасні українські граматисти вважають, що прислівник не має самостійного лексичного значення (І. Вихованець, К. Городенська), що воно залежить від значення прикметника. Звичайно, значення всіх похідних формується на базі значень твірних слів, однак за значенням прислівник принципово відрізняється від прикметника. Значення прикметника залежне від іменника (від носія оз-

наки), з яким він вступає в синтагматичні зв'язки (*біла акація, білий вірш; червоні яблука, червоне дерево, червона лінія*). Значення прислівника повністю абстраговано від носія ознаки (*швидко, тихо*), а частина прислівників взагалі не утворюється від прикметника (*сьогодні, вчора, влітку, двічі*) і залежить від лексичного значення дієслова.

Отже, значення прислівника цілком самостійне, хоч воно й формується на базі значень інших частин мови — іменника, прикметника, числівника, дієприслівника.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте визначення прислівника як частини мови
2. Дайте загальну характеристику прислівника як частини мови.
3. Охарактеризуйте категоріальне значення прислівника.
4. З'ясуйте морфологічні ознаки і синтаксичні властивості прислівника.
5. Охарактеризуйте суфікси прислівників.
6. Чим відрізняється прислівник від прикметника?
7. Охарактеризуйте лексико-граматичні розряди прислівників.
8. Якими ознаками розрізняються атрибутивні і обставинні прислівники?
9. Охарактеризуйте категорію ступенів порівняння прислівника.
10. З'ясуйте питання про походження і історію вивчення прислівника.
11. Складіть схему морфологічного аналізу прислівника.

2.7. Слова категорії стану (станівник)

Серед іменників, прислівників, модальників поступово виокремлювалася група слів, яка втрачала ознаки первинних частин мови і набувала нового категоріального значення (значення стану) та нової синтаксичної функції, напр.: *Який жах! Який жаль! На вулиці спекотно! Треба працювати.* У мовознавстві їх стали розглядати як самостійну частину мови — слова категорії стану (станівник).

Загальна характеристика станівника

Явище стану може виражатися в українській мові не тільки граматичною категорією стану дієслова, а й самостійною частиною мови — станівником.

Станівник — клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуального стану у функції головного члена (присудка) односкладних (безособових) речень.

До станівника належать слова *безлюдно, важливо, вітряно, видно, спішно, можна, морозно, треба, потрібно, чутно, сумнівно, ліньки, прикро, жалко, корисно, соромно, необхідно, варто, страх, жаль, гріх, лихо, тихо* і под. Загальнокатегоріальне значення стану цих лексем характеризується непроцесуальністю, що відрізняє їх від дієслів із значенням процесуального стану; пор.: *спішити* (дієслово) — *спішно* (категорія стану), *морозити* (дієслово) — *морозно* (категорія стану), *жаліти* (дієслово) — *жалко, жаль* (категорія стану).

Значення непроцесуального стану є семантичною базою, на якій формується станівник як частина мови. Вона виявляється в кількох лексико-семантичних групах.

Категоріальне значення непроцесуального стану станівник виражає за допомогою нульової парадигми, чим протиставляється іменнику, прикметнику та дієслову і зближається з прислівником. Невідмінюваність — це його морфологічна ознака.

В окремих випадках станівник зберігає форми ступенів порівняння (*Нам було приємно, а господарям приємніше; Сьогодні тепло, а вчора було тепліше*), форму умовного способу (*Добре було їй при рідній матері*) та форми теперішнього, майбутнього і минулого часу (*Нам весело; Нам буде весело; Нам було весело*). Але ці морфологічні ознаки не визначають сутність станівника як частини мови, вони, найімовірніше, є залишками морфологічних ознак тих частин мови, на основі яких він сформувався.

Крім категоріального значення, визначальною ознакою станівника є його синтаксична функція — функція головного члена односкладного (безособового) речення. Це диференціальна (релевантна) ознака, яка розмежовує станівники і нестанівники (інші частини мови). Напр.: *Тихо стало скрізь у лузі* (Леся Українка) — *Тихо, тихо з неба світить промінь* (Леся Українка); *Ой чи не жаль тобі, Галю, молоденьких літ?* (Леся Українка) — *Жаль його серце гнітить* (Леся Українка). У першому реченні слово *тихо* є станівником, бо виступає головним членом безособового речення, у другому — прислівником, тому що виступає обставиною до дієслова-присудка *світить*. У третьому реченні слово *жаль* є станівником, оскільки виконує функцію головного члена безособового речення, а в четвертому — іменником, тому що виконує функцію підмета при присудкові *гнітить*.

Іншими синтаксичними властивостями станівника є:

— нездатність означати чи доповнювати інші члени речення, оскільки станівник виконує функцію незалежного компонента речення — головного члена односкладного речення. Цим він відрізняється від прислівника і прикметника, напр.: *Тихо в садку, тихо в місті, бо пізня година* (Леся Українка), пор.: *Тихо, тихо Дунай воду несе* (Нар. творчість);

— здатність сполучатися за допомогою прилягання зі зв'язкою *бути* і допоміжним дієсловом *стати* у функції залежного компонента — іменної частини складеного головного члена, напр.: *Йому було добре* (Леся Українка); *Тихо було у повітрі* (Леся Українка); *Було їм страшно від розмов* (Леся Українка); *Тоді ж кругом так весело було* (Леся Українка); *І на серденьку знов стане тихо* (Леся Українка); *Тяжко чогось мені стало* (Леся Українка);

— здатність мати при собі у функції залежних компонентів додатки, зокрема в давальному відмінку, обставини, інфінітиви, напр.: *Не жаль мені життя, а жаль тії людини, що у мені живе* (Леся Українка); *Скрізь чутно пісню, на майдані і в полі* (Леся Українка).

Отже, станівник як самостійна невідмінювана частина мови сформувалася на семантико-синтаксичній основі.

Лексико-семантичні групи станівника

За значенням слова категорії стану поділяють на такі лексико-семантичні групи:

— слова на позначення фізичного, психічного, інтелектуального, емоційного стану людини і взагалі істоти: *безпечно, боязко, видно, досадно, зрозуміло, заздро, небезпечно, темно, тривожно, прикро, страшно, холодно, чутно, страх, охота, важко, сумно, тяжко, радісно*. Напр.: *Чи сумно вам, чи радісно читать оповідання про велику драму?* (Леся Українка); *Сором хилитися, долі коритися!* (Леся Українка); *Всім зрозуміло, що прийде щасливе майбутнє;*

— слова на позначення стану середовища, яке оточує людину: *сухо, тихо, тепло, темно, глухо, сумно, душно, тісно, гарно, красно, пусто*. Напр.: *У садочку так глухо і темно* (Леся Українка); *Як же тут гарно! Як же тут тихо!* (Леся Українка); *Ой, чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині!* (Леся Українка); *Глухо і сумно кругом на просторі* (Леся Українка);

— слова на позначення стану природи: *тихо, сухо, душно, тепло*. Напр.: *Тихо і тепло, так наче і справді весна* (Леся Українка); *Сухо, ніде ні билини, усе задавило каміння. Душно, ніде ні краплини* (Леся Українка);

— слова на означення стану з модальним відтінком: *жаль, шкода, доволі, заздро, треба, можна, неможливо, необхідно, варто* (з інфінітивом), *пора, сором*. Напр.: *Жаль мені, що й цей порив погасне* (Леся Українка); *Шкода! Ви вірите, що єсть і рай, і пекло* (Леся Українка); *Пора мені в путь! Пора у путь, хвилини йдуть* (Леся Українка); *Доволі вже сльозам литися* (Леся Українка).

Межі між цими лексико-семантичними групами умовні. Залежно від контексту той чи інший станівник може виражати і психічний стан людини, і стан середовища, може мати модальний відтінок і не мати його. Пор.: *На морі так темно* (стан природи) — *У мене трошки темно в хаті* (стан середовища); *Тихо було у повітрі* (стан природи або середовища) — *І на серденьку знов стане тихо* (психічний, емоційний стан людини).

Частиномовна база станівника

Станівник сформувався на базі різних частин мови, але не в усіх своїх лексичних значеннях, а лише тих, які стали вживатися у функції присудка. До них належать:

— іменники (*час, пора, гріх, лінь, охота, жаль, лихо, горе, шкода, сором*), напр.: *І жаль мені, і думаю я з жалю* (Леся Українка); *Ой час-пора молоденькій та гіллячко звить! І гіллячко і віночок вже звити пора* (Леся Українка); *Дуже шкода!* (Леся Українка); *Ой лихо! Ой горе! Пора мені в путь! Горе тому, в чие серце її сльози кануть!* (Леся Українка); *Час, моя пісне, у світ погуляти. Та сором сліз, що ллються від безсилля* (Леся Українка);

— прислівники, співвідносні з прикметниками (*сухо, душно, важко, сумно, тихо, тепло, тяжко, радісно, добре, страшно, весело, темно, смутно, гірко*), напр.: *Згодилась, прийде, хоч тяжко дуже* (Леся Українка); *Смутно, гірко йому в самотині* (Леся Українка); *Глухо і смутно кругом на просторі* (Леся Українка);

— модальні слова (*можна, треба, необхідно, можливо, варто*), напр.: *Осяяти землю нещасною треба* (Леся Українка); *Не варто служити химерному світу* (Леся Українка);

— прислівники, співвідносні з дієсловами (*чутно, заздро, пор. чути, заздрити*): *Скрізь чутно пісню, на майдані і в полі* (Леся Українка); *Невже тобі заздро, богине, на вбогее щастя моє* (Леся Українка).

Але в усіх випадках у станівник переходять лише ті слова, які втрачають всі інші функції і виконують лише функцію головного члена односкладного (безособового) речення.

Історія дослідження станівника

Питання про станівник в лінгвістиці нині ще не розв'язане. Одні вчені зовсім не визнавали цієї частини мови (А. Шапіро, М. Петерсон, П. Кузнецов), оскільки вбачали в них або звичайні прислівники (*тихо, холодно*), або іменники (*жаль, страх*). Інші виділяють ці слова в окрему групу, не називаючи її частиною мови. Наприклад, А. Грищенко, хоча слова цієї категорії розглядає у складі прислівника, але виокремлює їх і називає предикативними прислівниками: *безлюдно, важливо, вітряно, спішно, морозно, треба, потрібно, соромно*. Чеські лінгвісти ці слова виділили в окрему групу і в першій половині 50-х років ХХ ст. назвали предикативами, хоч і не надали їм статусу самостійної частини мови. Їх ще називали «безособово-предикативними словами», «предикативними словами».

Першим виокремив групу слів, які беззастережно не можна віднести до жодної частини мови (*не можна, можна, жаль, треба, час, пора*), об'єднав зі словами типу *холодно, ясно, весело; повинен, рад, бути наготові, без пам'яті, замужем* і назвав їх усі категорією стану, надавши їй статус самостійної частини мови, Л. Щерба у 1928 р. в статті «О частях речи в русском языке». За його визначенням, ці слова у поєднанні зі зв'язкою не є ні повними прикметниками, ні іменниками у називному відмінку. Вони виражаються або незмінюваною формою (*тепло, душно, морозно*), або формою іменника з прийменником (*без пам'яті*), або формою іменника в орудному відмінку (*замужем*).

В. Виноградов обґрунтував статус цих слів як самостійної частини мови. Категорію стану визнали і М. Поспелов, Є. Галкіна-Федорук, М. Жовтобрюх, І. Милославський.

У 60—70-ті роки ХХ ст. термін «категорія стану» не вживався, його було замінено терміном «предикатив». Але й предикативи не мали загального визнання як самостійної частини мови. Не визнала за предикативами статусу самостійної частини й російська академічна граматика (1970, 1980). Проте є підстави вважати слова категорії стану самостійною частиною мови і відповідно до української традиції назвати її «станівником».

Отже, станівник — це самостійна частина мови, яка відрізняється від інших категоріальним значенням і функцією.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення станівника.
2. З'ясуйте категоріальне значення, морфологічні ознаки і синтаксичні властивості станівника.
3. Охарактеризуйте лексико-граматичні групи станівника.
4. З'ясуйте частиномовну базу станівника.
5. Охарактеризуйте питання про історію дослідження станівника.
6. Доведіть, що станівник має всі ознаки самостійної частини мови.
7. Чим станівник відрізняється від прислівника?
8. Складіть схему морфологічного аналізу станівника.

2.8. Модальні слова (модальник)

Зміст усного чи писемного тексту так чи інакше стосується дійсності. Це відношення змісту до дійсності називається модальністю, яка охоплює всю тканину мовлення і виявляється в кожному висловлюванні.

Поняття про модальність

Модальність є мовною універсалією і належить до числа основних категорій мови. На думку В. Виноградова, вона притаманна всім європейським мовам.

Модальність (лат. *modalis* — модальний, *modus* — міра, спосіб) — це функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту висловлювання. Наприклад, зміст речення *Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий та коханий* (Леся Українка) відноситься до дійсності як реальний; у реченні *Чи буде дим у ріднім краю солодким та коханим?* виражено відношення мовця до змісту як сумнів, невпевненість.

Розрізняють об'єктивну модальність і суб'єктивну модальність. *Об'єктивна модальність* — це обов'язкова ознака кожного висловлювання, одна з категорій, яка формує предикативну одиницю — речення. Об'єктивна модальність виражає відношення висловлювання до дійсності як реальне або нереальне (ірреальне): *Люди були щасливі* (реальне відношення), напр.: *Хай люди будуть щасливі!*; *Люди були б щасливі* (ірреальне).

Засобами вираження об'єктивної модальності є:

— протиставлення граєм дієслівного способу (дійсний, умовний і наказовий): *Діти радісні; Діти були б радісні; Нехай діти будуть радісні!*;

— протиставлення речень за метою висловлювання (ствердження/питання/спонування): *Люди добрі; Люди добрі? Будьте добрі!*;

— протиставлення висловлювань за ознакою «ствердження/заперечення», протиставлення речень окличних і неокличних: *Ходив і ходитиму! — Не ходила й не піду!; Петю, йди додому — Петю! Іди додому!*

Суб'єктивна модальність — це факультативна ознака висловлювання, яка вказує на ставлення мовця до змісту висловлювання. Виражають суб'єктивну модальність такі засоби:

— специфічний лексико-граматичний клас слів, словосполучення і речення: *можливо, очевидно, правда; чого доброго, хіба що; беру розгін з вокзалу;*

— спеціальні модальні частки: *так, ну, ні, ага, а як же, точно;*

— вигуки (*ой! ох! ах! ну! ба!*), пор.: *Та ба — він щастя не бажає!*;

— спеціальна інтонація (здивування, сумніву, впевненості, недовіри, протесту, іронії тощо);

— порядок слів (заперечення, іронія), пор.: *Він буде тебе слухати — Буде він тебе слухати; Добрий ти мені друг! — Ти мені добрий друг.*

Отже, модальність в українській мові може виражатися:

— морфологічними засобами (категорія способу);

— синтаксичними засобами (вставні слова і речення; типи речень за відношенням до дійсності — за метою висловлювання, за емоційною наснаженістю, ствердження/заперечення);

— лексичними засобами: іменниками (*істина, розум, добро, любов, ненависть*); прикметниками (*істинний, розумний, добрий*); дієсловами (*здаватися, хвилюватися, мерзнути, радіти*); прислівниками (*впевнено, зрозуміло, доступно*);

— спеціальними словами, які не входять до названих частин мови, словами типу *очевидно, можливо, мабуть*. Їх називають модальними словами (модальниками).

Отже, загальнономовне поняття модальності значно ширше від поняття модальника як частини мови.

Загальна характеристика модальника

У морфології розглядають не всі засоби вираження модальності, а ті лексичні одиниці, які виражають тільки модальність і не виконують функцій членів речення.

Модальник (лат. *modalis* — модальний) — частина мови, до якої входять специфічні повноцінні самостійні слова, які виражають суб'єктивну модальність (ставлення мовця до висловлюваної думки), не мають системи словозміни та синтаксичних зв'язків з членами речення, відокремлені від інших у реченні, але пов'язані з ними семантично та інтонаційно.

До модальних належать слова *очевидно, звичайно, може, дійсно, правда, здається* і под., напр.: *Яків чомусь згадав, що за все життя він, здається, ні разу не приголубив її* (А. Чехов). В окремих клас слів вони виділяються на основі спільності категоріального значення, морфологічної ознаки невідмінюваності та синтаксичних властивостей.

Семантичні розряди модальних слів

Категоріальне значення модальників — ставлення мовця до висловленої думки. Пор.: *Правда потрібна всім і завжди* і *Правда, може, я сам-таки в цьому винен* (О. Гончар). У першому реченні слово *правда* є іменником, бо виражає предметність (абстрактне поняття істини, антоніми — *брехня, кривда*). У другому реченні цей звуковий комплекс має інше категоріальне значення: він не виражає предметності, бо втратив семантичний зв'язок зі словами *кривда, брехня*, і набув іншого смислу — впевненості мовця в тому, про що говориться в реченні.

Категоріальне значення «ставлення мовця до предмета думки» формується на базі значної кількості модальних значень і відтінків, які поділяються на дві групи:

— модальники зі стверджувальною семантикою: *без сумніву, дійсно, звичайно, точно, безумовно, вірно, правильно, правда, факт, насправді, істинно* і под. Вони виражають впевненість мовця в реальності повідомлення, тобто виражають реальну модальність;

— модальники з гіпотетичною (непередбачуваною) семантикою: *здається, очевидно, можливо, видно, напевно, може*. Мовець лише допускає можливість висловлюваного, але не впевнений у його реальності. Це гіпотетична модальність.

Виокремлюють такі семантичні розряди реальних і гіпотетичних модальників:

а) слова, що вказують на вірогідність висловлювання:

— слова, що виражають впевненість (*безперечно, безумовно, справді, зрозуміло, без сумніву, природно, правда, звичайно*), напр.: *Іншим разом Хасецький, безперечно, зважив би на Маковейові просьби* (О. Гончар);

— слова, що виражають невпевненість щодо вірогідності повідомлюваного (*напевно, очевидно, либонь, певно, можливо, може, мабуть*), напр.: *Мабуть, неможливо знайти галузь знань, яка обійшлась би без послуг математики* (З журн.);

б) слова, що вказують на джерело думки чи повідомлення (*кажуть, мовляв, чую, бачу, чутно, по-моєму, за словами, на думку, як кажуть, на мій погляд, як на мене*), напр.: *Почин, кажуть, великий чоловік* (Панас Мирний);

в) слова, що виражають емоції мовця щодо змісту висловленого (*ясна річ, чого доброго, на щастя, на радість, на жаль, на біду, як на зло, на диво, шкода*), напр.: *На превелике диво, Замфір не пручався* (М. Коцюбинський); *Населення, на диво, зустріло нас привітно* (Яків Баш); *Теплий кожух, тільки шкода, не на мене шитий* (Т. Шевченко);

г) слова, що виражають звертання до співрозмовника (*погодьтесь, дозвольте, бачите, уявіть собі, зверніть увагу, прошу вас, чуєте, повірте, бачили*), напр.: *Бачили, ене-ло прилітало; Чули, ... вони взяли дівчину, а він їсть пироги* (Нар. творчість); *Так скажіть, прошу вас, варт чи не варт удити корона* (Остап Вишня);

г) слова, що вказують на чужі думки, висловлювання, стиль і їх оцінку (*буквально, так би мовити, за Жовтобрюхом, так звані*), напр.: *У свій час ми буквально зачитувалися пригодницькою літературою*;

д) послідовність, порядок думок (*по-перше, по-друге, далі, нарешті, і останнє, на закінчення, і найостанніше*), напр.: *Нарешті, курячи пилюгою, з'явилися дві машини* (М. Стельмах);

е) наслідок, висновок, зв'язок з попереднім висловлюванням (*навпаки, отож, отже, взагалі, словом, значить, виходить*), напр.: *Взагалі, підкова в горах стала коштовністю* (О. Гончар).

Отже, модальники — це повноцінні слова, яким притаманна власна номінативна функція.

Морфологічні властивості модальника

Як правило, всі відмінювані слова, переходячи до ряду модальних, втрачають здатність відмінюватися, напр.: *День, правда, видався тоді теплим і сонячним*.

Модальним словом у мові стає лише одна з граматичних форм відмінюваного слова (іменники *правда, останне, факт* стають модальними лише в називному відмінку однини). І лише в окремих випадках у модальні слова переходить (модалізується) кілька граматичних форм одного слова: *чуєш — чули, чула; здається — здавалось, здавалось би; бач — бачиш, бачили, бачив, бачила*.

Отже, модальники — це невідмінювані слова і словосполучення, що втратили парадигму (набули нульову парадигму). Невідмінюваність, власне, і є їх морфологічною ознакою як частини мови, яка зближує їх із прислівниками та станівниками і протиставляє іменникам та дієсловам.

Синтаксичні властивості модальника

Модальники не є членами речення. Вони в структурі речення синтаксично не пов'язані з його членами способами узгодження, керування. Але не можна твердити, що вони зовсім не мають зв'язку з членами речення. Ці слова з іншими членами речення мають тісний семантичний та інтонаційний зв'язок.

Вживаючись на початку речення, модальники виконують функцію детермінатива, тобто задають певну модальність усьому реченню. В середині речення вони надають модальності наступній частині висловлювання, напр.: *Справді, було дуже темно* (Я. Стецюк); пор.: *Ви вже весь паруєте, справді, як киплячий самовар* (Остап Вишня).

Найчастіше модальники виконують функцію вставних слів, напр.: *Я вже тоді, повірте, все це обміркував* (Ю. Збанацький); *І ось, нарешті, вершина* (О. Гончар); *А читати Тарас, справді, вивчився дуже рано* (О. Іваненко).

Модальники, не будучи членами речення, однак мають предикативні властивості і можуть вживатися як слова-речення, напр.: *Кажуть, мудрість приходить з роками* (Л. Дмитерко); *Звісно, то скрипіли охоплені полум'ям осені дерева* (М. Стельмах); *Звичайно, дорога нам теж не килимами була вистелена* (О. Гончар).

Деякі модальники можуть підкреслювати модальність дієслова. В цих випадках вони логічно виділяють присудок, стоять безпосередньо перед ним й інтонаційно не відокремлюються, напр.: *Про це треба обов'язково розповісти вчителю; Студенти дійсно не одержують своєчасно стипендії; Доручення декана треба неодмінно виконати*.

Отже, модальники, хоч і не пов'язані з іншими членами речення засобами узгодження та керування, органічно входять у синтаксичну структуру висловлення.

Формування модальника

Модальники не мають суфіксальних засобів вираження категоріального значення. Вони є результатом семантичного способу творення.

Модальник як частина мови формується на основі інших частин мови:

- іменників: *правда, факт, жаль, страх*;
- прийменниково-відмінкових форм: *на жаль, на щастя, на диво, до речі, за Виноградовим, без сумніву, на думку, на радість, на щастя, на біду*;
- дієслівних форм: *видно, чуєте, як видно, знаєте, як кажуть, кажуть, було, здається*;
- прислівників: *неодмінно, обов'язково, дійсно, нарешті, взагалі, навпаки*;
- слів категорії стану (станівника): *очевидно, зрозуміло, жаль, страх*;
- лексикалізованих словосполучень: *може бути, як кажуть, на превеликий жаль, на думку Булаховського*.

Межа між модальниками і частинами мови, з яких вони утворилися, дуже нестійка. В одному реченні слово *правда* — іменник, а в іншому — модальник, напр.: *Все одно наша правда зверху* (Ю. Яновський); *Добра такого там зроду у мене, правда, не було* (Т. Шевченко).

Частиномовний статус модальника

Ще з початку XVIII ст. мовознавці виділяли в окрему групу слова з модальним відтінком у значенні.

У працях О. Востокова, О. Шахматова, В. Богородицького модальні слова, як правило, розглядаються як прислівники. Російський учений Олександр Востоков (1781—1864) виділяв стверджувальні (*дійсно, правда, істинно*) та вірогідні (*може, можливо, очевидно*) прислівники. О. Шахматов модальні слова типу *здається, можливо, очевидно*, які поєднувалися з формами дійсного способу дієслів, відносив до вірогідного способу дієслів («предположительное наклонение»).

Пізніше було виявлено незвичність цих прислівників — у реченні вони не пов'язані з іншими словами граматич-

ним зв'язком. Тому Д. Овсянико-Куликовський називав їх «вставними прислівниками», а мовознавець Іван Мещанінов (1883—1967) вказував на їх відмінність і від прислівників, і від слів категорії стану за синтаксичною функцією: «Незмінністю форми вони, певною мірою, наближаються, з одного боку, до прислівників, а з другого — до категорії стану, одночасно чітко відрізняючись від тих і інших своєю... синтаксичною функцією». Фактично слова, які нині відносяться до модальників, він відокремив від інших частин мови в самостійну групу.

Л. Щерба зі своїми послідовниками відстоював думку про те, що не всі слова можуть бути частинами мови. Нечастиномовний характер, на їхню думку, мали слова типу *так, ні, здрастуйте*, а також невідмінювані самостійні слова, нездатні бути членом речення, тобто ті, які нині називають модальниками.

Іншу позицію займав В. Виноградов. Він вважав модальними самостійні, повнозначні, невідмінювані слова, які мають синтаксичну і номінативну функцію. Ця функція виявляється в тому, що вони виражають ставлення мовця до об'єктивної дійсності і не лише до змісту, а й до форми висловлювання. На цій основі до модальних слів він зараховував і слова типу *по-перше, по-друге, отже, отож, далі, останнє*.

Але В. Виноградов модальні слова не назвав частиною мови, а виділив в окрему групу поряд з частинами мови з тієї причини, що вони не можуть бути членами речення і не пов'язуються з іншими словами в реченні засобами граматичного прилягання, як інші невідмінювані слова (напр., прислівники).

На думку І. Милославського, є чотири групи невідмінюваних слів, які розрізняються синтаксичними функціями: прислівник виступає обставиною, станівник — присудком односкладного речення, дієприслівник — другорядним присудком, а модальник не виступає членом речення. Це, за І. Милославським, є достатньою підставою розглядати модальник як повнозначну частину мови.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення модальника як частини мови
2. Що називається модальністю?
3. Чим об'єктивна модальність відрізняється від суб'єктивної модальності?
4. З'ясуйте засоби вираження модальності.

5. У чому полягає категоріальне значення модальника?
6. Охарактеризуйте семантичні групи модальника.
7. Які морфологічні ознаки і синтаксичні властивості модальника?
8. З'ясуйте частиномовну базу модальників.
9. Як обґрунтувати частиномовний статус модальника?
10. Складіть схему морфологічного аналізу модальника.

Література

- Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. — К., 1980. — 240 с.
- Баранник Д. Х. Прикметник // Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1969. — С. 140—235.
- Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. — К., 1993. — С. 16—92, 157—242, 142—156.
- Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, М., 1947. — С. 48—287, 317—337, 399—651, 725—744.
- Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. — К., 1987. — 231 с.
- Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — 256 с.
- Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 14—297.
- Гнатюк Г. М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. — К., 1982. — 248 с.
- Горпинич В. О. Відтопонімні прикметники в українській мові. — К., 1976. — 144 с.
- Горпинич В. О. Відмінювання топонімів множинної форми // Культура слова. — Вип. 34. — К., 1988. — С. 69—74.
- Горпинич В. О. Кратний називний у функції неузгодженого означення // УМЛШ. — 1972. — № 10. — С. 23—33.
- Горпинич В. О. Складні випадки відмінювання топонімів // Культура слова. — Вип. 32. — К., 1987. — С. 69—73.
- Грищенко А. П. Прикметник // Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — 207 с.
- Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — К., 1984. — С. 161—180.
- Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — Ч. 1. — К., 1972. — С. 249—277, 391—393.
- Исаченко О. О. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. — Братислава, 1954. — С. 358—359.
- Історія української літературної мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 274—309.
- Карпенко Ю. О. Друга відміна іменників // УМЛШ. — 1984. — № 11. — С. 29—34.

- Карпенко Ю. О. Третя відміна іменників // УМЛШ. — 1974. — № 11. — С. 17—26.
- Карпенко Ю. О. Четверта відміна іменників // УМЛШ. — 1972. — № 10. — С. 23—33.
- Карпенко Ю. О. Ступені порівняння прикметників в українській мові // Українська мова в школі. — 1960. — № 1.
- Крижанівська Н. О. Займенники і частки займенникового походження // УМЛШ. — 1957. — № 1.
- Крижановська Н. О. Короткі форми прикметників в українській мові // Українська мова в школі. — 1960. — № 1.
- Кучеренко І. К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. — 1967. — № 4.
- Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 175—176, 417—418, 583—584.
- Лукінова Т. Б. Числівник // Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 126—234.
- Матвіяс І. Г. Займенник як частина мови // Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1969. — С. 255—294.
- Мезанинов И. И. Члены предложения и части речи. — М.; Л., 1945. — С. 287—289.
- Милославский И. Г. Имена числительные // Современный русский язык / Под редакцией В. А. Белошапковой. — М., 1981. — С. 297—301.
- Милославский И. Г. Морфология // Современный русский язык. — М., 1981. — С. 258—296, 309—347.
- Милославский И. Г. Вопрос о модальных словах как частях речи // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. — М., 1981. — С. 354—355.
- Пауль Г. Принципы истории языка. — М., 1960. — С. 432.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — Т. 1—2. — М., 1958. — 536 с.
- Поспелов Н. С. В защиту категории состояния. — ВЯ, 1955. — № 2. — С. 25—26.
- Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — К., 1971. — 315 с.
- Русская грамматика. — Т. 1. — М., 1980. — С. 582—703.
- Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Прикметник // Українська мова в школі. — 1953. — № 3.
- Самійленко С. П. Займенник // Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 129—162.
- Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. — М.; Л., 1934.
- Словник української мови. — Т. 1. — К., 1970. — С. 186.
- Словник української мови. — Т. 4. — К., 1973. — С. 673.
- Сучасна українська літературна мова — К., 1975. — С. 272—274.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 1993. — С. 320—365.

— Сучасна українська літературна мова/За ред. А. П. Грищенка. — Вид. 2. — К., 1997. — С. 269—427, 440.

Украинская грамматика / Под ред. В. М. Русановского. — К., 1986. — С. 65, 78—79, 84, 124, 125, 150, 155.

Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 140—146, 173—174, 201—202, 488—490, 514—515, 728—730.

Український правопис. — Вид. 4. — 1993. — С. 60—80.

Франчук В. Ю. Перехід відносних прикметників у якісні // УМЛШ. — 1964. — № 12.

Шапиро А. Б. Есть ли в русском языке категория состояние как часть речи? — ВЯ, 1955. — № 2. — С. 23—24.

Щерба В. В. О частях речи в русском языке//Избранные работы по русскому языку. — М., 1957. — 187 с.

3.

Службові частини мови

Паралельно з терміном «службові частини мови» у східнослов'янській граматичній традиції вживається й термін «службові слова».

У зарубіжному мовознавстві зазвичай не прийнято протиставлення особливих службових (неповнозначних) частин мови повнозначним (відповідно відсутні й терміни).

До службових (як несамостійних) частин мови, протиставляючи їх самостійним (а не повнозначним), відносять прийменник, сполучник, частку й вигук.

Загальна характеристика службових частин мови

За функцією слова в тексті поділяють на самостійні і несамостійні (службові), які протиставляються між собою. Суттєві ознаки цього протиставлення в лінгвістиці повністю ще не досліджено, тому немає науково обґрунтованого визначення службових слів. Найявні дефініції в основному дають уявлення про цей тип слів. Пор.: 1) службові слова не бувають назвами предметів або ознак, не виконують функцій самостійних членів речення, а вживаються для зв'язку слів, речень або частин речень (В. Плотникова);

2) лексично несамостійні слова слугують для вираження різноманітних семантико-синтаксичних відношень між словами, реченнями і частинами речень, а також для вираження різних відтінків суб'єктивної модальності (Н. Васильєва).

Найвдалішим є визначення І. Милославського. За ознаку протиставлення він обрав «функцію в реченні» і на цій основі сформулював таку дефініцію: «Ті слова, які є членами речення і (або) потенційно можуть бути вжиті самостійно як слова-речення, формують самостійні частини мови. Слова, позбавлені цих двох можливостей, належать до службових частин мови». Наприклад, самостійні словоформи *осінь, жовтий, світліти* можуть бути членами речення і можуть утворювати речення. Модальні слова типу *безсумнівно, по-перше, очевидно* можуть утворити речення, але не можуть бути членами речення. Модальні ж слова типу *мов, ніби* (*Він, мов, піде гуляти; Вона ніби не чує*) не можуть бути членами речення і не можуть утворювати речень. Тому їх треба було б віднести до службових слів. Але межа між самостійними і службовими словами, на думку П. Фортунатова і Л. Щерби, дуже розмита.

Отже, здатність чи нездатність слова бути членом речення або стати реченням є диференціальними ознаками самостійних і службових слів. Якщо самостійне слово втрачає таку здатність, то воно переходить до розряду службових (пор. *Дякуючи синові за подарунок, мати витерла сльозу; Загасили пожежу, дякуючи сусідам*).

Особливості лексичного і граматичного значення службових частин мови

Традиційна граматики виходить з того, що службові слова позбавлені номінативної функції, тобто не мають лексичного значення. В. Плотникова зазначає: «Службові слова нічого не називають». Н. Васильєва стверджує: «Як лексеми вони позбавлені номінативних значень, властивих повнозначним словам, тобто не називають предметів, ознак, властивостей, дій». К. Городенська наголошує: «Це дає підстави вважати, що вони [службові слова] позбавлені номінативної функції». Заперечує наявність лексичного значення у службових слів і І. Вихованець. Виходить, що в мові є слова, які або не мають ні лексичного, ні граматичного значення, або мають лише граматичне значення і позбавлені лексичного. Такі твердження дискусійні, оскільки

ки вони суперечать апробованому часом визначенню слова як звукового комплексу, наділеного лексичним і граматичним значенням.

Одним із перших у 60-ті роки ХХ ст. в українському мовознавстві зробив спробу витлумачити прийменники і сполучники як слова з лексичним значенням І. Кучеренко. Він доводив, що прийменники та сполучники як службові слова «мають лексичне значення, узагальнене, часом важко вловлюване з першого погляду», пор.: *покласти на стіл, покласти під стіл, покласти в стіл, покласти за стіл.*

У російському мовознавстві на цій позиції стоїть І. Милославський: «Виконання службовими словами зв'язкової функції зовсім не означає відсутності в них будь-якого номінативного значення. Вказуючи на наявність зв'язку, службові частини мови одночасно визначають і змістові відношення між зв'язаними одиницями. Наприклад, у словосполученнях *йшов у метро, йшов від метро, йшов до метро* службові слова *у, від, до* не тільки вказують на те, що словоформи *йшов* і *метро* пов'язані між собою, а й несуть в кожному випадку певну конкретну інформацію про напрямок руху стосовно об'єкта «метро»». Пор. також зміст таких словосполучень: *бачити і знати — бачити, щоб знати; не працював, але заморився — не працював, бо заморився.*

У 40-ві роки ХХ ст. В. Виноградов доводив, що службові слова не мають самостійної номінативної функції, самостійної предметної віднесеності: «Цей структурно-семантичний тип слів позбавлений номінативної функції. Йому не властива «предметна віднесеність». Ці слова відносяться до дійсності тільки через посередництво і при посередництві слів-назв». Він відносив службові слова до «сфери мовної семантики, яка відображає найзагальніші, найабстрактніші категорії буттєвих відношень — причинових, часових, просторових, цільових та інших, оскільки вони найтісніше пов'язані з технікою мови, ускладнюючи і розвиваючи її».

Погляди В. Виноградова сприйняв і розвинув у сучасному мовознавстві російський лінгвіст Володимир Гак: «Службові слова не виконують самостійної номінативної функції, не мають фонетичної і граматичної самостійності, вказують на явища (відношення) позамовної дійсності, лише вживаючись з самостійними словами», які виконують самостійну номінативну функцію, означають дійсність самостійно, безпосередньо, відокремлено і можуть утворювати окремі висловлювання.

Як видно, службові слова виконують номінативну функцію, але не самостійно, а спільно з самостійними. У них

«речовинний» зміст і граматичні функції збігаються. Їх лексичні значення тотожні з граматичними. Отже, службові слова мають лексичне значення. Пор. також: *Люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю* (Леся Українка) — *Люди мучились в пеклі, пан втішався у раю; Тільки він знав про це — Він знав про це.*

Словник української мови (в 11-ти томах) фіксує 40 лексичних значень прийменника *на*, 34 лексичних значень прийменника *в*, 36 значень прийменників *з*, *із*, *зі*, 32 значення прийменника *за*, 2 значення прийменника *біля*, 10 значень прийменника *перед*, 14 значень прийменників *під*, *піді*, *підо*; 5 значень сполучника *і*; 6 значень частки *і*, *й*.

Службові слова мають і граматичне значення, але воно також не самостійне, не відокремлене від лексичного, як у самостійних словах, а з'єднане, «злите», з одного боку, з лексичним значенням службового слова, а з другого — з граматичним значенням самостійного слова.

Отже, протиставлення повнозначні/службові (в значенні неповнозначні) частини мови науково не обґрунтоване, а протиставлення самостійні/службові (в значенні не-самостійні) цілком прийнятне.

Спільні ознаки службових частин мови

Службові слова об'єднуються в окремий структурно-семантичний тип на основі спільних фонетичних, морфологічних, семантичних і синтаксичних ознак, якими вони відрізняються від самостійних. До таких ознак належать:

1) несамостійність номінативної функції: прийменники, сполучники і частки беруть участь у номінації ознак, властивостей, дій, понять, але спільно з самостійними (не самостійно). Проте їх роль у номінації не факультативна. У багатьох позиціях семантика не може виражатися тільки самостійними словами, для цього потрібні обов'язково і службові слова: *іти в ліс, лежати на землі, перебувати під водою, летіти через силу, із-за гір, з портфелем, без перерви; малий, але дорогий; прийшов, щоб поголитися; не голився, бо хворів* і т. д.;

2) несамостійність граматичного значення: прийменники не мають граматичного значення відмінків, але всі вони служать для вираження його, і не самостійно, а спільно з іменниками чи іменниковими займенниками: *перед лісом* — орудний місця, *в лісі* — місцевий; *без хліба, без*

нього — родовий об'єкта; граматичне значення причини виражається спільно з дієсловами сполучниками *бо, тому що (бо хворів, тому що хворів)*; повнозначні слова мають самостійне граматичне значення, яке виражається за допомогою закінчень та інших морфів;

3) несамостійність синтаксичної функції бути членом речення: самостійно службові слова не бувають членами речення, але вони як обов'язкові елементи входять до членів речення спільно з самостійними словами: *Батько й мати поїхали до міста* (сполучник *й* входить до складу підмета, а прийменник *до* — до складу обставини місця);

4) морфемна (морфологічна) неподільність: у службових словах лексичне і граматичне значення злиті воедино, тому службові слова не поділяються на морфи — вони становлять цілісні корені: *в, під, через, за, із-під, поміж; і, а, але, бо; не, так, тільки, ні* (у самостійних словах лексичне значення виражається коренем і суфіксами та префіксами, а граматичне — афіксами, тому самостійні слова можуть поділятися на морфи);

5) ненаголошеність службових слів: у результаті лексичної, семантичної і синтаксичної несамостійності службові слова, на противагу самостійним, не мають наголосу і тому є проклітиками (якщо стоять перед самостійним словом: *зі мною, під горою*) або енклітиками (якщо стоять після самостійних слів: *їхав би, спав би, не підписав це*); самостійні слова, як правило, мають наголос, тобто є клітиками, і лише ситуативно стають проклітиками або енклітиками: *Якби мені не тиньочки та не п'єретінки, ходив би я до дівчини та щовечорінки* (Нартворчість); *Чи читав ти книгу?*;

6) релятивна функція службових слів: вона у службових слів є самостійною і основною (прийменник вказує на відношення іменника та іменникових займенників до дієслова, віддієслівних іменників, дієприслівника та дієприкметника; сполучник вказує на відношення між самостійними словами, реченнями і частинами складного речення; частки — між членами речення: *Тільки ти можеш зарадити справі; Навіть дорослі високо оцінили маленького клоуна*). У самостійних словах ця функція залежна від семантики слова і у відмінюваних словах виражається спеціальними релятивними морфами — закінченнями та суфіксами;

7) несегментність (суперсегментність) службових слів: у морфемному плані службові слова становлять кореневий морф, що не поділяється на інші семантичні сегменти (*під,*

по, на, над; і, та, але, щоб, бо; не, так, ні, лише). Враховуючи несегментний характер та релятивну функцію, деякі мовознавці (О. Пешковський, Л. Щерба, В. Виноградов, І. Вихованець) службові слова називають службовими морфемами. Здебільшого до службових слів належать однокладові лексеми (*за, до, на, над, під; і, а, та, бо, щоб; не, так, ні, би*). Але деякі мають кілька складів (*тільки, лише; поза, перед*). Самостійні слова в основному є багатоморфними (мінімум двоморфними) і багатоскладовими. Значно менше однокладових (*вверх, вниз*).

- Отже, службові частини мають низку спільних ознак.

Частиномовний статус службових частин мови

Питання про частиномовний статус службових частин мови дискусійне. Враховуючи несамотійний характер функцій службових слів, особливості їх семантики й інші ознаки, В. Виноградов відніс ці слова не до частин мови, а до часток мовлення. Цим він поставив службові слова між частинами мови і нечастинами мови (вигуками). Повністю в частиномовному статусі службовим словам В. Виноградов не відмовив.

Деякі українські мовознавці (К. Городенська) розглядають службові слова поза частинами мови як такі, що не мають лексичного значення, номінативної функції і граматичного значення. За семантичною ознакою (відсутність релятивної функції) і за фонетичною будовою (вони є неподільними) К. Городенська службові слова відносить до розряду морфем.

Традиційна граматики та І. Милославський розглядають службові слова як службові частини мови. Такої думки дотримувався й В. Виноградов, але, враховуючи несамотійний характер функцій службових слів, особливості їх семантики та інші специфічні ознаки, він відніс ці слова не до частин мови, а до часток мовлення (пор. рос. частицы речи). За В. Виноградовим, і самотійні, і службові слова — це *елементи мови*, тільки самотійні — це *частини мови*, а службові — *частки мови*. Для цього є достатні підстави. Із чотирьох ознак, за якими виокремлюють частини мови, у службових словах виявляється три.

Категоріальне значення. Його наявність у службових словах зумовлена лексичним значенням, на базі якого воно формується. Цього не можна заперечити, якщо лексичні значення службових слів навіть «тотожні з граматичним» або «збігаються з ними». Якщо є група слів

з будь-яким лексичним значенням, то вони здатні групуватися і на вищому рівні узагальнення — на рівні категоріальної семантики. Категоріальним значенням можна вважати у прийменника підрядну релятивність (відношення) залежних компонентів від головних у словосполученнях (*покласти на стіл, покладання квітів до пам'ятника*), у сполучника — сурядну релятивність між словами і сурядну та підрядну між частинами складних речень (*батьки й діти; живу і працюю, живу, бо працюю*), у частки — семантичну релятивність.

Морфологічні ознаки. Хоча службові слова належать до незмінюваних частин мови і не мають морфологічної парадигми, але в них є граматичні засоби вираження свого специфічного категоріального значення: у прийменника — це несамотійне граматичне значення відмінка, у сполучника і у частки — нульові (їх функцію виконує основа). До речі, і серед самотійних частин мови є такі, які не мають морфологічної парадигми (прислівник, модальник, станівник). Відсутність системи словозміни є морфологічною ознакою службових частин мови.

Синтаксична функція. Службові слова в тексті виконують і синтаксичну функцію — релятивну, зв'язкову. І прийменники, і сполучники, і частки допомагають іншим семантико-граматичним засобам трансформувати слова в члені речення і зв'язати їх у текст.

Визначальними серед них є дві — категоріальне значення і синтаксична функція. Наявність суфіксів (четверта ознака) у групі службових слів не виявляється.

Категоріальне значення службових слів майже зливається з їх синтаксичною функцією, проте вони не в усіх словах однакові. Одні службові слова поєднують лише підрядним зв'язком і лише словоформи в словосполучення, інші — сурядним зв'язком слова у словосполучення і сурядним та підрядним зв'язком речення і їх предикативні частини, а ще інші — способом прилягання (аглютинації) самі приєднуються до самотійних слів і таким чином пов'язують слова в текст, пор.: *Ото ж тая дівчинонька, що сонна блудила* (Т. Шевченко); *За що ж вони розлучили мене із тобою?* (Т. Шевченко). Тому їх класифікують. За особливостями семантичних (категоріального значення) і синтаксичних (синтаксичної функції) ознак усі службові слова поділяють на *прийменники, сполучники і частки*. Зважаючи на поняття категоріального значення та традицію, цю класифікацію розглядають у морфології, а не в лексикології і синтаксисі. В інших мовах до

службових належать ще й *артиклі*; в німецькій мові артиклі *der* (чол. р.), *die* (жін. р.), *das* (сер. р.) відмінюються за числами і відмінками. Дехто з мовознавців вважає, що синтаксичні функції у службових частин мови є допоміжними. З цією думкою погодитися не можна, бо номінативні одиниці виконують комунікативну функцію лише тоді, коли вони пов'язані між собою в текст. Пов'язати ці одиниці в текст можуть разом з іншими засобами і службові слова. Ця зв'язкова функція така ж важлива, обов'язкова, як і номінативна. Комунікативна, номінативна і зв'язкова функції системно взаємопов'язані і взаємозалежні.

Службовий характер виявляється і в займенників та модальників. Займенники, як і службові слова, мають своєрідне, чітко не виражене лексичне значення, але не предметне, не понятійне, а дейктичне (вказівне). Відрізняються займенники суттєво від службових слів тим, що мають морфологічну парадигму (службові слова — не мають) і можуть самотійно бути членами речення (службові слова входять до складу членів речення разом з повнозначними). Тому займенники належать до самотійних частин мови.

Модальники подібні до службових слів відсутністю морфологічної парадигми і нездатністю виконувати функції членів речення. Але вони суттєво відрізняються характером номінативної функції (у службових слів вона несамостійна, а у модальників — самостійна). За особливостями синтаксичної функції (у службових слів вона є зв'язковою, а модальники синтаксично нейтральні до інших слів у реченні), особливостями інтонаційної функції (інтонація поєднує службові слова з самостійними, інтонація модальників відокремлює їх від інших членів речення), характером лексичного і категоріального значення (модальники вказують на ставлення мовця до висловлювання, а службові слова — ні; лексичне значення модальників самостійне, а у службових слів воно залежне), тому модальники перебувають між самостійними і службовими частинами мови, але ближче схиляються до повнозначних (самостійних).

Службових слів порівняно з самостійними в українській мові, як і в інших, небагато (самостійних — кілька мільйонів, а службових — кілька сотень), але в тексті вони вживаються значно частіше. Підраховано, наприклад, у тексті французької мови на 20 000 слів вживається лише 12 артиклів і прийменників, але 8000 разів, тобто вони становлять 40 % тексту.

Отже, службові слова мають частиномовний статус.

Історія дослідження службових частин мови

Вживання термінів «службові слова», «службові частини мови» характерне для східнослов'янської та македонської граматичної традиції (пор. макед. «служебен збор», болг. «несамостойна дума»), в інших слов'янських і європейських граматиках (англійській, німецькій) вживається термін *synsemantic word* (сумісно-семантичне слово), у французькій — *mot vide* «пусте слово», *mot-outie* «службове слово».

Поділ слів на самостійні і службові в східнослов'янських граматиках почався з XVIII ст. О. Потєбня називав їх «лексичними і формальними словами», П. Фортунатов — «повними і частковими словами».

Обсяг поняття «службові слова» був також різним. До службових Ф. Буслаєв відносив займенники, числівники, прийменники, сполучники, займенникові прислівники, допоміжні дієслова, О. Пешковський — тільки прийменники і сполучники; Л. Щєрба — дієслівні зв'язки *бути, являтися*, прийменники, сполучники, сполучні слова; В. Виноградов і автори академічної граматики — частки, прийменники і сполучники. Позиція В. Виноградова знайшла відображення і в шкільній граматиці. В германській лінгвістиці взагалі не прийнято протиставляти службові частини мови самостійним. Але виділяється категорія сумісних (*synsemantic*) слів, до яких відносять артиклі, прийменники, сполучники. Частки вважаються різновидом прислівників. У французькій граматиці до них належать також і займенники.

Запитання. Завдання

1. Обґрунтуйте критерії поділу частин мови на самостійні і службові.
2. У чому наукова некоректність поділу частин мови на повнозначні і службові?
3. Який зміст слід вкладати в поняття «службова частина мови»?
4. Охарактеризуйте особливості лексичного і граматичного значення службових слів.
5. Обґрунтуйте думку про те, що службові слова мають лексичне значення.
6. Назвіть спільні ознаки службових слів.
7. Обґрунтуйте частиномовний статус службових слів.
8. Чим розрізняються між собою службові слова?
9. Чому займенники не належать до службових частин мови?

3.1. Прийменник

За категоріальним значенням і синтаксичними властивостями прийменник протиставляється сполучнику і частці, хоч, як і вони, виконує сполучну функцію.

Загальна характеристика прийменника як частини мови

У мовознавстві існує три погляди на прийменник. Згідно з найпоширенішим у сучасному мовознавстві прийменник є службовим словом, що має статус службової частини мови. Відповідно до другого погляду (Є. Курилович, І. Вихованець) прийменник є аналітичною синтаксичною морфемою, а не словом, і тому не належить навіть до службових частин мови.

Як самостійне слово із статусом частини мови, що належить до прислівників узагальненого значення, прийменник розглядає І. Кучеренко.

Представники всіх поглядів вважають, що прийменник має граматичне значення. Щодо лексичного значення думки граматистів розійшлися. Ті, хто не виявляє в прийменниках лексичного значення, відносять їх не до розряду слів, а до розряду морфем префіксального тину, тому, на їхню думку, питання про належність прийменника до частин мови відпадає: у словоформах *на столі, в лісі, за річкою* компоненти *на, в, за*, стверджують вони, є префіксами, які мають лише граматичне значення. Мовознавці, які вважають, що прийменники мають лексичне значення, відносять їх до розряду слів і надають їм статус частини мови, оскільки в прийменниках, як і в іменниках, прикметниках тощо, граматичне значення поєднується з лексичним.

Така розбіжність у поглядах пояснюється тим, що в семантичному відношенні прийменники не однорідні: одні з них, що зберігають зв'язок із самостійними словами, від яких утворилися, виразно виявляють лексичне значення (*коло, через, перед, після*), в інших воно надто абстрактне і зливається з граматичним, що перетворює його в майже формальний морфологічний показник синтаксичного зв'язку (*з, в, к, до, про*). Ступінь формальності і лексичної повноти в прийменниках різна. В українській мові більшість із них ще не втратила свого лексичного значення і не стала звичайними чи особливими префіксами.

Прийменники означають синтаксичні відношення між формами непрямих відмінків іменників, іменникових займенників, числівників і дієслів, іменників займенників, прикметників і зрідка прислівників. Для вираження цих відношень непрямий відмінок вибирає собі з низки прийменників той, який своїм лексичним значенням відповідає значенню відмінка. Отже, лексичне значення непрямих відмінків зумовлює лексичне значення в прийменнику. Воно існує в ньому як натяк, який виявляється лише при відмінку.

Крім того, прийменник має лексичне значення в собі: *над, під, через* (простір), *після, протягом, раніше* (час), *завдяки, внаслідок* (причини). Воно зумовлює в словосполученні певний відмінок залежного компонента. Тому залежно від лексичного значення одні прийменники вживаються з одними відмінками, а інші — з іншими. Так формується граматичне значення прийменника.

Прийменник — незмінна службова частина мови, категоріальним значенням якої є підрядний зв'язок іменника (або його еквівалента) з іншими словами у реченні або словосполученні, який виражається разом з іменником (або його еквівалентом) за допомогою непрямих відмінків, входячи до підмета, додатка, означення, обставини.

Прийменники виконують релятивну функцію — виражають підрядні відношення між словоформами в словосполученнях і реченнях

Як і в інших частинах мови, на базі свого лексичного значення і специфічної функції сформувалося прийменникове категоріальне значення, відмінне від категоріального значення самостійних і інших службових частин мови.

Категоріальним значенням прийменника є підрядний зв'язок іменника, іменникового займенника, числівника як залежних компонентів з головними у словосполученнях із синтаксичним керуванням: *переправитися через річку, стояти біля вікна, поділити на два, відняти від семи, запросити до себе, підійти до нього*.

Прийменник поєднує в словосполученнях:

— тільки неоднорідні, різнозначні, різнорідні, але не однорідні слова: *написати на дошці* (дієслово і залежний іменник), *червоний від сорому* (прикметник і залежний від нього іменник), *турбувався про себе* (дієслово і залежний займенник), *свій серед чужих* (займенник і залежний прикметник);

— лише словоформи: *дивлюсь на небо, їду до столиці*;

— іменник, іменниковий займенник і числівник (тобто частини мови з синтаксичною категорією відмінка) з іншими частинами мови: іншими іменниками, прикметни-

ками, дієсловами, займенниками і маркує (позначає) цей зв'язок як керування: *катання на ковзанах, думав про тебе, твій до смерті, червоний від сорому*.

Прийменник не поєднує однорідні слова, предикативні частини складних речень. Це функція сполучника.

Отже, прийменник — це така службова частина мови, яка виражає різноманітні підрядні відношення керованого іменника, іменникового займенника, числівника до інших слів у словосполученні і реченні.

Класифікація прийменників за походженням

Усі прийменники є словами похідними, оскільки вони сформувалися не на базі окремих звуків, а на базі інших самостійних або службових частин мови (давнього імені; прислівника тощо). Тому поділ прийменників на похідні і непохідні не має під собою реальної основи: прийменники *в, з, к* є похідними від давніх *вон, сон, кон*.

За послідовністю виникнення прийменники поділяють на первинні і вторинні.

Первинні прийменники. До них належать ті найдавніші прийменники, що в сучасній мові не мають співвідносних самостійних слів, виступають лише в позиції прийменника, становлять одну морфему, здебільшого односкладову, мають високий рівень абстракції і дуже розвинуту багатозначність: *в* — 34 значення, *від* — 19, *до* — 19, *з* — 68, *на* — 40, *по* — 34, *при* — 16.

Групу первинних прийменників утворюють приблизно 80 лексем найдавнішого походження: *без, біля, в (у), від (од), для, до, з, за, к, коло, крізь, крім, між (межи), на, над, о (об), окрім, перед, під, по, при, про, ради, серед, через, повз, проз і ін.* Це прості первинні прийменники, що складаються з одного кореня.

До первинних належать і ті, що утворилися шляхом зрощення двох або трьох первинних прийменників в нерозкладну прийменникову конструкцію: *здля, заради, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, з-проміж, насеред, побіля, поза, поміж, понад, поперед, попід, посеред, проміж, щодо*. Ці прийменники називаються *первинними складними*.

Семантика і походження первинних прийменників визначається етимологічно.

Вторинні прийменники. Цю групу утворюють прийменники, що співвідносяться в сучасній мові з відпо-

відними омонімними самостійними словами (*близько, довкола, вглиб, на випадок, з метою і под*). Всі вторинні, як правило, багатоскладові. Вони поділяються на однолексемні (*замість, збоку, назад*) і полілексемні (*далеко від, поза межами, на відміну від, у відповідь на*).

Однолексемні називаються простими, хоча етимологічно вони складаються з кількох коренів різного походження (числівник + іменник, прийменник + іменник, прикметник + іменник): *обабіч, подовж, праворуч, поряд*. *Полілексемні* об'єднують кілька лексем, серед яких є прості первинні прийменники: *на шляху до, праворуч від, поза межами, в галузі*. Тому їх називають *складеними*.

Усі вторинні прийменники виникли внаслідок втрати первинного категоріального значення відповідних форм лексем самостійних частин мови — прислівників, іменників, дієприслівників та набуття ними вторинного категоріального значення службової частини мови — прийменника.

За частиною мови етимонів (грец. *ετιμοу* — істина, вихідне мотивуюче слово) вторинні прийменники поділяють на такі групи:

1) прийменники, співвідносні з морфологізованими прислівниками (*близько, вглиб, вдовж, вище, відносно, внаслідок, вповдовж, впоперек, всередині, вслід, всупереч, довкола, довкруг, збоку, зверх, зверху, ззад, з-позад, зсередини, кругом, ліворуч, мимо, навздогін, навколо, навкруг, навперейми, навпроти, навстріч, назад, назустріч, наперед, напередодні, наперекір, напереріз, наприкінці, напроти, недалеко, неподалік, нижче, обабіч, обіруч, обік, обіч, оддалік, округ, опісля, опріч, осторонь пізніше, після, поблизу, поверх, повздовж, повище, подовж, позад, позаду, поздовж, понижче, поодаль, попереду, поперек, поруч, поряд, посередині, праворуч, проти, раніше, спереду, стосовно, супроти*), напр.: *Попереду* всього війська три старшини виступали (Леся Українка), але *Попереду* Гамалія байдаком керує (Т. Шевченко);

2) прийменники, співвідносні з безприймениково-відмінковими формами іменників, що перейшли в прислівники (*кінець, коштом, круг, край, протягом, ціною, шляхом*), напр.: *Коштом* великих поневірянь йому вдалося знайти житло, але *Хитро, мудро й недорогогим коштом* (І. Котляревський);

3) прийменники, співвідносні з прийменниково-відмінковими формами іменників, що перейшли в прислівники (*в ім'я, в інтересах, за винятком, з допомогою, за рахунок, з боку, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, на користь, на підставі, на предмет, на честь, на чолі, під час*,

по лінії, у бік, у дусі, у міру, у напрямку, у плані, у справах, у ході, через посередництво), напр.: *Бульба за нагоди приїзду синів запросив усіх сотників* (М. Гоголь); *Це були гамазеї, де переховувалися запаси зерна на випадок неврожаю* (О. Донченко), *але Військовий пояс, польову баклагу на всякий випадок десь віднайшла* (Л. Дмитерко).

4) прийменники, співвідносні з адвербіалізованими діеприслівниковими формами (*виключаючи, включаючи, виходячи з, зважаючи на, незважаючи на*), напр.: *У мене є пропозиція зробити перерву. Зважаючи на деякі обставини* (пор. *Зробити перерву через деякі обставини*);

5) прийменники, утворенні з морфологізованих прислівників і первинних прийменників (*близько від, відповідно до, далеко від, залежно від, збоку від, ліворуч від, на відміну від, недалеко від, незалежно від, неподалік від, осторонь від, подібно до, порівняно до, праворуч від, стосовно до, у напрямі до, вслід за, згідно з, навздогін за, врівні з, на рівні з, на чолі, одночасно з, паралельно з, побіч з, порівняно з, поруч з, поряд з, разом з, слідом з, у зв'язку з, з огляду на, відповідь на*), напр.: *Син стояв поруч з батьком, але Він був тут поруч*.

Ступінь входження вторинних прийменників у прийменникову систему української мови різний. Одні з них повністю набули системних ознак прийменника, а інші перебувають у стадії переходу від самостійної частини мови до службової і вживаються то як прислівники (чи діеприслівники або іменники), то як прийменники. Тому межі між ними ще не виразні.

Первинні прийменники здебільшого є спільними для всіх слов'янських мов: прийменник *на* функціонує в українській, російській, чеській, словацькій, польській мовах, прийменник *без* — в українській, російській, білоруській, болгарській, сербській.

Більшість вторинних прийменників не належить до спільнослов'янських.

Первинні прийменники, як правило, багатозначні, а вторинні — здебільшого однозначні.

Класифікація прийменників за значенням

В основі поділу прийменників на семантичні групи лежать конкретні типи семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучень, що виражаються прийменниками. На базі цих відношень і семантики відмінкової форми залежного компонента словосполучення формується значення прийменника.

За значенням прийменники поділяють на просторові, темпоральні (часові), причинові, цільові, умовні, допустові, семантично послаблені.

Просторові прийменники Це основний найчисленніший семантичний тип прийменників. У сучасній українській мові їх нараховують понад 130: *біля, близько, близько від, в (у), вглиб, вдовж, вздовж, вище, від (од), відносно, впродовж, впоперек, впродовж, всередині, всередину, вслід, вслід за, далеко від, до, довкола (довкіл), довкруг (довкруги), з (із, зі), за, з боку, з боку від, збоку, зверху, зверху, з-за, ззаду, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-позад, з-поміж, з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, з-проміж, зсередини, к, кінець, коло, край, крізь, круг, кругом, ліворуч від, мимо, між, на, навздогін, навздогін за, напроти, над, назад, назустріч, наперед, напереріз, напроти, нарівні з, насеред, насупроти, начолі, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік від, нижче, обабіч, обік, обіруч, обіруч від, обіч, оддалік (віддалік), оддалік від, округ, перед, під, по, побіля, побіч, побіч з, поблизу, поміж, понад, понижче, поодаль, поперед, поперед, поперек, попід, попри, поруч, поруч з, поряд, поряд з, посеред, посередині, починаючи від, праворуч, праворуч від, при, проз, проміж, просто, проти, серед, слідом за, спереду, супроти, у бік, у напрямі, в напрямі до, у напрямку, в напрямку до, через (тут і далі перелік прийменників подається за книгою І. Вихованця «Прийменникова система української мови, К., 1980).*

У складі цього типу виділяють підтипи, що означають: місце (*зверху, всередині, ліворуч від, спереди, біля*); напрямок (*назад, вглиб, вдовж, слідом за, у напрямку до*); простір (*довкола, довкруг, кругом, обіруч, перед, збоку*); місцезнаходження (*напроти, нижче, обабіч, перед, під, побіч з*); шлях руху (*попід, поперек, через, слідом за*); висхідний пункт (*починаючи від, з, зсередини, з-під, з-над*); кінцевий пункт (*до, к, край, кінець*); відстань (*недалеко від, неподалік, поблизу*); проміжок (*посередині, між, проміж, поміж*) та ін.

Темпоральні (часові) прийменники. Їх нараховують 38. Більшість цих прийменників (23) набула темпорального значення внаслідок переосмислення відповідних просторових прийменників, тому за будовою вони споріднені з просторовими: *біля, близько, в, від (од), впродовж, вслід за, слідом за, до, з, за, коло, між (межи), поміж (помежи), на, над, перед, під, по, при, проти, серед, посеред, через.*

Часові прийменники цього типу з відповідними просторовими перебувають в омонімічних відношеннях, пор.: *Гуцульські козушки зберігають впродовж десятиліть* (Л. Масенко) — часовий прийменник *впродовж*; *Впродовж*

усієї дорози росли волоські горіхи — просторовий прийменник *впродовж*.

До власне темпоральних, неспіввідносних із просторовими, належать такі прийменники: *напередодні, наприкінці, протягом, о (об), одночасно з, під час, пізніше (пізніш), після, опісля, починаючи з, раніше (раніш), у міру, у процесі, у ході*.

У складі темпоральних прийменників виділяють підтипи, що означають: одночасність (*одночасно з, під час, серед*); різночасність (*через, біля, близько*); протяжність у часі (*протягом, у міру, у процесі, у ході, впродовж*); часову попередність (*раніше, напередодні, перед, до*); часову наступність (*пізніше, після, опісля, вслід за, слідом за*); початок (*починаючи з, від, од*); кінець (*наприкінці, по*) тощо.

Причинові прийменники. До них належать прийменники, які вказують на причину: *з, за, від, через, перед, завдяки, у результаті, під впливом, внаслідок, у зв'язку, у силу, з огляду на, зважаючи на*.

Цільові прийменники. Їх ще називають прийменниками мети. Цю групу утворюють такі слова: *для, на, за, по, задля, ради, заради, з метою, в інтересах, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, у справах, в справі, в ім'я, на честь*.

Умовні прийменники. До них відносять прийменники, які вказують на умову: *у (в), з, без, при, у випадку, у разі, за умови, при умові*.

Допустові прийменники. Вони мають значення уступки: *всупереч, наперекір, на противагу, незважаючи на, незалежно від, у розріз з, при*.

Семантично послаблені прийменники. Це ті прийменники, що, за словами В. Виноградова, «послаблюють своє конкретне значення в ролі посередника між дієсловами і залежними від них об'єктами. Вони стають звичайними граматичними знаками об'єктних відношень. За ними зберігається функція показників і виразників того чи іншого відмінка непрямого об'єкта. У багатьох випадках прийменникове вираження непрямої перехідності дієслова виявляється часто формальним, лексично немотивованим (наприклад: *одружитися з ким-небудь, вийти за кого-небудь* і т. д.)».

Такими семантично послабленими в українській мові є абстрактні прийменники, що перебувають між дієсловом і об'єктом. Вони, послабляючи лексичне значення, втрачають ознаки слова і перетворюються на граматичні форманти, які виконують роль об'єктної морфеми.

До семантично послаблених прийменників з морфемоподібною функцією належать:

— прийменник *в (у)* після дієслів, які керують знахідним відмінком: *вдивлятися в небо, вслухатися в нічну тишу, закохуватися в дівчат, вдумуватися в кожне слово, вчитуватися в текст, заглиблюватися в зміст;*

— прийменник *в (у)* після дієслів, які керують місцевим відмінком: *впевнюватися в людях, переконуватися в правоті, сумніватися в висновках, признаватися в злочині, кохатися в людях, розчарувався в другові;*

— прийменник *до* після дієслів, які керують родовим відмінком: *готуватися до екзаменів, dokonуватися до істини, прислухатися до порад;*

— прийменник *від* після дієслів, які керують родовим відмінком: *відмовлятися від пупівки, відцуратися від батьків, захищатися від ворогів, ухилитися від податків, рятуватися від повені;*

— прийменник *з* після дієслів, які керують родовим відмінком: *глузувати з хлопця, насміхатися з друга, сміятися з радощів, плакати з горя;*

— прийменник *за* після дієслів, які керують орудним відмінком: *сумувати за молодістю, стежити за птахами, горювати за батьком;*

— прийменник *на* після дієслів, які керують знахідним відмінком: *гніватися на сусідку, скаржитися на здоров'я, ображатися на грубощі, надіятися на себе, впливати на учнів, дивитися на хлопців, реагувати на зауваження;*

— прийменник *над* після дієслів, які керують орудним відмінком: *міркувати над вправою, процювати над вдосконаленням, панувати над братами, верховодити над першокласниками;*

— прийменник *перед* після дієслів, які керують орудним відмінком: *вбачитися перед батьками, виправдовуватися перед друзями, вихвалятися перед сусідами, звинити перед батьком, присягатися перед колективом;*

— прийменник *про* після дієслів, які керують знахідним відмінком: *доповідати про наслідки, думати про тебе, говорити про театр, питати про здоров'я, писати про школу, читати про любов, мріяти про щастя.*

Отже, така розгалужена семантична система прийменників свідчить про наявність у них лексичного значення.

Морфологічні властивості прийменника

Прийменник, як і інші службові частини мови, належить до незмінюваних слів, тому не має флексії.

Оскільки лексичне значення прийменників не пов'язане з предметністю, то їм не властива ні категорія числа, ні категорія роду.

Самі по собі прийменники не мають і категорії відмінка. Вони лише уточнюють значення відмінка іменника, до якого відносяться.

Грамматичне значення прийменника — це непрямий відмінок, який прийменники виражають разом із закінченням.

Прийменники вживаються з певними відмінками:

1) з родовим:

— первинні прості: *без, оля, у (в), від, для, до, з, коло, крім, між, ради, серед;*

— первинні складні: *задля, заради, з-за, з-межи, з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж, з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, побіля, поміж, поперед, посеред, проміж, щодо;*

— вторинні прості: *близько, вглиб, вздовж, вище, відносно, довкола, довкруг, замість, збоку, поверх, зверху, ззаду, з-позад, зсередини, кругом, ліворуч, мимо, навколо, навкруги, навпроти, назад, наперед, напередодні, наприкінці, напроти, насупроти, недалеко, неподалік, нижче, обабіч, обік, оддалік, круг, oprіч, осторонь, пізніше, після, побіч, поблизу, поверх, подовж, позад, поодаль, попереду, попереk, поруч, поряд, посередині, праворуч, просто, проти, протягом, раніше, спереду, стосовно, кінець, коштом, край, шляхом, ціною;*

— вторинні складені: *в ім'я, в інтересах, за винятком, за допомогою, за посередництвом, за рахунок, за зразком, з боку, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, на чолі, на адресу, на користь, на честь, на основі, на зразок, на кшталт, на засадах, на підставі, на предмет, під час, по лінії, у бік, у дусі, у міру, в напрямі, у плані, у процесі, у разі, у результаті, в розрізі, у світлі, в силу, в справах, у ході, в умовах, у сфері, в межах, у ролі, у випадку, в галузі, в сфері, в царині, в районі, в рамках, під приводом, поза сферою, поза межами, через посередництво, близько від, виходячи з, відповідно до, далеко від, залежно від, збоку від, на відміну від, недалеко від, незалежно від, неподалік від, обіруч від, оддалік від, подібно до, порівняно до, починаючи від, починаючи з, праворуч від, стосовано до, у напрямі до, у бік від, на шляху до, у відповідь на;*

2) з давальним:

— первинні прості: *к (ік);*

— вторинні прості: *вслід, всупереч, навздогін, навперейми, назустріч, наперекір, напереріз;*

— вторинні складені: *на противагу;*

3) із знахідним:

— первинні прості: *у (в), за, кризь, між, на, над, о (об), перед, під, по, повз, про, проз, через;*

— первинні складні: *поза, поміж, понад, попри, проміж;*

— вторинні складені: *зважаючи на, незважаючи на, у відповідь на, з огляду на;*

4) з орудним:

— первинні прості: *з (із, зі, зо), за, між, над (наді), перед (переді), під (піді);*

— первинні складні: *поза, понад, поперед, поміж, проміж;*

— вторинні складені: *вслід (слідом) за, згідно з, навздогін за, нарівні з, на чолі, одночасно з, паралельно з, побіч з, порівняно з, поруч з, поряд з, разом з, у зв'язку з, у розрізі з, у згоді з, в унісон з, у співдружності з;*

5) з місцевим вживаються первинні прості: *у (в), на, о (об), по, при.*

Один і той же прийменник може вживатися з одним відмінком (*начолі з*) або з кількома. Наприклад, прийменник *у (в)* вживається з трьома відмінками: з родовим (*запитав у поля*), із знахідним (*поїхав у поле*), з місцевим (*працює у полі*); прийменник *з* — з двома: з родовим (*їду з поля*), з орудним (*розмовляю з полем*).

Така розгалужена система відмінкових значень прийменника свідчить про наявність у ньому граматичного значення.

Синтаксичні властивості прийменника

Прийменники не можуть самотійно утворювати речення, бути членом речення, але можуть входити до складу додатка, підмета, неузгодженого означення і обставини, напр.: *Батько з матір'ю придбали у місті будинок з верандою для сина (у місті — обставина, з верандою — неузгоджене означення, для сина — додаток), батько з матір'ю — підмет).*

Основна їх синтаксична функція — з'єднувати різнозначні словоформи в словосполучення за способом керування: *сидіти на стільці; відштовхнутися від берега.*

У словосполученні прийменники завжди перебувають у препозиції до іменників, займенників і числівників (*бути біля річки, придбав для себе, шість ділиться на два*), тобто до тих частин мови, які мають систему словозміни і можуть бути об'єктом у реченні.

З відповідними іменниками, іменниковими займенниками і числівниками з'єднуються за способом прилягання, оскільки не мають форм словозміни: *стояти посеред поля, лину до тебе, рахую до п'яти*.

Незначна кількість абстрактних, семантично послаблених прийменників може займати післядієслівну позицію, яка є вторинною, не типовою для прийменників: *полинути до.., заїхати до..*, (в значенні «по дорозі завернути до когось»).

Прийменники формують прийменниковий тип словосполучень і тим самим протиставляють їх безприйменниковим. У цій ситуації прийменник стає диференціальною ознакою поділу словосполучень на дві групи (прийменникові і безприйменникові словосполучення).

Прийменники вживаються в словосполученні після опорних компонентів, виражених такими частинами мови, які можуть спричинити залежний компонент із прийменником.

Такими частинами мови є:

- дієслово: *знаходиться біля річки, їхати через поле;*
- дієприслівник: *знаходячись біля річки, їдучи через поле;*
- дієприкметник: *написаний на стіні, розшишений біля річки;*
- іменники: *боротьба з недоліками, читання про себе;*
- прикметники: *блідий від болю, радий за тебе, добрий для всіх;*
- займенники: *дехто з присутніх, свій серед чужих;*
зрідка прислівники в певних позиціях: *швидше до лікаря, негайно в ліжку.*

Отже, прийменник своїми синтаксичними функціями відрізняється від сполучника і частки.

Історія формування прийменників

Німецький мовознавець Карл Бругман (1849—1919) фактично визнавав існування в індоєвропейській мові прийменників, формування яких відбувалося не як одночасний загальний процес, а в кожній мові окремо.

Югославський мовознавець Олександр Белич (1876—1960) стверджував, що і в індоєвропейській прамові існували прийменники в сучасному розумінні цього терміна. Але швейцарський мовознавець Фердинанд де Соссюр (1857—

1913) вважав, що в індоєвропейській прамові прийменників не було, а зв'язки, які в сучасній мові виражаються прийменниками, тоді передавалися тільки відмінками.

На думку А. Мейє, в індоєвропейській прамові вживалися незмінні слова, незалежні ні від імені, ні від дієслова, які поєднувалися з ними за способом прилягання. З часом одні з них почали приєднуватися до дієслова, а інші — до іменника. Ті, що приєднувалися до дієслова, перетворилися на префікси, а ті, що до імені, — стали прийменниками. Цей процес, за А. Мейє, відбувався одночасно (але незалежно) в усіх індоєвропейських мовах.

Залишки незалежного вживання слів, які потім стали префіксами або прийменниками, спостерігаються в давніх індоіранських діалектах, у давньогрецькій та давньолатинській і інших індоєвропейських мовах. У прийменниках і префіксах, принаймні в частині з них, як вважає А. Мейє, можна впізнати застигли форми імен, але багато з них не підпадають під жодну з відомих форм відмінювання. Тому прийменників, спільних для всіх індоєвропейських мов, небагато.

Прийменники в праслов'янській мові. Багато дослідників (О. Потебня, Г. Пауль, О. Беліч і ін.) сходяться на тому, що первісні прийменники розвинулися з прислівників чи прислівникових слів, насамперед з просторовим значенням. Частина з них прийшла з індоєвропейської мови в праслов'янську і стала базою для творення праслов'янських прийменникових форм — первинних прийменників, до яких належать: *vez, vʒn, do, za, jʒz (iz, z), kʒn, na, nad, ov, ot, po, pod, pri, pro, sʒn, u*.

Прийменник *vez* (без) утворився від індоєвропейського *ve* за допомогою підсилювальної частки *z* (ʒ). В давньоіндійській мові він має значення «зовні». У болгарській *без*, сербо-хорватській *без*, словенській *vez*, польській *bez*, литовській *ve* (без), латиській *vez*, давньоіндійській *vahis* (вне, зовні).

Прийменник *vʒz* утворився від індоєвропейського **ud* (вверх) за допомогою *z* (пор. *vez*) дослов'янського походження і перетворився на префікс.

Праслов'янський прийменник *jʒz (iz, z)*, має відповідники: у болгарській *из*, сербо-хорватській *из, иза*, словенській *iz*, чеській *z, ze*, словацькій *z, zo*, польській *z, ze*, литовській *iš (iz)*, латиській *iz*, давньопруській *is*, албанській *ith* (за, позаду), латинській *ex (iz)*, грецькій *eξ*.

Праслов'янський прийменник *kʒn (до)* (болг. *к, към*, сербо-хорв. *к*, чес. *к*, словац., польс. *к, ku*, давньоінд. *kat*, лат. *cum*). На його основі виник прийменник *к* (рідко вживаний в українській мові).

Праслов'янський прийменник *vъn* (в, у) (білор. *в, у*, болгар. *в, във*, сербо-хорв. *у*, словен. *v*, чes. *v*, словац. *v, vo*, польс. *w, we, wn*; давньопрус. *en* (в), грец. *ev*, лат. *en, in* має значення «всередину») утворився від індоєвропейського **zn* (*on*). На його основі виник сучасний прийменник *в* (у).

— Прийменник *sъn* (з) (рос. *с*, болг. *с, съ*, словен. *s*, чes. *s, se*, польс. *z, ze*, литов. *saп*, латиськ. *suo*, давньопрус. *saп*, лат. *cum, com* із загальним значенням «разом»). На його основі виник сучасний прийменник *з* (рос. *с*).

Праслов'янський прийменник *ot* (від) (рос. *от*, болг. *от*, сербо-хорв. *od*, словен. *od*, чes. *od*, словац. *od*, польс. *od*, лит. *at* — назад, сюди, латис. *at* — від, назад, давньоінд. *atas* — звідти).

До найдавніших похідних належать:

— прийменник *для* (чеськ. *dle*, польс. *dla*), пов'язують з іменником *delo* в прадавній формі орудного відмінка однини;

— прийменник **radъ* (укр. *ради, заради*, рос. *ради*), що має значення «дбання, турбота», лежить в основі сучасної лексеми *ради*, що є застиглою праіндоєвропейською формою орудного відмінка однини іменника *radъ* з основою на *-i*;

— прийменники **medju* та **medji* (укр. *між*, рос. *меж, между*) вважають застиглими формами місцевого відмінка відповідно двоїни і однини іменника **medja* (межа).

У праслов'янський період сформувався і складений прийменник *vъ mesto* (пор. рос. *вместо*, укр. *замість*). У праслов'янській мові в прийменниковій функції вживалися прислівники (застиглі форми іменників): *vlizъ, vъnъ, vъne, vrxъ, krome, timo, okolo, okръstъ, okrudъ, podъle, protivu, serde* та ін.

Прийменники в давньоруській мові. В давньоруських пам'ятках вживаються такі первинні прийменники, успадковані з праслов'янської мови: *безъ, въ, възъ, до, за, изъ, къ, на, надъ, о, объ, отъ, передъ, по, подъ, при, про, съ, у*.

Прийменник *възъ* перетворився на специфічний східнослов'янський *възлѣ*, очевидно, під впливом *подълѣ*, давньоруського за походженням.

Вживалися успадковані з праслав'янської такі найдавніші вторинні прийменники: *дѣля, межи, межю, ради, сквозъ, черезъ*.

У давньоруській мові утворилися питомі складні прийменники *промежи, промежю* (оутвърдили *миръ... промъжю смольньска и ригы*), *помежи, помежю* (*многа есть разньства помежи истинѣ и обычаи*).

Крім цього, у ролі прийменників вживалися як власні новотвори такі прислівники і первинні прийменники з

іменниками: *близь, за мѣсто, взнизь, взнутрь, въ, срѣтє- нис, до вѣрхъ, въ, вѣрхъ, на вѣрхъ, въ исподи, одаль, по- даль, позаду, изъвъну, изъдѣну, коньць, обаполъ, около, ок- ругъ, окръсть, опрчъ, поперекъ, на серед, посторонь, сѣкрая, послѣ, выше, ниже, переже* та ін.

Отже, давньоруська мова мала вже розвинуту систему прийменників для зв'язку іменників, іменникових займенників і числівників з іншими частинами мови в реченні.

Прийменники в українській мові. В сучасній українській мові вживаються прийменники індоєвропейського, праслов'янського і давньоруського походження.

У процесі розвитку від індоєвропейського періоду до сучасності відбулися такі зміни:

— у фонетичній будові: давньоруські *изъ, межѣ, черезъ дѣля, надъ, кромѣ, подъ, помежю, за мѣсто* — відповідно українські *із, між, через, для, над, крім, під, поміж, замість* і ін.;

— у морфемній будові: давньоруські *въ срѣтєнїє, изъвъну, възслѣдъ* — відповідно українські *назустріч, зовні, слідом*;

— у лексичному складі із збереженням значення: давньоруські *возлѣ, сквозь опрчъ, подьлѣ* — відповідно українські *біля, крізь, крім, поряд (поруч)*;

— певною мірою — окремих граматичних значень: у давньоруській мові, наприклад, прийменник *за* вживався із знахідним, орудним і зрідка родовим відмінками (*того почѣсти за лихим моужь*), в українській — лише із знахідним і орудним (*чергую за тебе, тужу за тобою*).

Українська мова не сприйняла частину давньоруських прийменників: *въ срѣтєнїє, изъвъну, възслѣдъ, возлѣ, сквозь, подьлѣ, отъ, възъ, о, внѣ, опрчъ* і ін. Натомість сформувала власне українські прийменники.

До власне українських належать такі прийменники: *поперед, попереду* (*Поперед усіх біг Богдан*), *впоперек*, що виник на базі успадкованого *поперек* (*впоперек дороги*), *всупереч* з давальним відмінком (*всупереч прогнозам*), *наперекір* з давальним відмінком (*наперекір стихії*), *впродовж* із значенням часу «протягом» (*впродовж канікул*), *вгору* з орудним відмінком (*пустився вгору Дніпром*), *побіч* з родовим відмінком (*побіч хати*), *позад* з родовим відмінком (*йшов позад усіх*), *поруч* з родовим відмінком (*сів поруч батька*), *з причини, внаслідок* з родовим відмінком (*внаслідок хвороби*), *з приводу* з родовим відмінком (*з приводу педпрактики*), *протягом* з родовим відмінком (*протягом місяця*), *на протязі* з родовим відмінком (*на протязі місяця*), *завдяки* з родовим відмінком (*завдяки*

брату), за рахунок з родовим відмінком (за рахунок батьків), за допомогою з родовим відмінком (за допомогою друзів), поряд із з орудним відмінком (поряд зі мною), незважаючи на із знахідним відмінком (незважаючи на хворобу).

Кількість прийменників протягом усього періоду розвитку української мови помітно зросла за рахунок складних і складених форм: *з-за, з-між, з-перед, з-під, з-серед, з-поза, з-поміж, з-проміж, з-понад, з-посеред, побіля, поверх, поза, повз, повище, помимо, поміж, понад, попід, попри.*

Отже, нинішня система прийменників має давню історію. В сучасній українській мові вживають індоєвропейські, праслов'янські, староукраїнські і власне українські прийменники.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте визначення прийменника як частини мови
2. Які погляди на прийменник існують у мовознавстві?
3. Охарактеризуйте категоріальне значення прийменника.
4. Дайте характеристику лексико-семантичних груп прийменників.
5. Які прийменники належать до семантично послаблених?
6. Охарактеризуйте морфологічні властивості прийменника.
7. Які прийменники вживаються з родовим, давальним, знахідним, орудним і місцевим відмінками?
8. З'ясуйте синтаксичні властивості прийменників.
9. Охарактеризуйте первинні і вторинні прийменники.
10. З'ясуйте частиномовну базу прийменника.
11. Охарактеризуйте структуру прийменників.
12. У чому полягають особливості формування прийменників в індоєвропейській, праслов'янській, давньоруській, українській мовах?
13. Складіть схему морфологічного аналізу прийменника.

3.2. Сполучник

Сполучник споріднений з прийменником зв'язковою функцією, яка у прийменниках реалізується на рівні слів, а у сполучника — на рівні слів і предикативних частин складного речення.

Загальна характеристика сполучника як частини мови

У мовознавстві сформувався два погляди на сполучник: 1) сполучник — службова частина мови зі своїм

специфічним лексичним, граматичним і категоріальним значенням; 2) сполучник — це не слово, а аналітична синтаксична морфема, що виконує лише зв'язкову функцію, оскільки позбавлена лексичного і граматичного значення.

Традиційне мовознавство визначає сполучник (грец. συνδεσμος, лат. conjunctio — зв'язок) як службову частину мови, яка виражає синтаксичні зв'язки між однорідними членами речення і між частинам складного речення, напр.: *Сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками* (Д. Павличко); *Червоне — то любов, а чорне — то журба* (Д. Павличко).

Сполучник (лат. conjunctionis) — незмінна службова частина мови, клас слів, який має категоріальне значення зв'язку слів як однорідних членів речення, предикативних частин складних речень і речень у тексті.

Сполучник протиставляється, з одного боку, як і інші службові слова, самостійним частинам мови (іменнику, прикметнику, дієслову та ін.), а з другого — іншим службовим частинам мови (прийменнику, частці).

Самостійним частинам мови сполучник протиставляється службовим характером, тобто нездатністю бути самостійним членом речення. На основі цієї властивості В. Виноградов відніс сполучник (як і прийменник та частку) до часток мовлення.

Службовим частинам мови (прийменнику і частці) сполучник протиставляється своїм категоріальним значенням — сурядним зв'язком між однорідними, однозначними членами речення і сурядним та підрядним зв'язком між частинами речення (у прийменника — підрядний зв'язок між членами речення, у частки — додаткова семантика речення або члена речення).

Сполучник виконує *зв'язкову і кваліфікаційну функції*. Він зв'язує члени речення в словосполучення, предикативні частини в речення, а речення в текст і одночасно кваліфікує їх семантично, тобто позначає семантику, яка формується внаслідок поєднання мовних одиниць: *живу й працюю* — значення одночасності; *живу, щоб працювати* — значення мети; *живу, бо працюю* — значення причини.

Зв'язкову функцію в українській мові виконують також іменникові займенники *хто, що*, прикметникові займенники *який, котрий, чий*, числівниковий займенник *скільки*, прислівникові займенники *де, куди, звідки, коли, як, настільки, чому*, але в сполучники вони не переходять, оскільки, крім зв'язкової, виконують і функцію члена речення, напр.: *Хто спить, хто не спить — покорись тем-*

ній силі (Лєся Українка); *Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була* (П. Тичина); *Не знаю, що було на душі в Асель* (Ч. Айтматов); *Благословен той день і час, коли прослалась килимами земля, яку сходить Тарас малими босими ногами* (М. Рильський); *Ешелон зупинився на роз'їзді, звідки розходилися колії* (П. Панч). Такі зв'язкові лексеми називаються *сполучними словами* і вивчаються в синтаксисі.

У семантиці сполучників, як і прийменників, суміщається лексичне і граматичне значення.

Категоріальне значення сполучників виражає синтаксичний зв'язок між однорідними членами речення та предикативними частинами складного речення і його характер (сурядний — між членами речення та предикативними частинами, підрядний — лише між предикативними частинами).

Лексичне значення сполучників вказує на конкретні типи синтаксичних відношень їх відтінків: еднальні, розділові, протиставні, градаційні, пояснювальні, приєднувальні, темпоральні, просторові, причинові, цільові, означальні, умовні, допустові та ін.

Сполучники, як і самостійні слова, в українській мові бувають однозначними і багатозначними. Сполучник *бо*, наприклад, має лише одне (причинове) значення: *Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу* (П. Тичина). Сполучник *як* має кілька значень, зокрема часове (*Вийду в поле, як зійде сонце*); порівняльне (*Побілів, як сніг*); з'ясувальне (*Ми не побачили, як до класу звійшла вчителька*); умовне (*Одержим диплом з відзнакою, як закінчим університет на відмінно*) і т. д. Сполучник *і* також має кілька значень: еднальність (*Щоб ми і ви щасливі були*); протиставлення (*Солдат, і плаче!*); одночасність (*Сидів і думав*); перелік (*І шумить, і гуде, дрібен дощик іде*); причина (*Пригріло сонце, і потекли струмки снігової води*); послідовність (*Задзвенів дзвінок, і спустили коридори*).

Морфологічні ознаки сполучників виявляються в тому, що вони:

— не мають системи словозміни, чим протиставляються іменникам;

— не впливають на форму слів, які зв'язують як однорідні члени (*батькі і діти; добрий, але вимогливий*), тому стоять поза морфологією, чим протиставляються прийменникам;

— утворюються від морфологічних одиниць — інших частин мови: *якщо* (як + що), *зате* (за + те), *проте* (про + те), *ніби* (ні + би), *якби* (як + би).

Синтаксичні властивості сполучників: ---

— сполучники з'єднують однорідні члени речення: *Мороз і сонце; Як байка, так і життя ціниться не за довжину, а за зміст* (Сенека);

— сполучники з'єднують предикативні частини складного речення: *Спори давніх філософів були постійно мирні, а спори богословів завжди криваві і буйні* (К. Гельвецій);

— сполучники з'єднують рівнозначні слова: іменник + іменник, прикметник + прикметник, дієслово + дієслово, прислівник + прислівник (*війна і мир; вимогливий, але добрий, читав і підкреслював, тихо і мирно*), чим протистоять прийменникам, які поєднують у словосполучення різнозначні слова: дієслово + іменник, дієприслівник + іменник, прикметник + іменник (*пишу в зошиті, проживаючи в місті, червоний від сорому*);

— сполучник реалізує зв'язкову функцію автономно, незалежно від граматичної форми сполучуваних слів і навіть незалежно від їх частиномовної належності: сполучник *і*, наприклад, поєднує і іменники (*учні і вчителі*), і прикметники (*червоний і чорний*), і дієслова (*лежав і думав*), і прислівники (*тепло і зручно*);

— сполучники в тексті вживаються ізольовано від членів речення, чим протиставляються прийменникам, які поєднуються з іменниками в препозиції, а з дієсловами в постпозиції за допомогою прилягання (*в місті, до школи, добіг до*);

— сполучники не є членами речення, але позначають сурядний зв'язок між членами речення і сурядний та підрядний зв'язок між предикативними частинами складного речення, чим протистоять сполучним словам, які є членами речення і вказують, крім того, ще й на особу, ознаку, обставину: *Люди перестають мислити, коли перестають читати* (Д. Дідро).

Отже, сполучник, як і всі інші частини мови, має своє категоріальне значення, морфологічні ознаки і синтаксичні функції.

Класифікація сполучників за структурою

За формальними ознаками сполучники поділяють на прості, складні та складені і на одиничні, повторювані, парні.

Прості сполучники. До них належать сполучники, які ні синхронно, ні діяхронно не поділяються на складові частини: *і (ї), та, а, бо, ні, чи*. Це первинні однокореневі слова, які повністю втратили зв'язок зі своїми етимонами і нині є нерозкладними. Їх інколи синхронно називають непо-

хідними, хоч фактично вони походять від інших частин мови. Всі прості сполучники є однослівними, одномісними, елементарними.

Складні сполучники. Вони історично утворилися шляхом злиття двох слів (сполучника, прийменника, частки, займенника) в одне слово зі сполучниковим значенням: *але* (а + ле), *або* (а + бо), *якщо* (як + що), *ніби* (ні + би), *якби* (як + би); *щоб* (що + б), *поза* (по + за), *здля* (за + для) і под. За часом виникнення ці сполучники похідні, вторинні, синхронно нерозкладні, але етимологічно прозорі і частково зберігають ще зв'язок зі своїми етимонами. Вони однослівні, одномісні, неелементарні.

Складені сполучники. Це слова, які становлять багатослівну роздільно оформлену конструкцію, що виникла внаслідок поєднання відмінкових форм займенника з іншими самостійними і службовими словами, які втратили свої первісні частиномовні ознаки: *тому що, незважаючи на те що, подібно до того як, задля того щоб, через те що, в міру того як, у зв'язку з тим що, як тільки, дарма що* та ін. Складені сполучники є багатослівними, багатомісними, похідними, вторинними.

За способом уживання сполучники поділяються на одиничні, повторювані, парні.

Одиничні (одномісні) сполучники. Вони займають одне місце в реченні чи словосполученні, розташовуються між поєднуваними компонентами (членами речення, предикативними частинами складного речення), тяжіють до одного з них, не повторюючись і не поділяючись на частини. До них належать прості (*і, а, бо, ні, та, чи*), складні (*щоб, якби, якщо*) і частина складених (*як тільки, тому що, дарма що, після того як*), напр.: *Як тільки піднявся на ноги, не балувало його життя* (І. Цюпа); *Опісля того як сусід розпріг коней та пішов до хати, завітав я до господи* (Ю. Збанацький); *Дарма що стояло тихе безвітря, листя тріпотало на деревах* (Ю. Смолич); *Незважаючи на всі ті переживання, був я найщасливішою людиною в світі* (Ю. Збанацький). Вони одномісні.

Повторювані (багатомісні) сполучники. Вони вживаються при кожному членові речення або предикативній частині складного речення як анафора (*і..., і..., і; ні..., ні..., ні; або..., або; то..., то; чи..., чи*), напр.: *Нехай ні жар, ні холод не спинить вас* (І. Франко); *Чи буде суд! Чи буде кара царям, царятам на землі?* (Т. Шевченко); *Чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?* (І. Олександров).

Парні (двомісні) сполучники. Це позиційно розчленовані складені перервані сполучники, які з'єдну-

ють або два члени речення, або дві предикативні частини складного закритого речення (*не тільки..., але й; не лише..., а й; як..., так і; не так..., як; як не..., так; якщо..., то; хоч..., але; як..., то; якби..., то*), напр.: *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (Т. Шевченко); *Як війна, то війна* (Нар. творчість); *Не так тії вороги, як добрії люди і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять* (Т. Шевченко).

Така розмаїта структура сполучника дає йому можливість сполучати як окремі слова, словосполучення, так і окремі речення та предикативні частини складних речень.

Класифікація сполучників за значенням

За семантичними ознаками сполучники поділяють на сурядні та підрядні.

Сурядні, або паратактичні (грец. *παράταξις*) сполучники. Це сполучники, які поєднують члени речення і предикативні частини складних речень як рівнозначні, відносно автономні в структурно-семантичному плані. Серед сурядних сполучників розрізняють еднальні, протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні, пояснювальні.

До *єднальних* належать: *і (й), та (та, й), також, і..., і; ні..., ні; та ні..., та ні; як..., такі і; не тільки..., а і (не тільки..., а й); не тільки..., але і (не тільки..., але й); ані..., ані; ні..., ані*.

Найпоширенішим є багатозначний еднальний сполучник *і* та його фонетичний варіант *й*. Він має значення перелічення: *Наша ціль — людське щастя і воля* (І. Франко); одночасності: *Пройшла гроза, і ніч промчала* (М. Рильський); послідовності: *Ліс кінчився, і перед нами розгорнулася гірська панорама* (З журн.); причини і наслідку: *Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинах* (М. Рильський); умови: *Варто тільки забажати, і кожен може стати рибалкою* (Ю. Збанацький) тощо.

Сполучник *та* має ті ж значення, що й сполучник *і*. Подвійний сполучник *і..., і* має значення перелічування з відтінком підсилення, напр.: *А буде син, і буде мати, і будуть люди на землі* (Т. Шевченко).

Подвійний сполучник *ні..., ні* має значення заперечення з відтінком підсилення, напр.: *Ні дощі, ні вітри — ніщо не затримає весну*.

Подвійний сполучник *ані..., ані* виражає заперечення сильніше, ніж сполучник *ні..., ні*, напр.: *Ані до його заговорити, ані його спитати* (Марко Вовчок).

До протиставних належать *а, ж (же), але, та* (в значенні *але*), *проте, а проте, однак, зате, так, тільки, лише, хоч..., але; хоч..., зате; хоч..., та; як..., так і; не тільки (не лише)..., а (але) й; не то що..., але (а); не так і..., як, а втім; тим часом*. Найпоширенішим з них є багатозначний сполучник *а*, який виражає протиставлення: *Ти ярма людям благаєш, а я волі* (Н. Рибак); зіставлення: *Муза увінчує славу, а слава — Музу* (Крилатий вислів); *Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча* (І. Котляревський); єднальність: *То вже, що багата та вродлива, а привітна та ввічлива до кожного!* (Панас Мирний).

Досить поширеним із протиставним значенням є сполучник *але*, напр.: *Все повернеться, але роки йдуть без вороття* (Крилатий вислів). Менш поширений сполучник *та*, він має те ж значення, що й *але* з розмовним відтінком: *Казав пан — кожух дам, та слово його тепле* (Нар. творчість).

Синонімічні сполучники *проте, однак* з протиставним значенням розрізняються тим, що сполучник *проте* виражає протиставлення м'якше, а *однак* — категоричніше. Синонімічна форма *одначе* пом'якшує категоричність протиставлення: пор. *Дорога розмита, проте їхати треба; Дорога розмита, однак їхати треба; Дорога розмита, одначе їхати треба*.

Протиставний сполучник *же (ж)* вживається рідко, напр.: *Гине безславно Самсон в самотині, серцем же рветься свій люд визволять* (Леся Українка).

До розділових сполучників належать такі: *б, або, хоч, чи; або..., або; чи..., чи; то..., то; не то..., не то; чи то..., чи то; хоч..., хоч; а то, а чи*.

Усі вони мають значення роздільної несумісності, а крім неї — ще й додаткові відтінки, наприклад, часову послідовність у сполучниках *або, чи*: *Зрідка пробіжить тут заєць або спиниться на кручі вовк* (А. Шиян); *Часом качка в повітрі дзвенить, чи кажан проти місяця грає* (М. Рильський); достовірність у сполучнику *або*: *Де-не-де біля вирв синіє полин або кущиться чебрець* (О. Гончар); припущення, вірогідність, невпевненість у сполучнику *чи*: *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею* (О. Гончар); чергування явищ, подій у повторюваному сполучнику *або..., або*: *Або вулицю розжене, або досвітки розполохає* (Г. Тютюнник); *Або дома не бути, або волю здобути* (Нар. творчість); перелічення у повторюваних сполучниках *або..., або; то..., то*, напр.: *Або вітер пронесеться, або мороз ударить* (Марко Вовчок); *То проснеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс* (А. Шиян); невпевненість, сумнів у сполучниках *не то..., не то; чи то...,*

чи то: *Не то осінні води шуміли, не то вітер бився в проваллі* (М. Коцюбинський); *Чи то праця задавила молоду силу, чи то нудьга його з ніг звалила* (Т. Шевченко).

До градаційних (підсилювальних/послаблювальних) сполучників належать *а й, а ще, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки..., а й; не тільки..., а навіть; не стільки..., скільки; не так..., як і ін.*, напр.: *Не так тії вороги, як добрії люди і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять* (Т. Шевченко); *Не тільки діти, а й батьки ішли до школи*.

До приєднувальних належать сполучники *і, та, також, також і, і навіть, а й, та й, ще й, притому, причому*, напр.: *Відновленням лісу займається лісництво, також і школа залучається до цієї справи* (З газети); *Вона настирливо з тобою говорила, та й їй далась нелегко ця розмова* (Леся Українка).

До пояснювальних (уточнюючих) сполучників належать або, тобто, а саме, як-от, напр.: *Ономастика, тобто наука про власні назви, вивчається на філологічних факультетах; Полісемія, або багатозначність, — поширене явище в українській мові. Інколи в степу ростуть рідкісні дерева, а саме бук та граб*.

Підрядні, або гіпотактичні сполучники. До них належать такі сполучники, які поєднують підрядну предикативну частину з головною в складнопідрядному реченні.

Підрядні сполучники поділяють на часові (темпоральні) умовні, причинові, допустові, цільові (мети), наслідкові, порівняльні.

До часових належать сполучники *як, після того як, коли, в міру того як, як тільки, щойно, ледве, відколи, аж таки, доки і ін.*, напр.: *Доки сонце зійде, роса очі виїсть* (Нар. творчість); *Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега* (М. Коцюбинський); *Не встиг [Роман] повечеряти, як затупотіли чобітьми хлопці й дівчата* (І. Цюпа).

До умовних належать сполучники *якщо, коли, якби, аби, коли б, як, раз*, напр.: *Раз добром нагріте серце, вік не прохолоне* (Т. Шевченко); *Коли за все візьмешся, то нічого не зробиш* (Нар. творчість); *Якби мені не тиночки та не перелазы, ходив би я до дівчини по чотири рази* (Нар. творчість).

До причинових належать сполучники *бо, через те, тому що, оскільки, затим що, тим що*, напр.: *А більший меншого тусає та ще й б'є, затим що сила є* (Л. Глібов); *Він полюбив, бо полюбити прийшла пора* (М. Рильський); *Люблю людей землі своєї, бо й я землі своєї син* (В. Сосюра).

До *союзних* належать сполучники *хоч, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що*, напр.: *У вагоні задуха, хоч надворі й зима* (І. Цюпа); *Селяни виростили високий урожай, дарма що весна була сухою* (З газети); *Незважаючи на те що дув попутний вітер, яхта йшла повільно* (З газети).

До сполучників *мети* (цільових) належать сполучники *щоб, для того щоб, з тим щоб, аби*, напр.: *Щоб рибу їсти, треба в воду лізти* (Нар. творчість); *Аби урожаї добрі мати, треба землю глибше орати* (Нар. творчість).

Наслідковим є сполучник *так що*, напр.: *Молоді чорняві скрипалі позакидали назад голови, так що на них ледве держались шапки* (І. Нечуй-Левицький).

До *порівняльних* належать сполучники *як, мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, начебто, ніби, нібито, що*, напр.: *Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти гриміли раз у раз* (І. Франко); *Тітка так красиво говорить, ніби співає, ніби казочку вив'язує* (Ю. Збанацький); *Надо мною в'ються хмари, як над чайкою орли* (О. Олесь); *Наче в бурю чорне море, віковичний ліс гуде* (О. Олесь).

І *сурядні*, і *підрядні* сполучники можуть вживатися в прямому і в переносному значенні, а тому переходять із одієї групи в іншу. Наприклад, часовий сполучник *коли*, вживаючись переносно, набуває атрибутивного значення: *День, коли я народився, був сонячним*; умовного значення: *Треба завжди перепочити, коли втомишся*; *Коли знав би про приїзд батьків, то добре підготувався б до зустрічі*.

Отже, така розгалужена семантична система сполучників свідчить про наявність у них лексичного значення.

Походження та історія формування сполучників

Основу сполучника як частини мови становлять первинні прості форми, пор. праслов'янські **i, *a, *li, *no, *nъ*; давньоруські *и, а, ли, но, нъ* та ін. Похідні форми утворювалися шляхом кон'юнкціоналізації окремих займенників, прислівників, часток, числівників, дієслів, тобто їх переходу в сполучник: сполучник *ж (же)* — від частки *ж (же)*, *однак* — від числівникового кореня *один* (на думку Л. Булаховського), *то* — від займенника *то*, *хоч* — від кореня дієслова *хочеш*.

Складні сполучники в давньоруській мові сформувалися: — поєднанням первісних сполучників: *али* (а + ли), *ано* (а + но), *ачи* (а + чи), *ибо* (и + бо), *или* (и + ли), *либо* (ли + бо);

— поєднанням простих сполучників із частками: *аже* (а + же) із значенням «коли, коли ж, якщо», *аче* (а + че) — якщо, *даже* (да + же) — доки, поки, якщо, *таже* (та + же) — і, тоді, після, отже, *нежели* (не + же + ли) — ніж, як;

— зрощенням часток: *неже* (не + же) — ніж, як, *ниже* (ни + же) — і, і не, і навіть не;

— зрощенням займенникових коренів з частками: *иже* (и + же), *яже* (я + же), *єже* (є + же) — який, яка, яке;

— зрощенням первинних сполучників з дієслівними частками: *абы* (а + бы) — аби, щоб, *дабы* (да + бы) — щоб.

Складені сполучники утворювалися шляхом поєднання простих і складних сполучників: *не тькъмо...*, *но и* (не тільки..., але й). До них належать повторювані сполучники: *а..., а; и..., и; или..., или; ни-ни*.

Найдавніші слов'янські пам'ятки свідчать, що і в праслов'янській, і в давньоруській мовах сурядні сполучники переважали над підрядними.

Сурядні сполучники. Серед *єднальних* у давньоруській мові найуживанішими були сполучники *і* та *а*. Вони успадковані із праслов'янської мови. Праслов'янський сполучник **і* пов'язують з грецьким *εἰ* та готським *ei*, що походять з праїндоевропейського вказівного займенника *e/o* (М. в. одн.).

Праслов'янський сполучник **а* генетично пов'язують з праїндоевропейським вказівним займенником **о* у формі аблатива (вихідного відмінка, якого немає в слов'янських мовах).

В староукраїнській мові сполучники *і*, *а* вживалися як єднальні. У сучасній українській мові сполучник *і* залишився єднальним, а сполучник *а* став лише протиставним.

Сполучник *да* з єднальним значенням давньоруська мова успадкувала з праслов'янської. Існує думка, що він походить з праїндоевропейського вказівного займенника **do* (О. в. одн.). Окрім нього, у праслов'янській мові вживався і єднальний сполучник *та* із займенниковим коренем. У староукраїнській мові єднальний сполучник *да* вживається рідко, а значно частіше з XV ст. трапляється єднальний сполучник *та*. В сучасній українській мові сполучник *да* занепав, а сполучник *та* вживається і в єднальному, і в протиставному значенні.

Серед *протиставних* у давньоруській мові найпоширенішими були успадковані з праслов'янської сполучники *а*, *но*, що мають праїндоевропейське походження: *но* — із значенням сильного протиставлення, *а* — із значенням слабого протиставлення. З тим же значенням їх успадкувала й староукраїнська мова. Найслабкіше про-

тиставлення в давньоруській і староукраїнській мові позначалося сполучником *же* (пор. грец. *υε*, давньоінд. *ha*), який вживався тоді і як частка.

З XIV ст. у староукраїнських пам'ятках активно вживається протиставний сполучник *але* (запозичений, очевидно, з польської), поступово витісняючи інші, зокрема *но*. У пам'ятках з XIV ст. з'явився протиставний сполучник *однак*, який походить з *однако* (із значенням «так само») і сягає, на думку Л. Булаховського, числівникового кореня.

У давньоруській мові групу *розділових* утворювали такі сполучники: *ли, или, али, либо, либо*, а також складені *либо ли, либо ли*, та повторювані: *ли...; ли; либо...; либо; то...; то; чи...; чи*. Найдавніший за походженням серед них є сполучник *ли*, який генетично пов'язаний з питальною часткою. Сполучники *чи, то* походять з відповідних займенникових коренів. Староукраїнські пам'ятки здебільшого засвідчують ті ж давньоруські розділові сполучники з певними фонетичними видозмінами. З XIV ст. у староукраїнських пам'ятках фіксується сполучник *або* (*a + бо*). З часом він набирає більшого поширення, витісняючи давніші *ли, или, либо, либо*. У сучасній українській мові сполучник *або* став основним засобом вираження розділових відношень.

Отже, в системі сурядних сполучників відбулися на українському ґрунті такі найважливіші історичні зміни:

— вийшли з ужитку протиставні сполучники *но, нъ, ано, ино, анъ, инъ, отъ*;

— вийшли з ужитку розділові сполучники *ли, либо, или, либо*;

— виникли нові протиставні сполучники *але, однак, проте*;

— виникли нові розділові сполучники *або; або..., або; то..., то*;

— сполучник *а* втратив єднальне значення і зберіг лише протиставне;

— сполучник *та* зберіг єднальне і набув нове — протиставне значення.

Підрядні сполучники. Кількість підрядних сполучників у давньоруській мові була незначна. На староукраїнському ґрунті відбувався процес розширення кола підрядних сполучників двома шляхами: шляхом кон'юнкціоналізації інших частин мови і шляхом запозичень з російської та польської мов.

Первісним найуживанішим підрядним сполучником є *причинний* сполучник *бо* спільнослов'янського походження. Решта підрядних є похідними. На старослов'янському ґрунті на базі сполучника *бо* утворився складний

суфікс *убо* (и + бо), який набув поширення в старослов'янських і давньоруських пам'ятках, а пізніше — в російських і почасти в староукраїнських.

У давньоруських пам'ятках з причиновим значенням вживалися такі сполучники старослов'янського походження: *зане, занеже, поне, поневажъ, яко, иже, оже, еже*. Вони трапляються в староукраїнських пам'ятках. З XVI ст. в староукраїнських пам'ятках вживаються запозичені з польської мови сполучники *поневажъ, кгдажъ, абовѣмъ*. У XVIII ст. вони вийшли з ужитку. В староукраїнський період формуються сполучники *для того иже, для того оже, для того що, тим що, того що, зاتم що, потому що, тому що*. Сполучник *оскільки* закріпився в українській літературній мові в першій половині XX ст. (Л. Булаховський).

Серед сполучників *мети* у давньоруській мові найуживанішими були багатозначні *оже, аже, яко, ать, да, абы, дабы, чьтобы*.

У староукраїнській мові найчастіше вживалися сполучники *мети аби, штобы, щоби, щоб, би*. З XVI ст. почали широко вживатися сполучники *мети жеби, жеб*, які, на думку українського мовознавця Степана Бевзенка (нар. 1920), могли витворитися на українському ґрунті. На їх активність мала вплив польська мова.

В сучасній українській мові із сполучників *мети* найпоширенішим став *щоб*, менш поширеними — *щоби, аби*, виникли нові складені: *для того щоб, з тією метою щоб, за для того щоб, зاتم щоб*.

Найпоширенішими *умовними* сполучниками давньоруської мови були *оже, аже, аще* (старослов'янїзм), *аче, иже, коли, ли, пагы ли*. У староукраїнській мові з XVI ст. посилюється вживання сполучників *коли, коли би, коли б, ели, ест ли, если би, полонїзму кгда*.

У сучасній українській мові найпоширенішими стали сполучники *коли, коли б, якщо, якби, коби* (діалектний).

Серед *часових* сполучників у давньоруській мові найактивніше вживалися прислівникові утворення *коли, яко, доколѣ, кгда*, а також форми старослов'янського походження *егда, донелѣ, доньдеже*. В староукраїнській мові поруч з давньоруськими стали вживатися сполучники *доки, поки, доколя, поколѣ, покуль, скоро*.

Уже в староукраїнській період вийшли з ужитку часові сполучники *оли, доколѣ, кгда, егда, донелѣ, доньдеже, кгда*. До сучасної української мови зі староукраїнської ввійшли сполучники *поки, доки, покіль, аж поки, докіль, аж доки*. Витворилися і нові складені сполучники *після того як, в міру того як, як тільки*.

Серед *наслідкових* у давньоруській мові найчастіше вживалися сполучники *яко, яко и*, рідше — *оже, еже, иже*. В староукраїнській мові почали поширюватися сполучники *так що, що, аже, аж, що аж*. У сучасній українській мові вживаються сполучники *так що, так що й, що аж, що, аж*.

Активними в давньоруській мові були *допустові* сполучники *хотя, хоти, яко* і запозичені з старослов'янської *аще, аще ли, аще-но*. В староукраїнській — *хотя, хотяй, хоть*, з XVI ст. *хоч, хоча*, з XVII ст. *нехай, хай, если и*, а також церковнослов'янським *аще и*, полонізмами *ач, кгда*. В сучасній українській мові вживаються сполучники *хоч (хоча, хоть), хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що та ін*.

З *порівняльних* у давньоруській мові вживалися сполучники *яко, како, якоже, акы* (старослов'янським), *неже, нежели, чьто, такъ какъ*. В староукраїнській — *як, ніж, аніж, ніби, нібито*. У сучасній українській мові поширеними є сполучники *як, ніж, аніж, ніби, нібито, мов, мовби, немовби, немов, наче, неначе, начебто, буцім, буцімто* і ін.

Отже, сполучник відрізняється від прийменника категоріальним значенням сурядності між словами, а між предикативними частинами складного речення — сурядності і підрядності; нейтральністю щодо відмінкових форм сполучуваних слів; автономною синтаксичною позицією стосовно сполучуваних слів.

Запитання. Завдання

1. Які два погляди на сполучник існують у мовознавстві?
2. Дайте визначення сполучника як частини мови.
3. З'ясуйте категоріальне значення, семантику, морфологічні ознаки сполучника.
4. У чому виявляються синтаксичні властивості сполучників?
5. Охарактеризуйте структуру сполучників української мови.
6. З'ясуйте типи і функції сурядних і підрядних сполучників.
7. Охарактеризуйте сполучники в праслов'янській, давньоруській, староукраїнській мовах.
8. Охарактеризуйте українські сполучники.
9. Складіть схему морфологічного аналізу сполучника.

3.3. Частка

Частка як частина мови формувалася на основі інших самостійних та службових частин мови і протиставляється їм категоріальним значенням, морфологічними ознаками та синтаксичними властивостями.

Загальна характеристика частки як частини мови

Поняття «частки мовлення» і «частка» не рівнозначні. *Частки мовлення*, за В. Виноградовим, — це група службових слів, які самостійно не бувають членами речення, виконують у реченні зв'язкову функцію і протиставляються «частинам мовлення». Цьому терміну відповідає поняття «зв'язкові слова». *Частка* ж є одним із різновидів зв'язкових слів, часток мовлення поряд з прийменником, сполучником і зв'язкою, що становлять окрему службову частину мови, яка протиставляється іншим службовим частинам мови (прийменнику, сполучнику). Тому термін «частка мовлення» не можна вживати в скороченій формі («частка»).

Дехто з мовознавців, зокрема Володимир Сидоров (1902—1968), намагався вивести частку за межі службових слів на тій основі, що службові слова (прийменник, сполучник) мають синтаксичний характер, а частка — ніби лише семантичний. Але синтаксичний характер функцій часток у реченні не викликає сумнівів, напр.: *Хіба ти й цього не знаєш?* (наявність часток *хіба, й, не* залежить від комунікативної спрямованості речення і зумовлена його членами).

Окремі мовознавці надають часткам статусу не слова, а морфеми (суфікса, префікса) на тій підставі, що ніби частка не має лексичного значення (І. Вихованець) або виражає несинтаксичне формальне значення (В. Сидоров).

Традиційне мовознавство розглядає частку як окремий різновид службових частин мови із зв'язковою функцією.

Немає спільної думки і стосовно лексичного значення часток. Частина мовознавців вважає, що частка не має самостійного лексичного значення (І. Вихованець та ін.). В. Виноградов стверджував, що лексичне значення у часток є і воно збігається з їх граматичними, логічними або експресивно-стилістичними функціями. Тому семантичний обсяг часток дуже широкий, їх лексико-граматичні значення дуже мінливі і залежать від синтаксичного слововживання, що спричиняє нечіткість відмежування їх від інших частин мови. Мовознавець Наталія Шведова (нар. 1916) доводить, що частки виражають лексичні значення лише в межах певних типів конструкцій. На думку І. Кисельова, частки мають послаблені лексичні значення.

За лінгвістом Тетяною Ніколаєвою (нар. 1933), частки багатозначні і не мають чітких семантичних меж. Вони справді багатозначні. Наприклад, частки *лиш, лише* мають значення обмежувальне: *Лишилась на хазяйстві лише ко-*

за (М. Коцюбинський); підсилювальне: *А глянь лиш гарно кругом себе, — і раю кращого не треба!* (Т. Шевченко); спонукальне: *Ану лиш не роздягайся. Підем із Лукичем* (А. Головка). Частка *оце* має значення вказівне: *Оце тобі хомут і дуга: більше я тобі не слуга* (Нар. творчість); підсилювальне: *Так оце син! Оце любимчик?* (Панас Мирний).

Як і інші значеннєві одиниці, частки мають синоніми: частка *і* близька за значенням до часток *же (ж), навіть, теж, також, ще*; стверджувальна частка *ну* — до часток *так, добре, егеж, авжеж, ага*; частка *тільки* — до часток *лише, лиш*. Ця особливість лексичного значення зближує частку з прийменником та сполучником.

Близькі вони і за зв'язковою функцією. Їх службові слова покликані зв'язувати самостійні слова в речення (у висловлювання), але специфіка цієї функції часток відмежовує їх від прийменників та сполучників і виділяє в окрему службову частину мови: сполучники пов'язують однорідні члени речення (*добро і зло; малий, але дорогий*), прийменники поєднують різнорідні члени речення граматичним зв'язком керування (*поїхав до міста, лежав на столі*), а частки зв'язують різнорідні члени семантичним зв'язком, щоб надати їм (або всьому реченню) додаткової семантики, певної модальності, комунікативної спрямованості, напр.: *Чи ти лише мені відкрив би душу?* Цей семантичний зв'язок різнорідних членів з додатковою семантикою і є категоріальним значенням частки, яке відрізняє її від прийменника та сполучника і виокремлює в частину мови.

Частка — група службових невідмінюваних слів, які служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюванням і його частинам додаткових смислових, модальних і емоційно-експресивних відтінків, необхідних у комунікативному процесі.

Морфологічні ознаки часток:

— частки не мають системи словозміни, чим протиставляються іменникам, прикметникам, дієсловам;

— частка як службова частина мови сформувалася на базі інших частин мови (самостійних і службових);

— окремі частки є засобом творення морфологічних форм наказового способу дієслів (*хай, нехай*), умовного способу дієслів (*би, б*);

— деякі частки переростають у префікси (*не, ні, будь, казна, хтозна, чи, ані, аби* — *небога, ніхто, будь-хто, казна-що, хтозна-де, чимало, аніщо, абиде*) та в суфікси (*ся, небудь, бо, но, то, таки* — *взутися, куди-небудь, тож-бо, скажи-но; якби-то, все-таки*);

— частки як слова протиставляються морфемам як частинам слова;

— частка як службова частина мови протиставляється всім самостійним і всім службовим частинам мови;

— частки можуть змінювати категоріальне значення і переходити в розряд інших частин мови — найчастіше в клас сполучників (пор. частки *і, й, та, хоч* і сполучники *і, й, та, хоч* та ін.).

Синтаксичні властивості частки:

— частки не бувають самостійними членами речення, але вони входять до складу членів речення разом із самостійними словами: *Тільки вітер гуде в проводах!*;

— окремі частки (*ну, невже, еге, атож, добре, так*) виконують функцію слів-речень у певних синтаксичних позиціях, напр.: *Панич Льольо ставить гуральню! — Та ну?* (М. Коцюбинський); *Вродлива панночка скрізь може бути певна, що виграє — Невже?* (Леся Українка);

— частка семантично поєднує (зв'язує) в реченні різнозначні члени речення, напр.: *Я ж тобі казала; Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Т. Шевченко). У першому реченні частка *ж* семантично поєднує підмет *я* з додатком *тобі*, а в другому частка *не* семантично поєднує підмет *півні* з присудком *співали*, дієслово-присудок *гомонів* з обставиною місця *ніде*;

— надає всьому реченню або окремим його членам додаткового значення, напр.: *Не щебече соловейко в лузі над водою* (Т. Шевченко); *Біле личко червоніє не довго...* (Т. Шевченко);

— частки є одним із засобів актуального членування речень, тобто засобом виділення в реченні теми (відомої інформації) і реми (нової інформації), напр.: *Я іду // не в школу; Іду в школу //не я; В школу я //не йду.*

Як видно, категоріальним значенням, морфологічними ознаками і синтаксичними властивостями частки відрізняються від прийменників і сполучників.

Класифікація часток за твірною базою

Історично частки як службові слова формувалися на базі різних частин мови — іменників, займенників, прикметників, прислівників, вигуків, сполучників і дієслів. За частиномовною співвіднесеністю частки української мови поділяють на відзайменникові, відприслівникові, відіменникові, віддієслівні, відприкметникові, відсполучникові, відвигуківі.

Відзайменникові частки. До них належать частки *воно, що, це, собі, ся, оце, (осе), ото, саме, он, чи, ти, мені, тобі*. Напр.: *У той саме час скригнули сінешні двері* (Панас Мирний); *Он уже й світає*; *А що, мамо, злякався я вашого Морозенка?!* (Панас Мирний); *Гуцулочко молоденька, гуцулочко гарна! Як ся вбуєш, опережеш, як та чічка файна* (Нар. творчість); *Дівка така тобі господарка* (Ю. Федькович); *Зараз мені збирай своє манаття* (М. Коцюбинський); *Сяде собі заспіває* (Т. Шевченко).

Відприслівникові частки. Цю групу утворюють частки *тут, куди, як, там, зовсім, остаточно, прямо, точно, мало не, тільки, паки (пак), так (таки), гаразд, де, ось, так, приблизно, рівно*. Напр.: *Куди мені старій до вас молодих?* (Панас Мирний); *Заїхав [Михайло] яюсь до матері. І не пізнала. Куди ж там — у кожаниці!* (Ю. Збанацький); *Що тут діяти в світі божому?* (М. Коцюбинський); *Ех, де нас тільки не було!* (О. Гончар); *Гнуться мало не до землі струнки білі берези* (І. Франко); *Просила допомогти, та де там!*

Відіменникові частки. До них відносять слова *бігма, бігме*, (розм. заст., від *боже побий мене*), *бодай* (від *бог дай*). Напр.: *Бігме, страшно простій людині на таку гору стати* (Ю. Яновський); *Бодай тії вороги поконали до ноги* (І. Нечуй-Левицький).

Віддієслівні частки. Це частки *авжеж, адже, би, буцім, знай (собі), дай, давай, мов, мовби, немовби, ніби, якби, хай, нехай*. Напр.: *Адже це уже не дивно, що ми твердо, супротивно, владно устаєм* (П. Тичина); *Дивлюсь: так буцім сова летить лугами, берегами та нетрями* (Т. Шевченко); *Галя мов не чула..., як стала коло груби, так і стояла* (Панас Мирний); *Тепер мовби трошечки легше* (Леся Українка); *Авжеж, такий у нас ведеться звичай* (Леся Українка); *І ще якби хліба напекти і білизну попрати* (Г. Тютюнник).

Відприкметникові частки. Такими є слова *лиш, лише* (від *лихий*), *лишень*. Напр.: *Ану лиш швидше убирайся, з Дідоною не женихайся!* (І. Котляревський); *Лише мох вкриває собою оте віковичне каміння* (А. Шиян); *Люблю пісні мого краю, та не спинюсь на тім лишень* (М. Рильський).

Відсполучникові частки. На базі сполучників утворилися частки *і, й, та* тощо. Напр.: *На те і вчителька вона!* (В. Сосюра) — *Не разгадав? — от тобі й на!* (Л. Глібов); *Та ти хоч скажи, в чім річ* (Г. Хоткевич).

Відвигукові частки. Відвигуковими є частки *ну, га, гей, ага, атож, аякже*. Напр.: — *А казав же він? — Ага!* (Б. Грінченко) — *Зробив же він своє діло? — Ага!* (Б. Грін-

ченко); *Хто знає, обід буде? — Аякже!* (Панас Мирний); *Ви добре знаєте Карпа? — Атож!* (М. Коцюбинський); *Ну йди вже! Чого стоїш?*

Отже, частки в українській мові утворюються і від самостійних, і від службових слів.

Класифікація часток за структурою

За хронологічною ознакою (часом виникнення) частки поділяють на первинні і вторинні. До *первинних* належать найпростіші за будовою, односкладні частки, які в сучасній мові вже не мають словотвірних і формальних зв'язків зі словами інших частин мови: *би (б), же (ж), не, ні, ба, аж, ще, ну, но*. Всі інші частки є *вторинними*. Вони в основному складні за будовою і зберігають структурно-словотвірні зв'язки з іншими частинами мови: *ось, тут, це, куди, нехай, ледве, он, і (й), ніби, неначе, невже, адже, також* і под.

За будовою виокремлюють прості і складені частки.

Прості частки. Це частки, утворені з одного слова. До них належать: *а, абиде, абикуди, абищо, авжеж, аж, ані, атож, аякже, ба, би (б), бадай, було, власне, га, гаразд, ген, годі, давай, добре, еге, егеж, же (ж), і (й), лиш, лише, лишень, мабуть, майже, мов, мовби, на, навіть, навряд, наче, не, невже, немов, ні, ніби, нехай, ну, он, онде, ось, ото, от, оце, приблизно, рівно, саме, собі, справді, так, також, теж, тільки, то, точно, хай, хіба, хоч, уже (вже), чи, це, як, який, якраз та ін.*

Складені частки. Ці частки утворені з кількох слів (двох, інколи трьох): *хоч би, навряд чи, не тільки, трохи не, ледве не, не те щоб*. Вони можуть утворюватися з кількох часток (*ще б пак, хоч би*); з частки і сполучника (*а хіба, а то*); з частки і прийменника (*не без того*); з частки і дієслова (*було б*); із сполучника і займенника (*а то*).

Складені частки поділяють на нечленовані і членовані. До *нечленованих* належать складені частки, компоненти яких у реченні не можуть бути розділені іншими словами, тобто між їх компонентами в реченні не можна вставити інші слова. Напр.: *було б (Було б не залишатися в гуртожитку, а їхати додому); всього-навсього (Це всього-навсього калюжа, а не ставок); все ж таки (Все ж таки екзамен він склав!); далеко не (Це далеко не повна відповідь!); до чого ж (До чого ж тут гарно! До чого ж ти невдячний); ще б (Ще б не скласти цей екзамен! Ще б чого захотів!); чи що (Дзвінок, чи що? Глухий ти, чи що?); і то (Батька і то не пустили в операційну!); як же (— Ти не*

виконав завдання! - Як же не виконав?); навряд чи (Навряд чи нададуть додаткову відпустку!); як так (— Ти навіть не хвилюєшся! — Як так не хвилююся!); просто-напросто (Він просто-напросто сміється з нас!); так-таки (— Вхід заборонено! — Так-таки й заборонено!); що ж (Що ж ти блукаєш до ранку); чи й не (Чи й не весело! Чи й не парубок!); й так (Не гнівайся, я й так хвилююся!).

До членованих належать складені частки, компоненти яких у реченні можуть бути розділені іншими словами, тобто між їх компонентами можна вставити інші слова. Напр.: ледь не (Голову ледь не розбив! Ледь голову не розбив!); як не (Як не знати цієї дороги! Як цієї дороги не знати!); лиш би (Лиш би вітру не було! Лиш вітру б не було! Лиш вітру не було б!); нехай би (Нехай би співали! Нехай співали б!); так і (Так і не пізнав він мене! Так не пізнав і він мене! Так не пізнав він і мене!); тільки б (Тільки б не спізнитися! Тільки не спізнитися б!); хоч би (Хоч би не спізниться! Хоч не спізниться б!); що за (Що за звичка у тебе! Що у тебе за звичка!); от би (От би дощу зараз! От дощу б зараз! От дощу зараз би!); ось і (Ось тобі і друг! Ось і друг тобі!).

Отже, така розвинута структура часток української мови дає можливість найповніше передавати найрізноманітніші відтінки значень і речень.

Класифікація часток за функцією

Класифікацію часток за функцією розробив В. Виноградов. Він виділив серед них вісім розрядів: підсилювально-обмежувальні (або виділювальні), приєднувальні, означальні, вказівні, неозначні, кількісні, заперечні, модально-прідієслівні. Пізніше цю класифікацію було вдосконалено. Автори «Русской грамматики» виокремили шість функціональних груп: формотвірні, заперечні, запитальні, придієслівні, модальні, реплікові. Але й цей поділ виявився неперспективним.

Ці класифікації не мають єдиного логічного принципу поділу: формотвірні частки виділяються за граматичним принципом, реплікові — за формою організації мовлення, придієслівні — за частиномовною ознакою. Майже у всіх класифікаціях в окрему групу виділяють модальні частки, тоді як модальність є загальною ознакою частки як частини мови в цілому, а не окремих часток, бо кожна з них вносить у речення різні значення суб'єктивного ставлення до висловлюваної думки. Немає підстав виділяти так звані

словотвірні частки (*хто-небудь, куди-небудь; дехто, деінде; ніби, мовби; ніде, ніхто, нікуди*), оскільки частка — це слово (лексична одиниця), а компоненти *-небудь, де-, ні-, -би* в наведених прикладах є частинами слів (морфами). Отже, виділяти в них словотвірні частки означає не розмежовувати поняття слова і морфа. Словотвірна функція є функцією морфів. Немає також підстав наділяти частку комунікативною функцією, притаманною процесу спілкування. Процес обміну думками, повідомлення думок не може бути реалізований словом, тим більше службовим. Слова (самостійні і службові) покликані формувати комунікативні одиниці — речення і текст.

Загальною функцією часток є зв'язок самостійних слів. Цим вона подібна до службових частин мови (прийменника, сполучника). Ця загальна функція реалізується конкретними функціями, якими частка відрізняється від інших службових слів і формується як службова частина мови. Такими функціями частки є:

— утворення морфологічних форм слів і форм речень з ірреальним значенням (спонування, умовності, волевиявлення);

— формування заперечних, спонукальних, стверджувальних і запитальних конструкцій;

— виділення, уточнення, підсилення, актуалізація якоїсь частини семантики в реченні (висловлюванні);

— вираження емоційно-оцінних, вказівних та вірогіднісних відтінків значення.

За характером функції частки поділяються на дві групи: частки, що виражають граматичне значення, і частки, що виражають лексичне значення та його відтінки.

Відповідно до конкретних функцій в українській мові виділяють формотвірні, заперечні, стверджувальні, питальні, оклично-підсилювальні, підсилювальні, видільні, спонукальні, вірогідні, вказівні частки.

Формотвірні частки. Вони надають слову і реченню певної граматичної форми і тому називаються формотвірними. До них належать частки *хай, нехай, давай, щоб, би (б)*.

Частки *хай, нехай* утворюють наказову форму дієслів 3-ї особи однини та множини і формують імперативні речення ірреального змісту, напр.: *Нехай ні жар, ні холод не спинить вас!* (І. Франко); *Хай сильніше гряде буря!* (Максим Горький).

Частка *давай (давайте)* вживається при інфінітивах та дієсловах 1-ї особи однини і множини форми майбутньо-

го часу, виражає заклик до спільної дії і формує імперативні речення, пом'якшуючи їх категоричність, напр.: *Давайте провчимо вражого пана!* (І. Нечуй-Левицький); *Давай перестоїмо під оцим грибокком* (О. Гончар); *Давайте вертатись!* (А. Головка).

Частка *щоб* (*щоби*), надаючи реченню наказового значення, виражає побажання: *Їх ласка сироті щоб не снилась, не снилась ніколи* (Т. Шевченко); *Щоб ти був багатий, як земля*; заперечення можливості чого-небудь: *Щоб оце я, після такої праці випустив із рук свою здобич!* (П. Куліш); *Щоб отсе я потурала дочці у такому ділі?* (М. Коцюбинський); застереження можливих негативних наслідків: *Цур йому! Щоб ще по пиці не дав, бо він на те солдат* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Щоб часом шапка не забрела в плавні та не згоріла* (М. Коцюбинський); наказ або прохання: *Я такого слова щоб більш не чув від тебе* (Марко Вовчок); *Щоб на світанку ти був тут* (Г. Тютюнник); *Щоб я не бачив вас ніколи і коло своєї хати, не тільки в хаті* (Панас Мирний).

Частка *би* (*б*) утворює дієслова умовного способу, надаючи реченню ірреального змісту: *З ним забула б чорнобрива шляхи, піски, горе* (Т. Шевченко); *Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано* (М. Бажан). Вона може вживатися у значенні наказового способу і виражати побажання: *Нехай би вже ліпше били* (Леся Українка); *Вам би милосердною сестрою бути* (О. Гончар); ввічливе прохання, пропозицію: *Чи не позичив би ти мені трохи грошей* (М. Коцюбинський); *Пождав би ти безмісячної ночі* (Леся Українка).

Інколи до формотвірних, а то й словотвірних часток відносять *-ся*, *-сь* (*купатися, нестись*), *будь-*, *-небудь*, *казна-*, *хтозна-*, *аби-*, *де-*, *не-*, *ні-* та ін. Але це не частки мовлення, не окремі слова, а частини слів (морфи).

Заперечні частки. До заперечних належать частки *не*, *ні*, *ані*. Виражаючи заперечення, вони одночасно можуть набувати відтінків підсилення і виокремлення частини якоїсь семантики: *Не вернеться чорнобривий та й не привітає, не розплете довгу косу, хустку не зав'яже, не на ліжко — в домовину сиротою ляже* (Т. Шевченко).

Частка *не* може вживатися при всіх самотійних частинах мови. Вона заперечує зміст речення повністю або частково: *А де ж дівся соловейко? Не питай, не знає* (Т. Шевченко); *Не дві ночі карі очі любо цілувала* (Т. Шевченко).

При подвійному вживанні частки *не* у дієслівному складеному присудку речення набуває стверджувального

значення: *Він був кирпатенький такий, що я не міг не усміхнуться* (В. Сосюра).

Заперечне значення частки *не* посилюється тоді, коли вона поєднує заперечний займенник або заперечний прислівник із дієсловом: *Ніхто її не рятує* (Т. Шевченко); *Ніхто того не побачить, ніхто не питає* (Т. Шевченко); *Петро стоїть коло неї, нічого не бачить* (Т. Шевченко); *Ніколи, братія, ніколи, з Дніпра укупі не п'ємо!* (Т. Шевченко).

Заперечне значення частки *не* послаблюється, якщо вона:

— поєднує (зв'язує) дві однакові форми того ж слова: *любить-не любить, сон-не сон, готовий-не готовий*;

— поєднує дві однакові форми спільнокореневого дієслова: *дивишся не надивишся, дивуєшся не надивуєшся, милуєшся не намилуєшся*;

— поєднує інфінітив і особову форму того самого дієслова: *знати не знаю, бачить не бачив, чути не чув*.

Частка *ні* виконує функцію заперечення: *На вулиці ні душі*; функцію підсилення заперечення: *Ми не бачили ні душі*; функцію сполучника при повторенні: *Нема в нього ні оселі, ні саду, ні ставу* (Т. Шевченко); функцію словаречення: *Ти йдеш? — Ні*.

Експресивним варіантом заперечної частки *ні* є частка *ані*: *Ні каліка, ані старий, ні мала дитина не остались* (Т. Шевченко).

Частки *не*, *ні* можуть втрачати функції слова і переходити в префікси: *небезпечний, небилуця, небога; нівідкіль, ніколи, нікчема, нінащо*.

Стверджувальні частки. До стверджувальних належать частки *так, авжеж, атож, аякже, еге, егеж, їй* (у вигуках *їй-бо, їй-богу, їй-право*). Вони виконують функцію підтвердження реальності змісту висловлювання: *Ніхто не має права... так, ніхто не має права його пострікнути* (М. Коцюбинський); функцію словаречення в певних комунікативних ситуаціях: *Поїдеш на екскурсію? — Аякже. — А ти хочеш стати вчителькою? — Авжеж*.

Давня стверджувальна частка *їй* перетворилася на префікс: *їй-бо, їй-богу, їй-право*.

Питальні частки. Питальними є частки *чи* (*чи ж, чи не, та чи*), *хіба* (*хіба ж, та хіба*), *невже* (*невже ж, та невже*), *що за*. Вони виконують функцію вираження питальності: *Хіба ти не бачиш, хіба ти не чуєш людського плачу?* (Т. Шевченко); *Чи не покинуть нам, небого, вірші нікчемні віршувать?* (Т. Шевченко); додаткову до питальності модальну функцію сумніву, здивування, непевності, заперечення: *Чи то давнє яке лихо прокинулось в хаті?* (Т. Шев-

ченко); *Чи ж винна голубка, що голуба любить?* (Т. Шевченко); *Що за жарти? Хіба забув Катерину? Хіба не пізнаєш?* (Т. Шевченко).

Частки *хіба, невже* виконують функцію слова-речення в певній комунікативній ситуації: *Завтра не буде занять! — Невже?; Чуєте, залізне пудо бряжчить? — Хіба?* (М. Стельмах).

Частка *чи* при повторенні, втрачаючи запитальну функцію, набуває функції сполучника: *Чи то сиджу, чи то гуляю, все співаю* (Т. Шевченко).

Оклично-підсилювальні частки. До цієї групи входять частки *як, який, що за, що то за*. Вони супроводжують окличну інтонацію речення і підсилюють значення висловлюваної думки чи окремого семантичного компонента, напр.: *Як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном!* (М. Рильський); *Яка чума косила! А сила знову розцвіла* (П. Тичина); *Що за чудовий вид* (І. Франко).

Підсилювальні частки. До них належать частки *і, й, та, так, аж, все, таки, уже, ще, же (ж), бо саме, якраз, десь, якимсь, куди, собі, тобі, воно, його та ін.*, які підсилюють зміст усього висловлювання або значення тих слів, які поєднуються часткою. Напр.: *Як дівчата цілуються, як їх обнімають — я й досі не знаю і не знатиму* (Т. Шевченко); *Все я тобі пробачу, бо я ж тебе люблю* (Леся Українка); *Добре жити з родиною, а ще лучче з дружиною молодою* (Т. Шевченко); *Ти щасливий, та не дуже* (Леся Українка); *Я один, а їх аж триста* (Леся Українка); *З монастиря святого у золоті аж сяє, сам архімандрит виходжає* (Т. Шевченко); *А з неба місяць так і сяє* (Т. Шевченко); *Ходить він годину, ходить він і другу* (Т. Шевченко); *Отак ідучи поідтинню, я міркував собі йдучи* (Т. Шевченко); *Дивлюся: так буцім сова летить лугами, берегами* (Т. Шевченко); *Спи ж ти, малесенький, пізній бо час* (Леся Українка).

Видільні частки. Частки *навіть, тільки, лише, лиш, лишень, все, хоч, хоча б, уже (вже)* тощо виконують у реченні видільну функцію. Напр.: *Десь, колись в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талант до віршів* (Леся Українка); *Трудно навіть розказати, що за лихо сталося в краї* (Леся Українка); *Тільки ти один тепера можеш дати мені раду!* (Леся Українка); *Вчора набігла хмарка, та лише покропила суху землю* (М. Коцюбинський); *Люблю пісні мого краю, та не спинюсь на тім лишень* (М. Рильський).

Спонукальні частки. Цю групу утворюють частки *бодай, годі, ну, давай, на, нумо, лишень*. Вони вира-

жають бажання, прохання, наказ, вимогу, заборону, заклик до дії: *Позбирає вона дітей за руки в коло і нумо вчити то одну, то другу гру* (В. Кучер); *Ну, як тобі сину?* (М. Коцюбинський); *Слухай, лишень, що я тобі скажу...* (О. Гончар); *На портфель, іди зараз у сільраду* (О. Корнійчук); *Ворожбит якийсь, та й годі* (Леся Українка); *Бодай тії вороги поконали до ноги* (І. Нечуй-Левицький).

Вірогідні частки. До вірогідних належать частки *буцім, мов, немов, немовби, немовбито, мабуть, ледве чи, мовляв, начеб, нібито, наче, неначе, ніби, наврод чи і ін.* Вони виражають значення припущення, сумніву, невпевненості щодо вірогідності висловлюваного змісту, напр.: *Під вербами вода була наче зеленаста* (М. Коцюбинський); *Ознак, то правда, начеб і немає* (Леся Українка); *Село неначе погоріло, неначе люди подуріли, німі на панщину ідуть* (Т. Шевченко); *В курній хаті стало ніби видніше* (С. Чорнобривець); *Оце ж я нібито маю в Італію їхать* (Леся Українка).

Ці частки можуть вживатися і в функції сполучників, напр.: *Мов водопаду рев, мов битви гул кривавий, так наші молоти гриміли раз у раз* (І. Франко); *І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі то виринав, то потопав* (Т. Шевченко); *Дивлюся: так буцім сова летить лугами, берегами* (Т. Шевченко).

Вказівні частки. Вказівними є частки *ось, от, то, це, оце, он, онде, ото*. Напр.: *А онде під тином опухла дитина* (Т. Шевченко); *Он з-за гаю виглядає ставок, неначе полотно* (Т. Шевченко); *Ось приходить і другий підпасич — Грицько* (Панас Мирний); *От мурована церква з високою дзвіницею* (Марко Вовчок); *Невже ото все неправда!* (О. Гончар); *Оце ж садиба Вихорів* (Г. Тютюнник); *Це завтра свято військове у нас* (Леся Українка); *Хліб та вода — то казацька їда* (Нар. творчість).

Отже, виконуючи такі різноманітні функції, частки доповнюють і збагачують семантичний зміст тексту в процесі спілкування.

Історія формування часток

Частки зародилися ще в останній період існування індоєвропейської прамови, але остаточно сформувалися в конкретних індоєвропейських мовах, зокрема й праслов'янській. Найдавніші частки *а, і, же, бо, лі* є омонімами зі сполучниками, бо вони виникали з одних і тих же займенників. В індоєвропейській прамові займенники поділялися на дві групи. *Логічно наголошені* виступа-

ли в функції самостійних членів речення і ні в сполучники, ні в частки не переходили. Займенники, які виступали як *логічно ненаголошені* слова між повнозначними членами речення, втрачали самостійну синтаксичну роль і поступово переходили в сполучники або частки. Між однорідними членами речення такі займенники ставали здебільшого сполучниками: *В лісі й на узліссі росли берези.*

... Якщо ж логічно ненаголошені займенники вживалися між різними членами речення, то вони переходили в частки, напр.: *В нашому лісі й сьогодні ростуть берези*

Походження більшості праїндоевропейських часток — темне (К. Бругман). Вони подібні до основ без закінчень. Це окремі сонанти (з протетичним *a або без нього), або частіше консонанти з наступним *e або *o (А. Мейє).

Частки в праслов'янській мові. До давніших індоевропейських часток належить заперечна *ne, пор. авест. *nava* (зовсім не), лат. *ne*, давньоінд. *na*, грец. *μη* (не), праслов. *ni*.

Праслов'янська стверджувальна частка *jei* (так, справді), сербо-хорватська *eja* (так) походить від індоевропейської *ei, пор. грец. *ε* (о), сучасне укр. *йй-богу*.

Праслов'янська частка *da* (нехай) походить від індоевропейського вказівного займенника *do (пор. рос. *Да здравствует!*). Праслов'янська частка *bo* (або *ba*) пов'язана з індоевропейською *bha, пор. авест. *ba* (справді), лит. *ba* (так), грец. *φη* (наче), пор. укр. *Та ба!* — *він щастя не бажає*.

Праслов'янська частка *ze* споріднена з давньогрецькою *ἔ*, давньоіндійською *ha*, пор. укр.: *Єсть же на небі ще правда свята!* (Леся Українка).

Праслов'янська частка *či* пор. давньорус. *чи*, болг. *чи* (що) є застиглою формою орудного відмінка однини індоевропейського займенника *cъ (*to*), пор. укр. *Чи се ж тії карі очі, що я цілувала* (Леся Українка).

Праслов'янська питальна частка *li* співвідноситься із займенником, пор. рос. *Во саду ли в огороде?* (Нар. творчість).

Праслов'янська частка найвищого ступеня порівняння *pa-*, *nej-* утворилася шляхом поєднання прийменника *pa* із займенником *jь* (*pa* + *jь*), пор. в укр. *найліпший друг*.

Праслов'янська частка *se* (*ся*) походить з форми знахідного відмінка зворотного займенника.

Частки в давньоруській мові. У давньоруській мові, крім власних, вживалися праслов'янські частки. До давньоруських за походженням належать:

— частка *яко* в значенні «ніби», походить від прислівника *яко*;

— вказівна частка *оце* (< отсе < се), що походить від заименника *се*. Пор. укр. *Хто се, хто се... чеше косу* (Т. Шевченко); *Осе і все? Ні, вона ще буде вертатись* (М. Коцюбинський); *Мій товариш... почав оце недавно перекладати «Прометей»* (Леся Українка);

— вказівна частка *ото* (< о + то < то), що походить від вказівного займенника *то*: *Верби нагинались слухати ту мову. Ото мова!* (Т. Шевченко); *Ото ж тая дівчинонька, що сонна блудила* (Т. Шевченко);

— видільно-обмежувальна частка *только/только* від відповідного прислівника. Пор. укр. *Тільки десь там загуркоче, так і кинусь до вікна* (П. Тичина); *Тільки вітер з осокою шепче* (Т. Шевченко);

— видільно-обмежувальна частка *лише/лиш*, що походить від прикметника *лихъ* «зайвий» в формі середнього роду вищого ступеня порівняння. Пор. укр. *А ходім лиш, пани-брати, з поляками биться* (Т. Шевченко); *Нема щастя, нема долі, лиш врода сама* (Леся Українка);

— підсилювальна частка *паки/пакъ* прислівникового походження. Пор. укр. *Про що пак ми були розговорились?* (І. Нечуй-Левицький).

Частки в українській мові. В українській мові вживається значна частина праїндоевропейських, праслов'янських і давньоруських часток. Поряд з ними утворюють і власне українські. До них належать:

— стверджувальні частки *так* (від прислівника), *аяк-же* (із сполуки *а як же*), *атож* (із сполуки *а то ж*), *авжеж* (із сполуки *а вже ж*), *гаразд* (від прислівника), айно значенням «так» (із сполуки *а + ино*);

— питальні частки *або* (застарілий варіант *альбо, албо*), *хіба* (з XVII ст.), *що за* (з XV ст.);

— модальні частки *неначе* (із сполуки *не іначе*), *буцім / буцімто* (із *будь се ми > будьсем > будсем > буццем > буцем > буцім*), *мов (би)*, *немов (би)* (із колишньої форми однини наказового способу дієслова *мовити > мов*), *мабуть* (із дієсловної сполуки *має бути > майбуть > мабуть*), *майже* (із *майбуть* при заміні *буть* на частку *же*), *бодай* (із сполуки *бог дай*), *далебі/далебіг* (із стародавньої сполуки *да ли богъ* — якщо дасть бог);

— обмежувальні (видільні) частки *хоча/хоч* (від дієслова *хочеш*), *хіба*;

— підсилювальні частки *адже* (із сполуки *а + вѣдь + же*), *таки* (з XIV ст.) прислівникового походження;

— кількісні частки *ледве/заледве /ледь*, *мало що не, мало не, майже* (із *немальже* або із сполуки *мати + же*);

— формотвірні частки *хай/нехай* (за походженням *нехай* — форма 2-ї особи однини наказового способу спільнослов'янського дієслова *nechati*, пор. укр.: *нехати* — не чіпати), *най* (із *нехай* > *негай* > *нагай* > *най*).

Отже, історія формування часток почалася в індоєвропейській мові і триває в українській.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення частки як частини мови.
2. Сформулюйте категоріальне значення частки.
3. З'ясуйте морфологічні ознаки частки.
4. Охарактеризуйте синтаксичні властивості часток.
5. З'ясуйте частиномовну базу часток.
6. Охарактеризуйте основні погляди мовознавців на частку як частину мови.
7. З'ясуйте питання про класифікацію часток за походженням та структурою.
8. Охарактеризуйте типи часток за значенням та функціями.
9. З'ясуйте історію формування часток в індоєвропейській, праслов'янській, давньоруській та українській мовах.
10. Складіть схему морфологічного аналізу частки

3.4. Вигуки і звуконаслідування

У мовленні трапляються ситуації, коли людина має висловлювати безпосередньо своє ставлення до навколишньої дійсності. Для цього в мові існують відповідні засоби. Це вигуки і звуконаслідування.

Загальна характеристика вигука як частини мови

Усталений погляд на вигук як частину мови ще не сформувався. У старій лінгвістичній традиції вигук розглядали (К. Аксаков) як окрики, з яких формувалися перші слова людської мови (пор. вигукову теорію походження мови). Вигуки як емоційні знаки протиставлялися словам як знакам думки. Для сучасного мовознавства значно важливіше дослідити перехід інших слів у вигуки, ніж шукати шляхи перетворення вигуків у слова.

О. Пешковський, Д. Овсяннико-Куликовський, Ф. Буслаєв вигуки вважали словами, але такими, що знаходяться за межами частин мови. На думку О. Пешковського, вигук є чужорідним елементом у реченні, за порівнянням Д. Овсяннико-Куликовського, «кулею в тілі людини», що поясню-

ється відсутністю у вигуках лексичного значення. П. Фортунатов, О. Шахматов визнавали вигук частиною мови, але відокремленою і від самостійних, і від службових. Цієї позиції дотримуються А. Грищенко і Л. Мацько. В. Виноградов виокремлював вигук в самостійну групу поряд із частинами мови, частками мови і модальними словами.

Сучасні мовознавці (А. Уфімцева, І. Вихованець) розглядають вигуки як реченнєві дейктичні одиниці, що перебувають на периферії речення в сфері лише мовлення, на відміну від повноцінних речень, які є фактом і мовлення, і мови.

Немає єдиного погляду і на лексичне значення вигуків. Одні граматисти, які під лексичним значенням розуміють співвідношення звукового комплексу з предметами, поняттями та явищами реального світу, вказують на відсутність у вигуків лексичного значення, оскільки вони виражають лише емоції і волевиявлення, але не називають їх, тобто позбавлені предметно-понятійної співвіднесеності, а тому не мають статусу слова й члена речення. Погодитися з такою думкою означало б визнати наявність у мові слів без лексичного значення.

Інші граматисти вважають, що вигуки мають лексичне значення, оскільки виражають емоції і волевиявлення, які реально існують у житті, як і предмети буття (Л. Мацько). Проте лексичне значення слова не залежить від того, реальним чи ірреальним (міфічним, придуманим) є предмет або поняття номінації, тому, погоджуючись з основним твердженням, аргументацію його не можна визнати достатньою.

Дехто з лінгвістів (А. Уфімцева) пропонує змінити концепцію визначення лексичного значення з тим, щоб у сферу його впливу ввійшло і поняття вигука. Дійсно, визначення поняття лексичного значення застаріло, є однобічним і не охоплює всіх явищ, що нині відносяться до лексичного значення (лексичне значення виділяють не лише в словах, а й у фразеологізмах, синтаксичних словосполученнях і реченнях). Концепцію лексичного значення треба міняти, але зміна концепції не розв'яже проблеми семантики вигуків. Для цього треба уточнити функцію вигуків у мові.

Людина становить єдність *ratio et emotio*. І людська мова складається відповідно з інтелектуальних та емоційних компонентів. Є вони і в словах. Немає слів без емоцій з одним лише інтелектуальним компонентом. І немає слів з одним лише емоційним компонентом без інтелектуального. В одних словах переважає інтелектуальний компонент, у інших — емоційний. Визначати вигук як частину мови, що виражає лише емоції та волевиявлення, означає допускати неточність, яка й породжує проблему лексичного значення.

Очевидно, що кожний вигук, крім емоцій і волевиявлення, виражає елемент думки. Наприклад, прочитавши заяву студентки про звільнення від занять на один місяць, декан скаже «*Ого!*», виразивши, насамперед, думку «дуже багато», а потім — почуття здивування.

Вигук — частина мови, яка виражає емоції, волевиявлення та елементи думки

Такого розуміння дотримується і В. Виноградов: «Виражаючи емоції, настрої, вольові спонування, вигуки не означають і не називають їх. Не володіючи номінативною функцією, вигуки мають усвідомлений колективом смисловий зміст». Усвідомлений колективом смисловий зміст (елемент думки) разом з емоціями та волевиявленнями формують категоріальне значення вигука як частини мови, що узагальнює різноманітні лексичні значення кожного вигука зокрема, напр.: *О, сліз таких вже вилито чимало!* (Лєся Українка); *Ой палка ти була, моя пісне!* (Лєся Українка); *Дарма! Нехай умру, та думка не умре!* (Лєся Українка); *Гетьте, думи, ви хмари осінні* (Лєся Українка). Вигуки бувають багатозначними, такими є *о!*, *ох!*, *ой!*, *ай!*, *е!*, *ах!*, *ех!* і ін. Наприклад, вигук *ой!* має вісім значень. Він виражає фізичний біль, страждання: — *Ой!* — *скрикнув Остап, схопився за груди* (М. Коцюбинський); переляк, жах: — *Ой, рятуйте!...* — *Антоніна бігла за своїм внуком* (О. Довженко); убоління, горе: *Ой Семеночку, Семеночку! Дитино моя добра й щира!* (Марко Вовчок); осуд, незадоволення, докір: *Ой, який ти нетерплячий* (А. Головка); здивування, захоплення: *Ой, чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині!* (Лєся Українка); благання, прохання: *Ой, пустіть мене, пустіть!* (Марко Вовчок); застереження, попередження: *Ой, не ходи Грицю та й на вечорниці* (Нар. творчість); бажання, прагнення: *Ой не шуми, луже!* (Нар. творчість).

Властивість вигуків виражати різноманітні значення зумовлюється контекстом, ситуацією мовлення, інтонацією, жестами та мімікою.

Отже, семантично вигуки зближаються з усіма іншими частинами мови: вони мають елемент денотативного значення і здатні розвивати багатозначність як і іменники, прикметники, дієслова. Але вигукам притаманна й семантична специфіка (емоції і волевиявлення як провідний компонент категоріального значення; широка амплітуда багатозначності, нерідко діаметрально протилежної), яка надає їм статус окремої частини мови.

Граматичні особливості вигуків

Існує думка, що вигуки знаходяться поза граматиною. Насправді вони підвладні граматиці і функціонують у мові за її законами. Насамперед, вигукам притаманна низка синтаксичних властивостей, які визначають їх як окрему частину мови:

— в умовах контексту вигуки можуть займати позицію речення і виконувати функцію самостійного висловлювання, тобто бути словом-реченням, напр.: *«Прощай!»* — промовила понуро мила (Леся Українка); *Гай-гай, невелика послуга!* (Леся Українка); *Гвалт! Рятуйте!* (Т. Шевченко); *Браво! Браво! Охрестили!* (Т. Шевченко); *Єй-богу, не має!* (Т. Шевченко);

— емоційно наснажує не одне якесь слово, а все висловлювання, все речення, тобто він є фактом не словосполучення, а речення, напр.: *Ох, зійди, моя зіронько лагідна!* (Леся Українка); *Ой на балі веселая музиченька грає!* (Леся Українка); *О, не забуду я тих днів на чужині!* (Леся Українка); *Гей, уставай лиш!* (Леся Українка). Отже, природа (сутність) вигуків — бути або словом-реченням, або задавати емоційний заряд усьому висловлюванню, реченню. Цією властивістю вигуки зближуються з частками і відрізняються від іменників, прикметників, дієслів;

— вигуки входять у граматичну структуру мови, вживаючись відповідно до правил сполучуваності мовних одиниць, завжди стоять на початку висловлювання (речення). Отже, синтаксична позиція вигуків — початок висловлювання, напр.: *Ой лихо! Що, коли надійде ворог?* (Леся Українка). Позицією у висловлюванні вигуки протиставляються прийменникам, що знаходяться перед словоформою в словосполученні, сполучникам, які стоять між словоформами і предикативними частинами речення, часткам у позиції і перед, і після словоформ;

— вигуки як периферійні реченнєві компоненти висловлювання поєднуються з основними елементами висловлювання за допомогою граматичного зв'язку співвідношення, а не сурядності чи підрядності, напр.: *Еге, не доказав я про чужого* (Леся Українка); *Гей, браття! Диво сталося, дивіться!* (Леся Українка); *Ех, клята праця!* (Леся Українка);

До морфологічних ознак вигука як частини мови належать:

— відсутність системи словозміни, що зближує вигуки з прийменниками, сполучниками, частками, прислівниками, станівниками;

— наявність вигукової інтонації, що протиставляє вигук усім іншим частинам мови;

— співвіднесеність вигуків з іменниками (*горе! боже! лихо!*), з дієсловами (*прощай!, диви!, глянь! геть!*), із займенниками (*це!, оце!, воно!, отаке!*), з прислівниками (*як!, так!, раз!, браво!*);

— здатність до субстантивації: *не кажи гоп, чути ура;*

— здатність утворювати відвигукові деривати: *охати, прощатися, хукати, ахання.*

Інтелектуальні та емоційні висловлювання виражаються не однаково: інтелектуальні — тривало в часі за допомогою поширених словоформ (*плигати, скакати, хапати, махати, болить, дивуюся*), емоційні — миттєво за допомогою стислих слів — вигуків (*плиг!, скік!, хан!, мах!, ох!, ого!*).

Миттєвий спосіб вияву емоцій не допускає будь-якої системи словозміни як поширеного довготривалого засобу, натомість зумовлює інтонацію як найстисліший граматичний засіб вираження емоцій і обирає початок речення як найближчу позицію їх вияву.

За відсутність системи словозміни вигук називають неповноцінною (рос. ущербной) групою слів (В. Виноградов) з «негативними граматичними показниками» (К. Городенська). Думка ця неприйнятна, оскільки вигук має все необхідне для виконання своїх функцій. Система словозміни і «позитивні» граматичні показники змінили б природу і сутність вигуків, і вони стали б іншим класом слів. Тому сучасний вигук — повноцінна і повнозначна частина мови з граматичними ознаками, які адекватно виражають її категоріальне значення.

Класифікація вигуків за семантикою

За семантикою вигуки української мови поділяються на емоційні, спонукальні, апелятивні (лат. *appellatio* — звертання, пор. апеляція, апелятивний, апелювати), етикетні.

Емоційні вигуки. Це вигуки, які виражають почуття, переживання, фізичний і психічний стан людини: радість, піднесення, захоплення, здивування, приязнь, сум, горе, тугу, жах, страх, переляк, зневагу, огиду, осуд, докір, закид, обурення, презирство, гнів, невдоволення, досаду, співчуття, уболівання, вагання, сумнів, рішучість, відчай, безвихідь, певність, іронію тощо. До емоційних належать такі вигуки: *а!, е!, і!, о!, у!, ай!, ой!, ій!, ах!, ех!, ох!, іх!, ух!, ат!, ет!, іч!, ба!, гі!, тю!, фе!, фу!, ха!, хе!, хо!, гай!, пхі!, тьху!, матінко!, нене!, боже!, господи!, леле!, жаж!, страх!, слава!, хвала!, горе!, біда!, лихо!, цур!* та ін.

Емоційні вигуки бувають однозначними і багатозначними. Тому їх значення виявляється в тексті. Напр.: *О Земле! Велетнів роди!* (І. Франко); *О горе тим, що вроджені в темниці* (Леся Українка); *Ой палка ти була, моя пісне!* (Леся Українка); *Ой лихо! Ой горе! Ой боже! Ой леле!* (Леся Українка); *Ох, зійди, моя зіронько лагідна!* (Леся Українка); *Ох, чого моя зіронька плаче!* (Леся Українка).

Спонукальні вигуки (наказово-спонукальні, імперативні, вигуки волевиявлення). Так називають вигуки, які виражають спонукування, наказ, розпорядження, заклик, заохочення до дії та інші форми волевиявлення мовця. До них належать вигуки: *гей!, но!, пррр!, гилля!, киш!, вйо!, геть!, годі!, цить!, марш!, гайда!, досить! Давай!, тсс!, цсс!, соб!, цоб!, цебе!, ну!, нумо!, ану!, баста!, шабаш!* та ін. Напр.: *Ануче, хлоп'ята... Ходім погуляти!* (Т. Шевченко); *Гайда в Україну!* (Т. Шевченко); *Ну, не плач же, глянь на мене...* (Т. Шевченко); *Гетьте, думи, ви хмари осінні!* (Леся Українка); *Бійся Бога, милий побратиме!* (Леся Українка); *Дай же, Боже, нам! Щасливо!* (Леся Українка);

Апелятивні вигуки. Це вигуки, які виражають звертання мовця до співрозмовника, щоб привернути його увагу. До них належать: *ей!, гов!, агов!, алло!, ау!, гей!, агей!* та ін. Напр.: *Гей, ви, раби, візьміть цього співця!* (Леся Українка); *Гей, браття! Диво сталося, дивіться!* (Леся Українка); *Ей, я лиха не боюся!* (Леся Українка). До апелятивних відносять вигуки, якими людина кличе до себе птахів, тварин: *гулі-гулі-гулі!, гуль-гуль-гуль!, уть-уть-уть!, ціп-ціп-ціп!, киць-киць-киць!, цю-цю-цю!, паць-паць-паць!* та ін.

Етикетні вигуки. Вони виражають привітання, подяку, прохання, побажання, прощання, пробачення, божіння. До них належать такі слова: *привіт!, здрастуйте!, добридень!, добри вечір!, здоровенькі були!, здоров був!, щасливо!, до побачення!, на добраніч!, дякую!, смачного!, спасибі!, вибачте!, пробачте!, їй-богу!* та ін. Напр.: *Спасибі вам! — Надів шапку!* (Т. Шевченко); *Єй-богу, немає!* (Т. Шевченко); *Ану лишень про батька Максима ушквар. Спасибі! Спасибі!* (Т. Шевченко); *Прощай, Волинь! Прощай, рідний куточок!* (Леся Українка).

Отже, семантичні групи вигуків свідчать про наявність у них лексичного значення.

Класифікація вигуків за будовою

За будовою вигуки поділяються на первинні і непервинні (похідні).

Первинні вигуки. До них належать такі вигуки, які в сучасній мові не мають зв'язку з тими частинами мови, від яких утворилися. Переважно вони беруть свій початок від емоційних викриків, вигуків і окликів, які супроводжують реакцію організму на зовнішні подразники. Це такі вигуки: *а!, ага!, ой!, ай!, ах!, ба!, гей!, ей!, е!, ну!, о! ох!, тю!, тьфу!, ух!, ха!, хі!, хо!, ех!, цить!* і под.

За звуковим складом їх поділяють на кілька груп:

— вокативні однозвукові односкладові вигуки: *о!, а!, е!, у!, і!, у!*;

— двозвукові односкладові вигуки у формі закритого складу: *ой!, ай!, ох!, ех!, ах!, ух!, уч!, ач!*;

— двозвукові односкладові вигуки у формі відкритого складу: *ба!, га!, ге!, гу!, на!, ну!, тю!, фе!, фі!, ха!, хе!, хо!, ху!*;

— тризвукові односкладові вигуки у формі прикрито-закритого або прикрито-відкритого складу: *геть!, гай!, гей!, гоп!, пхе!, пхі!, тьфу!*;

— двоскладові вигуки: *ого!, ану!, ало!, нате!, нумо!*;

— консонантні вигуки: *зм!, хм!, брр!, прр!, тс!, пс!*

Непервинні вигуки. Це такі вигуки, які співвідносяться з іншими частинами мови, від яких вони утворилися. Серед непервинних виокремлюють такі групи:

— відіменникові вигуки: *господи!, боже!, чорт!, нене!, мамо!, жах!, страх!, гвалт!, слава!, горе!, лихо!, біда!*;

— віддієслівні вигуки: *диви!, давай!, гляди!, бувай!, даруй!, стривай!, рятуй!, прощай!, вибач!, бач!* і ін.;

— займенникові вигуки: *оtake!, oтакої!, воно!, це!, на тобі!, оце!*;

— прислівникові вигуки: *так!, як!*;

— вигукові стійкі словосполучення фразеологічного і нефразеологічного типу: *боже мій!, слава богу!, чорта з два!, ой нене!, о горе!, о боже!, ой мамочко!, їй-богу!, бійся бога!* і под.

Отже, похідні вигуки відрізняються від первинних тим, що співвідносяться з частинами мови, від яких утворилися.

Класифікація вигуків за походженням

За походженням вигуки поділяють на питомі (свої) і запозичені.

Питомі вигуки. Цю групу утворюють вигуки, які засвоїла українська мова з інших:

— з індоєвропейської *ах!, о!* (пор. лат. *Ah, Corydon, Corydon, quae te dementia cepit!* — Ах Коридон, Коридон, яке

безумство тебе охопило!; *O diem praeclarum!* — О славний день!; *O, si sic omnia!* — О якби так всі!);

— з праслов'янської *aga!*, *aha!* (пор. словац. *Aha, ide nam otec!* — Ага, до нас іде тато!);

— з давньоруської *охъ!* (пор. давньорус. *Побѣгнѣмы! Еще женуть! Охъ мнѣ!*)

Питомими є також вигуки, що сформувалися в українській мові: *ой!*, *гой!*, *ей!*, *е!*, *фе!*, *фу!*, *ач!*, *ба!*, *тьфу!*, *цить!*, *пек!*, *цур!*.

Запозичені вигуки. До них належать вигуки: *увы!* (старосл.), *ура!* (тур.), *гайда!* (тур.), *амінь!* (давньоєвр.), *алло!* (англ.), *караул!* (тюрк.), *стоп!* (англ.), *капут!* (нім.), *браво!* (італ.), *полундра!* (англ.), *марш!* (франц.), *мерсі!* (франц.), *пас!* (франц.), *шабаш!* (давньоєвр.)

Отже, за походженням розрізняють дві групи вигуків.

Звуконаслідувальні слова

У мові існують слова, які передають акустичне уявлення мовців про звуки і шуми природи, деяких процесів тощо.

Звуконаслідувальні слова (звуконаслідувальники) — невідмінювані лексичні одиниці, що відтворюють засобами мови природні нечленороздільні звуки людей, тварин, предметів.

Звуконаслідувальники є результатом імітації людиною:

— пташиних криків, звукових сигналів: *ку-ку!*, *тьох-тьох!*, *цвірінь-цвірінь!*, *кра-кра!*, *куд-кудах!*, *ку-ку-рі-ку!*, *га-га-га!*;

— криків і звукових сигналів домашніх тварин та звірів: *му!*, *гав-гав!*, *няв-няв!*, *хрю-хрю!*, *ме!*, *бе!*;

— звуків, що виникають при падінні живих і неживих предметів: *бух!*, *трах!*, *стук!*, *геп!*, *бабах!*, *трісь!*, *хрусь!*;

— звуків дії різноманітних механізмів: *тік-так!* (годинника), *тра-та-та-та!* (кулемета), *тр-р-р-р!* (трактора), *у-у-у!* (потяга), *дзинь!* (дзвінка) тощо;

— дії фізіологічних процесів: *кахи!*, *чхи!*, *ха-ха!*, *хі-хі!*, *тьху!*, *апчхи!*;

— шумів різноманітних природних явищ: свист чи шум вітру, дощу, грому, хлюпінт води.

Пройшовши через свідомість людини, будучи вимовленими її мовним апаратом і введеними в текст, у дискурс із комунікативною метою, вони набувають статусу слів. Однак деякі мовознавці не визнавали звуконаслідування за слова. О. Пешковський вважав, що в них немає поділу на звуки і значення, властиве слову, оскільки все значення — в звуках.

В українському мовознавстві звуконаслідувальники розглядають як різновид вигуків (Л. Мацько) або як групу слів, яка прилягає до вигуків, але не зливається з ними повністю, оскільки не виражає ні емоцій, ні волевиявлень (А. Колодяжний, К. Городенська).

На думку О. Тихонова, звуконаслідувальники приТаманні суттєві ознаки частиномовного статусу:

— наявність лексичного значення і його звукова мотивованість;

— загальноовживаний характер більшості звуконаслідувальників, поряд з якими існують і індивідуально-авторські новотвори;

— постійний звуковий склад (*xi-xi-xi!*, *гав-гав!*, *ку-ку!*, *ку-ку-рі-ку!* тощо), що сприяє адекватному розумінню їх усіма носіями мови;

— відображення у тлумачних словниках як колективно осмислених мовних знаків-слів;

— незалежність семантики від контексту;

— відсутність граматичної ізолюваності від інших слів у тексті;

— здатність до субстантивзації і вживаність їх у функції підмета, додатка, присудка;

— здатність керувати іншими словами в реченні і мати при собі означення;

— наявність зв'язку з іншими частинами мови, що виражається в активній участі звуконаслідувальників в утворенні похідних дієслів та іменників;

— здатність до валентності з багатьма суфіксами і префіксами;

— значно вищі словотвірні можливості в галузі афіксації порівняно із займенниками, числівниками, вигуками, модальниками, станівниками.

Оскільки звуконаслідувальники є активною частиною системи мови, збагачують її словотвірні ресурси та лексико-фразеологічний фонд, то, на думку О. Тихонова, їх можна розглядати як окрему частину мови.

На цьому фоні видається непереконливим твердження І. Милославського про позачастининомовний статус звуконаслідувальників у мові.

Історія формування вигуків

Вигуки виникли на основі мимовільних, інстинктивних окриків як емоційної реакції на навколишню дійсність. Це первинні вигуки. Вторинні (похідні) виникли на основі

форм інших слів та словосполук. Звуконаслідувальники формувалися шляхом імітації людиною звуків довкілля.

Але фактами мови ставали не всі мимовільні оклики і звуконаслідування людини, а лише ті, які набули членоподільності і певного смислового змісту в людському колективі.

Оскільки первинні вигуки в більшості розвинулися з інстинктивних окриків, то вони подібні навіть у генетично неспоріднених мовах: *a!*, *e!*, *o!*, *i!*, *y!*, *ax!* (укр., рос., білор., болг., сербо-хорв.); *ach!* (польс., чес., словац., нім.); *ah!* (англ., угор., тур.); *ay!* (укр., рос., білор., болгар., сербо-хорв.); *aj!* (польс., чес., словац.); *ei!* (нім.); *aie!* (франц.); *aga!* (укр., рос., білор.); *aha!* (польс., чес., словац., нім., англ., тур., угор.).

Але виявляються й відмінності, зумовлені особливостями історичного розвитку фонологічних систем кожної мови. Напр.: укр. *цить!*; рос. і білор. *цыц!*; чес. *cit!*; словац. *cit!*, *čit!*; франц. *chut!*; італ. *zit!*

Отже, первинні вигуки й звуконаслідувальники в споріднених і неспоріднених мовах світу мають багато спільного.

Вигуки давньоруської мови. Релігійний характер найдавніших східнослов'янських пам'яток дуже обмежував писемну фіксацію вигуків і звуконаслідувальників, але це не значить, що їх було мало в мові східних слов'ян.

У давньоруських писемних пам'ятках найчастіше вживаються вигуки: первинні *o!*, *охъ!* (*оухъ!*), *оле!* (*оле!*), *увы!* (*оувы!*); похідні *о горе!*, *у горе!*, *лютѣ!*, *о лютѣ!*, *у лютѣ!*, *уа!*, *уа!*, *аминь!*, *аминь!*

Більшість із них вживалися і в конфесійних, і в світських текстах. Вигук *увы!*, відсутній у живій мові слов'ян, переважно вживався для вираження горя та туги в релігійних текстах, дуже рідко — в світських. Тому вважається запозиченим із старослов'янської мови.

Вигуки *увы!*, *горе!*, *охъ!* вживаються в сполуках із формою давального відмінка займенника *мънѣ* (*увы мънѣ!*, *горе мънѣ!*, *охъ мънѣ!*): *охъ мънѣ не осуди мене* (XIII ст.)

Для вираження жалю, подиву вживається займенник *оле!*, що утворився з первісного *o!* і частки *ле*: *оле тѣ нѣкто ма удари за плече* (XIV ст.).

Похідні вигуки часто поєднуються з первинними: *о горе!*, *у горе!*, *о лютѣ!*: *о лютѣ мънѣ грѣшному*.

Давньоєврейське слово *атеп*, що означає «справді, істинно», було запозичено через грецьку мову (*αλην*).

Вигуки української мови. Більшість первинних вигуків і багато звуконаслідувальників української мови успадковано від давньоруської.

У староукраїнських текстах XIV—XV ст., що мають переважно юридичний зміст, вигуки вживаються дуже рідко. Інколи трапляється вигук *о!*, часто — вигук *аминь* на початку і в кінці документа: *оу вѣки вѣкомъ аминь* (XIV ст.).

У художніх текстах, які відображають живу мову, дуже поширеними є багатозначні вигуки. Вони виражають різні почуття, стани тощо, напр., *ач!* — здивування, докір, незадоволення, захоплення: *Ач, утекла. Ну, та й дівчина!* (Панас Мирний); *ой!* — радість, захоплення, жаль, тугу, біль, страх, іронію: *Ой, красна еси ты, пріетелко моя милая* (XV ст.); *ох!* — гаму негативних почуттів смутку, горя, болю, гніву: *Ох, исти, исти хвочу* (XVIII ст.); *ог!* — подив: *Огъ, коли бы можно и мнѣ указати* (XVII ст.); *го!* — зневагу або іронію: *Го, го, го и дѣвчатъ много* (XVIII ст.); *гой!* — радість, веселий настрій: *Гой-гой, сядмо вколо, а весело заспѣваймо* (XVIII ст.); *ба!* — здивування, здогад: *Ба! У тебе й мати є! А я й забула* (Панас Мирний); *а!* — гнів, подив, жаль, радість: *А! А! Тут твой видно закоулок!* (XVIII ст.); *ай!* — радість, захоплення: *Ай друг ты мой! Радуйся* (XVIII ст.); *ах!* — почуття жалю, смутку, зворушення: *Ах! Се ж есть сын мой Алексѣй* (XVII ст.); *ам!* — невдоволення: *Ам, чорт його знає* (XVIII ст.); *е!* — незгоду, невдоволення, заперечення, заклик: *Е, сват, так ти и мене бієш!* (XVIII ст.); *ей!* — невдоволення, жаль, заклик: *Ей, моспане, ратуй* (XVIII ст.); *фе!*, *фу!*, *пхе!*, *тьфу!* — негативні почуття огиди, зневаги, невдоволення, подиву: *Тху, на тебе все лихо!* (XVIII ст.); *цить!* виражає наказ: *цить, молчи* (XVII ст.); *пек!* — побажання біди: *пекъ ему, отъ наших* (XVII ст.); *цур!*, *чур!* — побажання карі: *цур, пек тобѣ, бѣгдай* (XVIII ст.).

У староукраїнській мові вживалися і запозичені вигуки: *увы!* зі значенням подиву із старослав'янської мови; *ура!* зі значенням радості перемоги і заклику до перемоги (із турецького *ura* — бий); *гайда!* зі значенням спонукування, що підганяє худобу (із татарського або турецького *haydi*).

Отже, є всі підстави вважати вигук окремою частиною мови.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте основні погляди на вигук у мовознавстві.
2. Як обґрунтувати думку про вигук як частину мови?
3. Дайте визначення вигука як частини мови.
4. З'ясуйте категоріальне значення вигука як частини мови.

5. Охарактеризуйте морфологічні ознаки вигука.
6. Назвіть типи вигуків за семантикою і з'ясуйте їх функції.
7. Як обґрунтувати питання про зв'язок вигуків із семантикою?
8. На які типи за будовою поділяють вигуки?
9. Яке походження вигуків?
10. Дайте визначення звуконаслідувальних слів
11. На які групи поділяють звуконаслідувальні слова?
12. Назвіть суттєві ознаки частиномовного статусу звуконаслідувальних слів.
13. З'ясуйте історію формування вигуків у давньоруській, староукраїнській та українській мовах.

3.5. Перехідні явища в системі частин мови (конверсія)

Чітко розмежовуючись, частини мови становлять єдину систему дванадцяти лексико-граматичних класів слів. Але в мові є багато слів, не закріплених за певними частинами мови, які за певних умов можуть набувати інших ознак і переходити з однієї частини мови в іншу: пор. *Наше майбутнє життя буде мирним. Наше майбутнє буде мирним.* О. Потебня зазначав: «Розуміючи мову як діяльність, не можна дивитися на... дієслово, іменник, прикметник, прислівник як на щось незмінне... Навпаки, навіть у відносно невеликі періоди ці категорії постійно змінюються». Різноманітні зв'язки між словами подекуди спричиняються до того, що слова можуть втрачати ознаки однієї частини мови, набувати ознак іншої і переходити до неї.

Лінгвістичною основою переходу слів з однієї частини мови в іншу є:

— довільний зв'язок між звуковим комплексом слова і його денотатом;

— здатність того самого звукового комплексу позначати кілька предметів чи явищ реальної дійсності.

Грама­тичною основою перехідних явищ у системі частин мови є зміна синтаксичної функції слова, яка спричиняє зміну категоріального і відповідно лексичного значення слова, що формує в ньому нові особливості морфологічних ознак. Наприклад, у реченні *Дівчина шанує багатого чубатого хлопця* слова *багатого, чубатого* виконують атрибутивну функцію (є означеннями), мають категоріальне значення ознаки, яке виражене синтаксичним родом, числом, відмінком, і тому належать до при-

кметника; у реченні *Багатого чубатого дівчина шанує* (Т. Шевченко) слова *багатого, чубатого* виконують об'єктну функцію (є додатками), мають категоріальне значення предметності (означають особу), втратили здатність відмінюватися за родами (набули ознаки несинтаксичного роду) і тому належать до іменника.

Виділяють такі типи перехідних явищ: субстантивізація, ад'ективація, прономіналізація, вербалізація, нумералізація, адвербалізація, препозиціоналізація, кон'юнкціоналізація, партикуляція, інтер'ективація.

Субстантивізація (лат. substantivum — іменник). Це перехід інших частин мови в іменники, тобто набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення іменника. Субстантивуються:

— прикметники (прикметникові субстантиви): *ланкова, майбутнє, слідчий, пальне*;

— дієприкметники: *наречена, полонені, керуючий, завідуючий*;

— числівники: *Одержав п'ять; Чотири поділити на два*;

— прислівники: *Наше завтра належить нам*; особовий займенник: *Він захищає своє я; Твоє ніжне ти мене схвилювало*; службові слова: *Ти часто говориш ні; Напишіть біля, після, перед, але, та, щоб, якщо*;

— вигуки: *З-за лісу доносилося голосне ура*;

— синтаксичні і фразеологічні словосполучення: *Не подобається мені твоє «дорога людино»*; *Прийнятно чути від тебе «добрий ранок»*; окремі речення: *Ти часто говориш «Я хочу додому»*.

Прикметники у формі чоловічого роду переходять в іменники чоловічого роду зі значенням: назви осіб (*сліпий, лівий* (політ), *правий* (політ), *дільничий, патрульний, замковий, військовий, їздовий, горбатий*, напр.: *Горбатого могила виправить*); назви тварин (*Сірий, Вороний, Гнідий, клишоногий*); назви населених пунктів (хутір *Грушевий, Добровільний, Зелений*); прізвиська (*Іванов, Іванишин, Кучерявий*).

Прикметники у формі жіночого роду переходять в іменники жіночого роду зі значенням: назви осіб (*ланкова, чергова*); назви приміщень (*приймальня, учительська, операційна, чайна*); назви документів (*накладна, похоронна, супровідна*); назви частин цілого (*п'ята, сьома, сота, десята, тисячна*); назви поселень та прізвиськ (*Надвірна, Лозова, Межева, Мечетна, Попова, Петрова, Зайцева, Баракатова, Кучерява, Лозицька*).

Прикметники у формі середнього роду переходять в іменники середнього роду зі значенням: назви ознак (*нове*,

сучасне, минуле, трагічне, прекрасне); назви осіб (*старе, мале*); назви одягу (*цивільне, військове, зимове, літнє вбрання*); назви страв (*істівне, здобне, солодке, мучне, рибне, перше, друге, спиртне*); назви поселень (*Глибоке, Нове, Зелене, Жовте, Гірне, Степне, Синельникове, Солоне*).

~ Субстантивуються прикметники множинної форми: *добові, відпускні, преміальні* (гроші)

До прикметникових субстантивів прилягають дієприкметникові субстантиви: *трудящі, завідуючий, звинувачений, звинувачуючий, слідчий*.

Розрізняють субстантивацію еліптичну (з пропуском іменника в словосполученні) і нееліптичну: *швидкий, пасажирський, поштовий* (потяг), *кутовий, штрафний* (удар), *вихідний* (день), *контрольна* (робота), *шампанське, сухе, біле* (вино), *Шевченківська* (вулиця); *старе, мале, молода, слідчий, трудящі, завідуючий*.

Від субстантивації слід відрізнити утворення за моделлю: *шашлична, пельменна, рюмочна, варенична, операційна*.

При субстантивації прикметників і дієприкметників формантом у субстантивах виступає частина прикметникових чи дієприкметникових закінчень одного роду або тільки множини: *ланковий, учительська, спиртне, відпускні*.

Ад'єктивізація (лат. *adjektivum* — прикметник). Це перехід інших частин мови у прикметник, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення прикметника. Ад'єктивуються:

— дієприкметники: *смажене, парене, варене, квашене, солоне*, але *смажений на салі, парене в печі, квашена в діжці, солена в діжці*;

— неозначені займенники *будь-який, який-небудь, якийсь*, напр.: *Подаруй мені картину не якусь там, а гарну; Хочу жити не в будь-якому місті, а в приморському*;

— фразеологізми *нічого собі, так собі*, напр.: *Спортсмен він так собі* (посередній); *Людина він нічого собі* (добра);

— числівник *один*: *У нас одна мета* (спільна).

Проніміналізація (лат. *pronomen* — займенник). Це перехід інших частин мови в займенники, тобто набуття вказівної (дейктичної) функції займенника. Проніміналізуються:

— іменники: *у класі ліс рук, море сліз, хмари комарів*;

— числівник *один*: *Один чоловік розповідав...* (якийсь); *В кіно був один* (сам);

— прикметники *цілий, певний, другий, останній*: *цілий день* (весь), *певна кількість* (якась), *дайте другу тему* (іншу), *останній* (цей, той).

Вербалізація (лат. *verbum* — дієслово). Це перехід інших частин мови в дієслова, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення дієслова. Вербалізуються наказові та спонукальні вигуки *цить!*, *ну!*, *геть!*, а також емоційні *ах!*, *ох!*, напр.: *Тетяна ах!* — у значенні «ахнула». Процес вербалізації вигуків супроводжується приєднанням формотвірних закінчень наказового способу дієслів *-те*, *-мо*: *цить* — *цитьте*, *геть* — *гетьте*, *ну* — *ну-мо*, *цить* — *цитьмо*.

Нумералізація (лат. *numeralis* — числовий). Це перехід інших частин мови в числівник, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення числівника. Нумералізується іменник *раз*, пор. *два рази*, *кілька разів* (іменник) — *спізнився тільки раз* (числівник).

Адвербіалізація (лат. *adverbium* — прислівник). Це перехід інших частин мови у прислівники, тобто набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення прислівника. Адвербіалізуються:

— іменники шляхом втрати здатності узгоджуватися з прикметниками та змінюватися за відмінками: *страх як хотілося додому* (дуже), *помовчить чуточку* (трохи), *верхи*, *безвісти*, *влітку*, *залюбки*, *безперестанку*, *нанівець*, *навстіж*, *завтра*, *заміж*;

— прикметники: *весело*, *гордо*, *зло*, *радо*, *здалеку*, *здурру*, *справа*, *зліва*, *зрідка*, *стиха*, *допізна*;

— займенники: *де*, *куди*, *звідки*, *коли*, *завжди*, *всюди*, *скрізь*, *інде*, *онде*, *там*, *тут*, *туди*, *сюди*;

— вигуки: *геть!* (*Іди геть!* — у значенні «звідси»); *Запросити геть усіх батьків!* — у значенні «абсолютно»); *аж!* (*Дивлюся, аж світає* — у значенні «раптом»).

Препозиціоналізація (лат. *praepositionis* — прийменник). Це перехід інших частин мови в прийменник, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення прийменника. Препозиціоналізуються:

— прислівники із значенням місця: *назустріч*, *довкола*, *всередині*, *обіч*, *поруч*, *праворуч*, *ліворуч*, *осторонь*, *попереду*; із значенням якості: *просто*, *неподалік*, *уздовж* (*Назустріч дув вітер* — *Іду назустріч вітрові*; *Навколо було зелено* — *Навколо будинку було зелено*);

— іменники: *круг*, *коло*, *край*, *шляхом* і ін. (*До краю ще далеко* — *Край дороги стоїть тополя*; *Накреслили коло* — *Коло млина, коло броду багато людей*).

Кон'юнкціоналізація (лат. *conjunctionis* — сполучник). Це перехід інших частин мови в сполучники шля-

хом набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення сполучника. Кон'юнкціоналізуються:

— прислівники часові: *поки, доки, коли, скоро, просторо-ві, де, куди, звідки*; способу дії: *як, так*; причини: *тому* (*Коли ж і де провіток я побачу?* П. Грабовський — *Вже була ніч, коли вони підходили до... вітряків. М. Коцюбинський*);

— займенники: *що, чим* (*Чи знаєш ти, що лежить на столі? — Чи знаєш ти, що я їду до Києва?; Чим ти здивуєш мене? — Чим далі в ліс, тим більше дров.*)

Партикуляція (лат. *particula* — частка). Це перехід інших частин мови в частку. Партикулюються:

— займенники: *що, який, скільки, собі* (*Що, любі дітки, чи сподобалася казка? Ну що, здавалося б, слова?* Т. Шевченко; *Що я тобі — прислуга?; Який чудовий край!; Скільки тут квітів!; Полюбила собі хлопця!*);

— прислівники: *вже, там, просто, рівно* (*Ми вже звільнилися — Дуже вже ти перетрудився; Там під горою тече річка — Чим там хвалитися, коли справу ще не завершено; Це все робиться просто — Це просто припущення, а не твердження; Рівно в'ється струмок — Потяг відходить рівно о шостій*);

— сполучники: *і, й* (*Ти й тепер заперечуєш?! — Ліс і взимку чудовий!*).

Інтер'ективація (лат. *interjectio* — вигук, вставка, проміжок). Це перехід інших частин мови у вигуки, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення вигука. Інтер'ективуються:

— іменники: *господи, горе, лихо, жах, матінко, нене, боже, леле, (Леле! Який світ прекрасний!; Боже! Що ти собі думаєш?!)*;

— дієслова: *даруй, пробач, прощай, прошу, диви, подумаєш, буде, бувайте, давай, давайте* (*Прощай, друга не забудь!, Прощавайте! Ждіте волі!* П. Тичина);

— займенники: *себе, ей* (вказівний): *собі!, цоб!* (до себе); *себе!, цебе!, цабе!* (від себе), *гей!*;

— словосполучення: *спасибі!* (спаси Бог), *добридень!, добраніч!, будь ласка!, куди там!, їй-бо!, їй-богу!, їй-право!* (*ей < е* — давній відносний займенник + підсилювальна частка *і* в значенні «*правда*», «*істина*», «*дійсно*»).

Зі словотвірного погляду перехід (трансформація) однієї частини мови в іншу є конверсією, при якій початкова форма твірного слова стає початковою формою похідного слова і за морфемною будовою нічим не відрізняється від твірного: *зелений* (прикметник) — хутір *Зелений* (імен-

ник). Але трансформуватися в іншу частину мови може й окрема словоформа: прізвища *Донських, Черних, Білих, Розумних* (родовий відмінок прикметників множини); прикметникові субстантиви *мале, старе, майбутнє* (називний відмінок прикметників середнього роду); прикметникові субстантиви *накладна, похоронна, приймальня* (жіночий рід). Це дало підстави О. Шахматову говорити про те, що слова однієї частини мови можуть переходити в іншу, не змінюючи своєї форми.

Проте при конверсії відмінюване похідне слово, змінюючи своє лексичне і категоріальне значення, зберігає відмінкові форми лише одного роду (*завідуючий, операційна, майбутнє*) чи тільки одного числа (*добові*). Це дало підстави І. Ковалику твердити, що перехід слів із однієї частини мови в іншу викликає і зміну змісту слова, і зміну його парадигматичної форми.

Перехід буває повним і ситуативним. При повному переході похідне слово перестає вживатись у функції частини мови твірного слова: *наречена, замковий, похоронна*. При ситуативному переході похідне слово в одних випадках вживається в функції нової частини мови, а в інших — у функції частини мови твірного слова, напр.: *Наше майбутнє в наших руках — Наше майбутнє життя в наших руках*.

Конверсійна трансформація однієї частини мови в іншу відрізняється від словотворення формантом. При конверсії формантом виступає система флексій (парадигма): *старе, мале, сліпий* (парадигма середнього і чоловічого роду), *поранені* (парадигма тільки множини), *ура* (нульова парадигма). При словотвірній трансформації частини мови формантом виступає суфікс: *а* (сполучник) — *акати* (дієслово), *ох!* (вигук) — *охати* (дієслово), *так* (частка) — *такати* (дієслово), але це не перехідне явище, а суфіксальне словотворення.

Отже, наявність в українській мові перехідних явищ є свідченням живих процесів розвитку в системі частин мови.

Запитання. Завдання

1. З'ясуйте поняття конверсії.
2. Що є лінгвістичною основою конверсії?
3. Що становить граматичну основу конверсії?
4. Які типи перехідних явищ властиві системі частин мови?

5. З'ясуйте сутність таких явищ: субстантивізація, ад'єктивізація, прономіналізація, вербалізація, нумералізація, адвербіалізація, препозиціоналізація, кон'юнкціоналізація, партикуляція, інтер'єктивізація.

6. Чи може бути словом звуковий комплекс, якщо за ним не закріпилося ніяке значення?

7. Чи може слово мати або лише лексичне, або лише граматичне значення?

8. Яке визначення слова дає підстави для надання статусу слів вигукам, прийменникам, сполучникам?

9. Яке визначення лексичного значення дає підстави для надання статусу повнозначних слів прийменникам, сполучникам, часткам, вигукам?

10. Який додатковий компонент слід внести до визначення вигука, щоб були підстави надати йому статус частини мови?

Література

Безпояско О. К., Городенська К. І., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. — К., 1993. — С. 138—141, 274—329.

Булахівський Л. А. Сполучники і сполучні групи (речення) // Вибрані праці. — Т. 2. — К., 1977. — С. 498—543.

Васильєва Н. В. Служебные слова // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 472—473.

Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови // УМЛШ. — 1953. — № 6. — С. 14—15.

Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. — М., 1947. — С. 30, 663—776.

Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — С. 34—40.

Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. — К., 1980. — С. 5—59.

Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 115—117, 143—145, 214—216, 291—293, 313—319, 328—368, 374—388.

Гак В. Г. Слово // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 464—467.

Германович А. И. Междометия русского языка. — К., 1966. — С. 5—26.

Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: морфеміка, словотвір, морфологія. — К., 1999. — С. 126.

Гринчишин Д. Г. Явище субстантивізації в українській мові (субстантивізація прикметників). — К., 1965. — С. 6—39.

Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — К., 1984. — С. 188—192.

Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — Ч. 1. — К., 1972. — С. 370—385.

Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 413—501.

Киселев И. А. Частицы в современных восточнославянских языках (автореферат дис... д-ра филол. наук). — М., 1976. — 40 с.

Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника//Мовознавство. — 1973. — № 3.

Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. — Ч. 1. — К., 1961. — С. 33.

Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1983. — С. 252—260.

Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1985. С. 46—72.

Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 290—291.

Мацько Я. І. Інтер'єктиви в українській мові. — К., 1981. — 130 с.

Милославский И. Г. Служебные части речи//Современный русский язык/Под ред. В. А. Белошапковой. — М., 1981. — С. 356—357.

Николаева Т. М. Функции частиц в высказывании. — М., 1985. — С. 46—72.

Німчук В. В. Вигуки. Звуконаслідування//Історія української мови. Морфологія. — К., 1976. — С. 502—515.

Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении, изд. 7. — М., 1956. — 27 с.

Плотникова В. О. Служебные слова//Русский язык. Энциклопедия. — М., 1979. — С. 313—315.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — Т. 1—2. — М., 1958. — 536 с.

Русская грамматика в 2-х томах. — Т. 1. — М., 1980. — С. 713—736.

Сидоров В. М. Очерки грамматики русского литературного языка. — М., 1945.

Словарь славянской лингвистической терминологии. — Прага. — Т. 1. — 1977. — С. 234—235.

Современный русский язык / Под ред. А. Белошапковой. — М., 1981.

Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 1997. — С. 470—487.

Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 23—29, 474—535.

Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 579—580.

Шанский Н. М., Тихонов А. Н. Современный русский язык. Морфология. — М., 1981.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — Л., 1941, — С. 427.

Щерба Л. В. Части речи в русском языке//Избранные работы по русскому языку. — М., 1957. — 186 с.

Короткий термінологічний словник

Абсолютний час дієслова — час дії, що вказує на відношення до моменту мовлення. Форми дієслова, що його виражають, є формами абсолютного часу.

Абстрактні іменники — назви понять, суттєві ознаки яких узагальнюються настільки, що втрачається зв'язок з їх носіями; антонім — конкретні іменники.

Адвербіалізація (лат. *adverbium* — прислівник) — перехід інших частин мови у прислівники, тобто набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення прислівника.

Ад'єктивізація (лат. *adjectivum* — прикметник) — перехід інших частин мови у прикметник, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення прикметника.

Активний стан дієслова — одна з двох градем категорії стану дієслова, яка вказує, що суб'єкт, позначений підметом, є активним виконавцем дії (*Директор підписує довідку*); антонім — пасивний стан дієслова.

Аналітичні прикметники — невідмінювані лексеми (*хакі, беж, комі, їдиш*) або частини лексем у складі двокореневих слів (*нафто-продукти, профквиток, програма-мінімум*), які мають семантику прикметників (ознака предмета), але не мають залежних від означуваного іменника категорій роду, числа, відмінка і прикметникових флексій *-ий, -а, -е*.

Анафоричні (грец. *αναφορά* — віднесення) **займенники** — займенники, зміст яких розкривається з попереднього або наступного контексту.

Антропонім (грец. *ἄνθρωπος* — людина і *ὄνομα* — ім'я) — власне ім'я людини (прізвище, ім'я, по батькові, прізвисько, псевдонім), а також кличка тварини; антропонімія — сукупність антропонімів.

Антропоніміка — розділ мовознавства, який вивчає власні імена людей (прізвища, імена, по батькові, прізвиська, псевдоніми, родові назви), а також клички тварин.

Апелятивні (лат. *appellatio* — звертання) **вигуки** — вигуки, які виражають звертання мовця до співрозмовника, щоб привернути його увагу (*ей!, агов!, агей!*).

Апелятивні іменники — див. Загальні іменники.

Апелятивація — перехід власних іменників до розряду загальних (*Ом* → *ом*).

Аспект (лат. *aspectus* — погляд, вид) — див. Категорія виду.

Аспектологія — розділ граматики, який вивчає дієслівний вид і всю сферу видових і суміжних з ними значень.

Вербалізація (лат. *verbum* — дієслово) — перехід інших частин мови в дієслова, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення дієслова.

Вигук — частина мови, яка виражає емоції, волевиявлення та елементи думки. Те саме, що інтер'єктив.

Вид — див. Категорія виду.

Видова пара — дві лексично тотожні дієслівні словоформи, що розрізняються між собою лише граматичною семантикою виду.

Відміни іменників — групи слів, що мають спільні особливості в словозміні відповідно до їх родової належності.

Відмінкове значення — смисл відношення між іменником (займенником, числівником) та іншим словом у словосполученні чи реченні.

Відмінок — див. Категорія відмінка.

Відносні займенники — займенники, які вказують на відношення підрядної частини до іменника або до вказівного займенника (сполучного слова) головної частини складнопідрядного речення.

Відносні прикметники — прикметники, що називають ознаку через відношення до інших предметів.

Відносний час дієслова — час дії, що вказує на відношення до іншої дії. Форми, що його виражають, називаються формами відносного часу.

Вказівні займенники — займенники, які виділяють певний предмет з ряду однорідних або вказують на предмет, ознаки предметів, кількість предметів, місце і час дії, згадані в попередньому контексті.

Власні іменники — іменники, які виділяють предмет чи явище із однорідних і дають йому власну назву (*ріка Гайчур, село Варварівка, місто Гуляйполе, автор Карпенко*). Те саме, що пропріальні іменники; антонім — загальні іменники

Вторинні прийменники — прийменники, які співвідносяться в сучасній мові з відповідними самостійними і службовими словами (*близько, довкола, вглиб, замість, збоку і под.*).

Гіпотетична модальність — семантика, яка виражає невпевненість мовця в реальності повідомлення, лише її можливість, припущення; антонім — реальна модальність.

Гіпотактичні (лат. *hypotaxis* — підрядність) сполучники — див. Підрядні сполучники.

Грамматика (грец. *γραμματική*, від *γραμμα* — літера, написання) — 1) вся незвукова і нелексична організація мови, що виявляється в її морфологічних категоріях, одиницях і формах, тобто структурна основа мови, її устрій, лад; 2) сукупність правил словозміни (формотворення), сполучуваності морфів у слова, слів у словосполучення і речення, тобто значеннєвих елементів нижчого рангу в значеннєві одиниці вищого рангу з метою реалізації комунікативної функції мови; 3) розділ мовознавства, що вивчає закономірності семантики, будови, творення, функціонування словоформ, лексем (слів), словосполучень, речень.

Граматична категорія (грец. *κατηγορία* — судження, ознака) — єдність двох або більше однорідних формально виражених граматичних явищ, протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження.

Граматичне значення — спільна семантика кількох граматичних одиниць одного класу, яка має в мові регулярне (постійне, стандартне) вираження.

Граматичне число — різновид загальної категорії числа недискретних іменників, які не пов'язані семантично з поняттям кількості (*один* — *багато*), не утворюють числового ряду (*один* — *два* — *три*), не мають значення числа, а мають лише граматичну форму числа (тільки однини або множини); антонім — семантико-граматичне число.

Граматичний рід — різновид загальної категорії, родове значення іменників якого не залежить від лексичного, не впливає з реальних особливостей позначуваних предметів, понять та явищ, не пов'язане зі статтю людей, тварин, а виражається граматичними засобами спільно із словотвірними; антонім — семантико-граматичний рід.

Граматичні форми слова (словоформи) — різновиди одного й того самого слова, що тотожні лексично, але протиставлені граматичним значенням.

Грамеми (грец. *γραμμη* — риска, абрис, мета) — найменші компоненти граматичної категорії, які за загальнокатегоріальною семантикою становлять граматичну єдність, а за конкретним значенням і засобами вираження утворюють граматичне протиставлення (опозицію).

Давноминулий час (лат. *plusquamperfectum* — *більше, ніж закінчене*) — грамема часу, що означає минулу дію, яка повністю завершилася в доминулий час (минулу дію, що передувала іншій минулій дії) і вичерпала себе до моменту мовлення, на відміну від минулого часу, коли дія, яка відбулася до моменту мовлення, може продовжуватися і під час мовлення.

Дієвідміна — 1) система змінюваних форм дієслова, що виражають категорії способу, часу, особи, числа, а у формах однини минулого часу й умовного способу — також роду; 2) група дієслів, що мають спільні особливості відмінювання залежно від характеру основи.

Дієвідмінювання — відмінювання дієслова за особами, числами, часами і способами, а в минулому часі й умовному способі — за родами.

Двовидові дієслова — дієслова, які вживаються в значенні то доконаного, то недоконаного виду, не маючи морфологічних ознак розмежування.

Дієприкметник — вербойдна недієвідмінювана форма, що означає дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника.

Дієприслівник — вербойдна невідмінювана форма дієслова, що означає додаткову дію як обставину протікання головної, виражена морфологічними категоріями дієслова, прислівника та власними суфіксами і виконує морфологізовану функцію обставини та додаткового присудка.

Дієслово (лат. *verbum*) — частина мови, яка означає категоріальне значення процесуальної дії, вираженої в категоріях виду, стану, способу, часу, функціонує в реченні здебільшого як присудок і має свої суфікси.

Дійсний спосіб, або індикатив (лат. *indicativus*) — грамема, що означає реальність дії в теперішньому, майбутньому і минулому часі.

Дискретні (лат. *discretus* — відокремлений, відособлений) іменники — див. Предметні іменники.

Дейктичні (грец. *δειξις* — вказівка) займенники — займенники, зміст яких розкривається за допомогою засобів позамовної дійсності, відображеної у висловлюванні.

Дієслівні прислівники — прислівники, які утворилися на основі дієслів та дієприслівників: майже (від *мати*), видно (від *видіти*), спішно (від *спішити*).

Доконаний вид — одна з граем категорії виду дієслова, яка означає дію із вказівкою на її обмеження в часі, на її завершеність у минулому або майбутньому, на її результативність, тобто дію, яка досягла своєї внутрішньої межі, за якою вона, вичерпавши себе, припиняється; антонім — недоконаний вид

Допустові прийменники — прийменники, які мають значення уступки (*всупереч, на противагу, незалежно від, незважаючи на* і т. д.).

Експліцитне значення (англ. *explicit* — відкрито виражений, маркований) — значення слова, семантичний компонент слова, маркований (позначений) коренем, суфіксом, префіксом, флексією, інфіксом; антонім — імпліцитне значення.

Елатив (лат. *elatio* — посилення) — одна з граем категорії ступеня вияву ознаки прикметників, яка означає безвідносну до порівняння абсолютну, крайню, граничну міру вияву ознаки, виражену за допомогою префіксів *як-, що-* і форми найвищого ступеня з префіксом *най*.

Емоційні (лат. *emoveo* — хвилюю, збуджую) вигуки — вигуки, які виражають почуття, переживання, фізичний і психічний стан людини.

Етикетні (франц. *etiquette* — правила поведінки) вигуки — вигуки, які виражають привітання, подяку, прохання, побажання, прощання, пробачення, божіння.

Загальні іменники — іменники, які об'єднують поняття в єдиний розряд і дають їм спільну назву (*ріка, село, місто, машина, автор*). Те саме, що апелятивні іменники; антонім — власні іменники.

Займенник — самостійна частина мови, яка не називає предмети, ознаки чи обставини, а лише вказує на них.

Займенникові прикметники — особлива група займенниково-вказівних слів (*той, цей, чий, мій, свій, такий, кожний*), яка семантично пов'язана з ознаками предмета й має прикметникові морфологічні засоби вираження.

Займенникові прислівники — слова, які суміщають у собі значення займенника й прислівника. Вони не називають різних обставин, а лише або вказують на них, або узагальнюють їх, або виражають запитання.

Заперечні займенники — займенники, які вказують на відсутність осіб, ознак предметів, кількості, місця, часу, тобто передають заперечення того змісту, який виражається післяпрефіксальною частиною слова.

Збірні іменники — іменники, що виражають неозначену множину (сукупність) предметів або осіб як єдине неподільне ціле; антонім — одиничні займенники.

Зворотний займенник — займенник (*себе*), який вказує на особу або предмет, що виступає у реченні в ролі об'єкта і співвідноситься з тією ж особою чи предметом, але в позиції суб'єкта, тобто вказує, що об'єктом і суб'єктом є та сама особа або предмет.

Зворотний стан — одна з трьох (за В. Виноградовим) граєм категорії стану дієслів, яка охоплює ті дієслова на *-ся*, які утворилися від перехідних дієслів, але не можуть мати при собі додатка в орудному відмінку.

Зворотні дієслова — дієслова на *-ся*, які не утворюють станової пари, є одностановими і належать лише до активного стану.

Звуконаслідувальні слова — невідмінювані лексичні одиниці, що відтворюють засобами мови природні нечленороздільні звуки людей, тварин, предметів.

Іменник (*лат. substantivum*) — самостійна частина мови, що має категоріальне значення предметності, виражене класифікаційними категоріями роду й істоти/неістоти, словозмінними категоріями числа і відмінка, синтаксичними властивостями та власними словотвірними суфіксами.

Іменникові займенники — займенники, які передають узагальнено-предметне значення і вказують на предметність, виражену в категоріях роду (непослідовно), числа, відмінка.

Іменникові прислівники здебільшого сформувалися: а) із застиглих форм іменників, що одержали самостійне значення: *взяти даром, іти лісом, їхати галопом* (О. в.); б) із застиглих прийменниково-відмінкових форм: *здавна, зблизька* (прийменник з + Р. в.), *віддавна* (прийменник від + Р. в.); в) із числівників з прийменниками: *удвоє, втрос*; г) із прикметників: *гаряче, тепло*.

Імпліцитне значення (*англ. implicit — прихований, невиражений, такий, що домислюється*) — приховане значення слова, прихований семантичний компонент слова, не виражений, не маркований коренем, суфіксом, префіксом, флексією, інфіксом; антонім — експліцитне значення.

Істота — одна з двох грамем іменникової категорії істот/неістот, що узагальнює назви людей, тварин, міфічних істот, іграшкових виробів, які граматично виражаються: 1) закінченням *-а (-я)* з родовим відмінком однини; 2) тотожністю закінчень знахідного відмінка з родовим в іменниках чоловічого роду однини і множини; 3) тотожністю закінчень знахідного відмінка з родовим в іменниках жіночого і середнього роду множини, антонім — неістота.

Інтер'єктив (лат. *interjectio* — вигук) — див. Вигук.

Інтер'єктивація — перехід інших частин мови у вигуки, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення вигука.

Інфінітив (лат. *infinitivus* — неозначений) — неозначена неособова нефінітивна вербоїдна форма дієслова, яка називає дію або непроцесуальний стан безвідносно до дійсності, часу, особи, числа, виражена морфологічними категоріями виду, перехідності/неперехідності, вживається в позиції усіх членів речення і структурно оформлена суфіксами *-ти, -ть* (*малювати, мріяти; малювать, мріять*).

Категоріальне значення — узагальнений абстрагований зміст певної групи слів зі спільною синтаксичною функцією, виражений формальними мовними засобами; антонім — індивідуальне значення.

Категорія виду — відношення дії, названої дієсловом, до внутрішнього обмеження (межі, рубежу). Те саме, що аспект.

Категорія відмінка — відношення іменника до інших слів у словосполученні чи реченні, яке виражається в протиставлених рядах граматичних форм.

Категорія істот/неістот — відношення предметності до граматичного поняття живого і неживого.

Категорія особи дієслів — відношення дії до конкретних різновидів суб'єкта.

Категорія перехідності/неперехідності дієслів — відношення дії, названої дієсловом, до об'єкта.

Категорія роду — відношення між узгоджуваними і узгоджувальними словами.

Категорія способу дієслів — граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності, встановлюване мовцем як реальне або ірреальне.

Категорія стану — відношення дії, названої дієсловом, до суб'єкта і взаємовідношення суб'єкта і об'єкта в процесі виконання дії, яке виявляється в двох ситуаціях: 1) логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет збігаються (*Художник малює картину*); 2) логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет не збігається (*Картина малюється художником*), що в граматиці виражається грамемою активного стану (активний діяч) і грамемою пасивного стану (пасивний діяч). При перетворенні активного стану в пасивний у семантичному плані відбувається заміна логічного суб'єкта об'єктом, а в граматичному плані — перетворення підмета на додаток в орудному відмінку, а прямого додатка — в підмет.

Категорія ступеня вияву ознаки — категорія, яка вказує на рівень та інтенсивність вияву ознаки одного предмета відносно іншого або ознаки того самого предмета в різний час.

Категорія ступеня ознаки прикметників — відношення ознаки предмета, вираженої якісним прикметником, до рівня й інтенсивності її вияву, який має в українській мові чотири ступені (нульовий, вищий, найвищий, абсолютний), що в граматиці відповідає чотирьом грамам: грама нульового рівня ознаки, грама вищого ступеня вияву ознаки (компаратив), грама найвищого ступеня вияву ознаки (суперлатив), грама абсолютного вияву ознаки (елатив).

Категорія темпоральності (лат. *temporalis* — часовий, *temporalitas* — обмеженість у часі) — див. Категорія часу.

Категорія часу — відношення дії дієслова до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної характеристики подій, стану, про які йдеться в реченні.

Категорія числа — відношення предметності до її кількісного вияву, що є безпосередньою чи опосередкованою вказівкою на кількість предметів.

Класи слів — див. Частини мови.

Компаратив (лат. *comparativus* — порівняльний) — одна з грамем категорії ступеня вияву ознаки прикметників, яка означає, що та сама ознака в одному предметі виявляється більшою (меншою) мірою, ніж в іншому, або в тому самому предметі, але в інший час.

Комунікативи (лат. *communicare* — повідомляти, розмовляти) — лексико-семантичний клас незмінних слів вигукowego характеру, які виражають цілісну думку і функціонують як основні нечленні речення.

Конверсія (лат. *conversio* — перетворення, зміна) — трансформація однієї частини мови в іншу, при якій початкова форма твірного слова стає початковою формою похідного слова і за морфемною будовою не відрізняються від твірного.

Конкретні іменники — іменники, в яких типізується лише конкретне уявлення про предмет; антонім — абстрактні іменники.

Кон'юнкціоналізація (лат. *conjunctionis* — сполучник) — перехід інших частин мови в сполучники шляхом набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення сполучника.

Лексико-граматичні розряди — групи іменників, які протиставляються за значенням, але мають спільні граматичні засоби вираження роду, числа, відмінка, особи/неособи.

Лексико-граматичний рід — див. Семантико-граматичний рід.

Лексико-семантична група (ЛСГ) — певна кількість слів, які об'єднуються за спільною семантикою, незалежно від структури (назва осіб за відношенням до музичних інструментів, назви осіб за національністю, назви ознак за кольором предметів і т. д.).

Лексичне значення — конкретно-індивідуальний зміст слова, який є відображенням або вираженням та фіксацією в свідомості елемента дійсності, позначеного звуками.

Майбутній час дієслів — грамема, яка називає час дії, що відбудеться після повідомлення про неї або після завершення іншої дії (*писатиму; Посміхнуса тоді, коли посміхнешся ти*).

Минулий час дієслів — грамема, яка називає час дії, який протікає до моменту мовлення про неї або до початку протікання іншої дії (*записав; Сідав обідати після того, як мив руки*).

Множина — грамема, яка означає розчленовану множинність предметів чи осіб, тобто показником того, що предметів (осіб) два і більше; антонім — *однина*.

Модальник (лат. *modalis* — *модальний*) — частина мови, до якої входять специфічні повноцінні самостійні слова, які виражають суб'єктивну модальність (ставлення мовця до висловлюваної думки), не мають системи словозміни та синтаксичних зв'язків з членами речення, відокремлені від інших у реченні, але пов'язані з ними семантично та інтонаційно.

Модальність (лат. *modus* — *міра, спосіб*) — функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту висловлювання.

Модифікаційне значення — словотвірне значення, при якому значення твірного і похідного слова, а також їх частиномовна належність після приєднання твірного форманта не змінюється, змінюється лише оцінний відтінок (*п'ятірка — п'ятірочка*).

Морфологізовані/неморфологізовані прикметники — морфологізованими є прикметники, категоріальне значення яких виражене закінченням (відмінювані прикметники); прикметники, які не мають флексійного вираження, тобто невідмінювані (*бордо, хакі, комі, хінді, брутто, нетто*) належать до неморфологізованих.

Морфологічна категорія — система протиставлених рядів морфологічних форм (грамем).

Морфологічні класи дієслів — групи дієслів, які формуються на базі співвідношення структури фіналей і дієслівних основ інфінітива і фіналей основ теперішнього часу (перший клас дієслів з основами на *-а/-ай*: *чита-ти/читай-уть*; другий клас з основами на *-і/-ій*: *білі-ти/білій-уть* і т.д.).

Морфологія (грец. *μορφή* — *форма, вигляд* і *λογος* — *слово, вчення*) — частина граматичного устрою мови, яка об'єднує граматичні класи слів (систему морфологічних одиниць), притаманні їм морфологічні категорії і форми, а також правила їх функціонування.

Мутаційне значення — словотвірне значення, при якому лексичне значення твірного слова після приєднання форманта змінюється в похідному слові (*ліс — лісник*).

Наказовий спосіб, або імператив (лат. *imperativus*) — грамема, що означає імперативну дію, яка виражає волевиявлення

мовця, спонукання у формі наказу, заклику, побажання, поради, прохання, вимоги, пропонування.

Недискретні іменники — див. Речовинні іменники.

Недоконаний вид — одна з двох градем дієслівної категорії, яка означає, що дія триває постійно, не має внутрішнього обмеження, не досягає внутрішньої межі і тому є незавершеною в часі (не має кінця); антонім — доконаний вид.

Неістота — одна з двох градем іменникової категорії істота/неістота, що узагальнює назви речей, явищ, подій, абстрактних понять, рослин, дій, ознак і под., які граматично виражаються: 1) закінченням *-у (-ю)* в родовому відмінку однини; 2) тотожністю закінчень знахідного відмінка з називним в іменниках чоловічого роду однини й множини; 3) тотожністю закінчень знахідного відмінка з називним в іменниках жіночого і середнього роду множини; антонім — істота.

Неозначені займенники — заименники, які вказують на невизначеність особи, предмета, ознаки, кількості, місця і часу дії.

Непервинні вигуки — вигуки, які співвідносяться з іншими частинами мови, від яких вони утворені, тобто похідні; антонім — первинні вигуки.

Несинтаксичне значення — граматичне значення, яке формується в надрах слова на основі морфем незалежно від сполучуваності з іншими одиницями в реченні; антонім — синтаксичне значення.

Нульове закінчення — закінчення, яке виконує роль невираженого (прихованого, імпліцитного) показника граматичного значення, що в інших позиціях передається вираженою звуками флексією.

Нумералізація (лат. *numeralis* — числовий) — перехід інших частин мови в числівник, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення числівника.

Об'єктивна модальність — обов'язкова ознака висловлювання, одна з категорій, яка виражає відношення висловлювання до дійсності як реальне або нереальне (ірреальне) і формує предикативну основу речення; антонім — суб'єктивна модальність.

Обставинні прислівники — характеризують дію, ознаку, зрідка предмет з позиції різних обставин — способу дії, часу, місця, причини, мети і сполучаються з дієсловами, прикметниками, прислівниками та іменниками.

Одиничні (одномісні) сполучники — сполучники, які в реченні чи словосполученні, розташовуються між поєднуваними компонентами (членами речення, предикативними частинами складного речення), тяжіють до одного з них, не повторюючись і не поділяючись на частини.

Одиничні іменники — іменники, які називають один предмет чи особу і виражені суфіксами *-ин, -ин-а, -инк-а, -иночк-а*. Те саме, що сингулятиви; антонім — збірні іменники.

Однина — грамема, яка означає один предмет чи одну особу тощо; антонім — множина.

Означальні займенники — один із займенникових розрядів, який охоплює займенники, що вказують на узагальнену ознаку предмета (на відміну від прикметників, які називають конкретну ознаку прикметника).

Означальні прислівники — лексико-семантичний розряд, до якого входять прислівники, які означають ознаку дії, ступінь якості, ступінь інтенсивності, ступінь вияву ознаки, порівняння, пояснюючи дієслово, прикметник і прислівник, і сполучаються з дієсловами, прикметниками, прислівниками.

Ономастика (грец. *ὀνομαστική*) — розділ мовознавства, об'єктом якого є власні назви, що функціонують у мові.

Особа — див. Категорія особи дієслів.

Особові займенники — один із займенникових розрядів, який охоплює займенники, що вказують на особу, не називаючи її.

Парні (двомісні) сполучники — це позиційно розчленовані складені перервані сполучники, які з'єднують або два члени речення, або дві предикативні частини складного закритого речення.

Парадигма (грец. *παραδείγμα* — *приклад, зразок*) — у морфології термін вживається на позначення системи словоформ однієї лексики та схеми словозміни, яка виражається за допомогою флексій.

Партактичні сполучники — див. Сурядні сполучники.

Партикуляція (лат. *particula* — *частка*) — перехід інших частин мови в частку.

Пасивний стан дієслова — одна з двох грамем категорії стану дієслова, яка вказує, що суб'єкт, позначений підметом, є пасивним, тобто він лише стосується дії, а не виконує її, а фактичний виконавець дії позначений додатком в орудному відмінку при дієслові з закінченням *-ся* (*Довідка підписується директором*); антонім — активний стан дієслова.

Первинні прийменники — найдавніші прийменники, які в сучасній мові не мають співвідносних самостійних чи службових слів, виступають лише в позиції прийменника, становлять одну морфему, мають високий рівень абстракції (*в, від, до, з, на* і т. д.).

Перехідність/неперехідність дієслів — див. Категорія перехідності/неперехідності дієслів.

Питальні займенники — займенники, які вказують на питання про особу, предмет, якість предмета, кількість, належність, час і місце дії.

Первинні вигуки — вигуки, які в сучасній мові вже не співвідносяться з тими частинами мови, від яких вони утворилися; антонім — непервинні вигуки.

Підрядні сполучники — сполучники, які поєднують підрядну предикативну частину з головною в складнопідрядному реченні. Те саме, що гіпотактичні сполучники.

Повні/короткі прикметники — повними (членними) називають прикметники, що здатні поділятися на основу і флексію, виражену звуками; короткими (нечленними) є прикметники, які в називному та знахідному відмінках чоловічого роду мають нульове закінчення (*винен, повинен, варт, винуват, годен, готов, жив, здоров, рад, ладен, повен* та ін.).

Повторювані (багатомісні) сполучники — сполучники, які вживаються при кожному членові речення або предикативній частині складного речення як анафора.

Порядкові прикметники — різновид відносних прикметників, які називають ознаку предмета за відношенням до числа, називають точне місце предмета серед подібних (третій — це предмет, що знаходиться після другого і перед четвертим); утворені від числівникових основ і виражені флексією прикметникового характеру.

Посесивність (лат. *possesivum* — володіючий) — див. Присвійність.

Предикативні прислівники — прислівники, які в реченні вживаються у функції присудка (предиката), мають категоріальне значення стану особи чи природи, функціонують в односкладних (безособових) реченнях як головний предикативний член, набувають статусу окремої самостійної частини мови — станівника (слів категорії стану) — див. Станівник.

Предикативні форми на -но, -то — невідмінювані дієслівні безособові форми у синтаксичній функції головного члена односкладних (безособових) речень (за іншою теорією — присудка, тобто предиката), утворені від дієслівних та ад'єктивних основ додаванням суфікса -о.

Предметність — категоріальне значення іменників як частини мови, яке узагальнює семантику істот і неістот.

Предметні іменники — іменники, які позначають об'єкти, реалії, що піддаються обчисленню. Те саме, що дискретні іменники; антонім — речовинні іменники.

Препозиціоналізація (лат. *praepositionis* — прийменник) — перехід інших частин мови в прийменник, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення прийменника.

Прийменник (лат. *praepositionis*) — незмінна службова частина мови, категоріальним значенням якої є підрядний зв'язок іменника (або його еквівалента) з іншими словами у реченні або словосполученні, який виражається разом з іменником (або його еквівалентом) за допомогою непрямих відмінків, входячи до підмета, додатка, означення, обставини.

Прикметник (лат. *adjectivum*) — частина мови з атрибутивною та предикативною функціями, яка має категоріальне значення непроцесуальної ознаки предмета, вираженої синтаксичними категоріями роду, числа, відмінка, категорією членності/нечленності й суфіксами.

Прикметникові займенники — займенники, які узагальнено вказують на ознаку особи чи предмета, виражену залежними категоріями роду, числа, відмінка.

Присвійні займенники — займенники, які вказують на належність предмета особі або іншій істоті.

Присвійні прикметники — відносні прикметники, які мають значення індивідуальної належності.

Присвійність (посесивність) — одна з універсальних понятійних категорій мови, яка означає відношення предмета до особи, тобто належність предмета особі, що виражається синтаксичними, лексичними і морфологічними засобами. Вона властива дієсловам, іменникам, прикметникам, займенникам.

Прислівник (лат. *adverbum*) — лексико-граматичний клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії, ознаки непроцесуальних ознак (якості), зрідка ознаки предмета, що виконує синтаксичну функцію обставини або означення, інколи частини присудка.

Прислівникові займенники — займенники, які вказують на спосіб дії, її час, місце, причину, не називаючи її.

Причинні прийменники — прийменники, які вказують на причину (*від, через, завдяки, внаслідок, під впливом, з огляду на і под.*).

Проніміналізація (лат. *proponet* — займенник) — перехід інших частин мови в займенники, тобто набуття вказівної (дейктичної) функції займенника.

Пропріальні іменники — див. Власні іменники.

Прості прийменники — прийменники, що складаються з однієї морфеми (*без, від, до, між, на, в, під, за і под.*).

Прості сполучники — первинні однокореневі сполучники, які ні синхронно, ні діяхронно не поділяються на складові частини (*і (й), та, а, бо, ні, чи*).

Просторові прийменники — прийменники, які вказують на простір, місце, напрямок, місцезнаходження, шлях руху, відстань, проміжок, висхідний і кінцевий пункт (*біля, на, вглиб, довкола, напроти, через, поблизу, поміж, з-над, край і под.*).

Реальна модальність — семантика, яка виражає впевненість мовця в реальності повідомлення; антонім — гіпотетична модальність.

Речовинні іменники — іменники, що означають однорідні за складом речовини, матеріали, які зберігають властивості цілого і які можна лише виміряти, а не порахувати. Те саме, що недискретні іменники; антонім — предметні іменники.

Рід — див. Категорія роду.

Самостійні слова — слова, які можуть бути самостійними членами речення.

Семантико-граматичне число — різновид загальної категорії числа дискретних іменників, які семантично пов'язані з поняттям кількості (*один — багато*), утворюють числовий ряд (*один — два —*

три), мають і значення числа, і граматичну форму числа, тобто змінюються за числами, мають грамеми однини і множини; антонім — граматичне число.

Семантико-граматичний рід — різновид загальної категорії, родове значення якого залежить від лексичного значення (стать, вік істот тощо), що зумовлює граматичну форму іменника; антонім — граматичний рід.

Сингулятиви (лат. *singularis* — *окремий, одиничний*) — див. Одиничні іменники.

Синтаксичне значення — граматичне значення, яке формується внаслідок сполучуваності однієї граматичної одиниці з іншою і зумовлене нею; антонім — несинтаксичне значення.

Складені прийменники — прийменники, які складаються з кількох слів (в *інтересах, за винятком, з допомогою, на чолі, на випадок* і под.).

Складені сполучники — сполучники, які становлять багатослівну роздільно оформлену конструкцію, що виникла внаслідок поєднання відмінкових форм займенника з іншими самостійними і службовими словами, які втратили свої первісні частиномовні ознаки (тому що, незважаючи на те що, подібно до того як, задля того щоб, через те що, в міру того як, у зв'язку з тим що та ін.).

Складні сполучники — однослівні одномісні нерозкладні сполучники, які складаються з кількох етимологічно прозорих простих сполучників, займенників, прийменників, часток (але — а + ле, або — а + бо, якщо — як + що).

Складні прийменники — прийменники, які складаються з кількох простих, тобто з кількох морфем (задля, заради, з-під, поміж, поміж, з-поміж і под.).

Словозміна — див. Парадигма.

Службові слова — несамостійні слова, які виражають семантико-синтаксичні відношення між словами, реченнями, різні відтінки суб'єктивної модальності, не бувають самостійними членами речення та словами-реченнями; антонім — самостійні слова.

Сполучник (лат. *conjunctionis*) — незмінна службова частина мови, клас слів, який має категоріальне значення зв'язку слів як однорідних членів речення, предикативних частин складних речень і речень у тексті.

Спонукальні вигуки — вигуки, які виражають спонування, наказ, розпорядження, заклик, заохочення до дії та інші форми волевиявлення.

Спосіб дієслів — див. Категорія способу дієслів.

Спосіб дієслівної дії — додаткова семантика, яку вносять у дієслова афікси разом з видовим значенням.

Станівник (слова категорії стану) — клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуального стану у функції головного члена (присудка) односкладних (безособових) речень.

Субстантиваци́я (лат. *substantivum* — іменник) — перехід інших частин мови в іменники, тобто набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення іменника.

Суб'єктивна модальність — факультативна ознака висловлювання, яка вказує на ставлення мовця до змісту висловлювання; антонім — об'єктивна модальність.

Суперлатив (лат. *superlatio* — перебільшення) — різновид складеної форми найвищого ступеня ознаки, вираженої шляхом порівняння її з тією ж ознакою усіх предметів цієї категорії за допомогою простої форми найвищого ступеня з префіксом *най-* та суфіксом *-іш-ий* і прийменників *з, серед, з-поміж* із родовим відмінком іменників множини (*наймиліша з усіх дівчаток*).

Сурядні сполучники — сполучники, які поєднують члени речення і предикативні частини складних речень як рівнозначні, відносно автономні в структурно-семантичному плані. Те саме, що паратактичні сполучники.

Темпоральні прийменники — прийменники, що вказують на час, одночасність, різночасність, протяжність у часі, часову попередність або наступність, початок, кінець тощо (*біля, на, проти, впродовж, під час*).

Теперішній час — грамема, яка називає час дії, що збігається з моментом мовлення про неї або з часом протікання іншої дії.

Топоніміка (грец. *τόπος* — місце, місцевість, простір і *ὄνομα* ім'я) — розділ мовознавства, який вивчає топоніми (географічні назви), їх походження, розвиток і функціонування.

Транспозиційне значення — словотвірне значення, при якому лексичне значення твірного і похідного слова після приєднання форманта залишається незмінним, змінюється лише частиномовне значення.

Умовні прийменники — прийменники, які вказують на умову (*у разі, при умові*).

Умовний спосіб, або кон'юнктив (лат. *conjunctivus*) — грамема, яка означає передбачувану, можливу, бажану, але не реальну, тобто не обов'язкову дію.

Фінітивні дієслова (лат. *verba finita* — дієслово означене [в часі, числі, особі]) — особові форми дієслів, тобто дієслова, які змінюються за особами, числами і часами.

Цільові прийменники — прийменники, які вказують на мету (*для, задля, ради, заради, з метою, в інтересах, на честь і под.*).

Час — див. Категорія часу.

Частини мови — лексико-граматичні класи (групи) слів, що розрізняються категоріальним значенням, притаманними їм морфологічними ознаками, синтаксичними властивостями в складі словосполучень та речень і за суфіксами.

Частка — група службових невідмінюваних слів, які служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюван-

ням і його частинам додаткових смислових, модальних і емоційно-експресивних відтінків, необхідних у комунікативному процесі.

Числівник (лат. *numeralis* — числовий) — самостійна змінювана частина мови, до якої належать слова, що мають категоріальне значення означеної кількості і абстрактного числа, виражене категоріями роду, числа, відмінка і власними суфіксами.

Числівникові займенники — займенники, які вказують на кількість предметів або осіб, не виражену в числах, але не називають її.

Число — див. Категорія числа.

Членні/нечленні прикметники — див. Повні/короткі прикметники.

Якісні прикметники — прикметники, що означають властивість предмета безвідносно до інших предметів.

Література

Алексієнко Л. А., Козленко І. В. Граматичний словник українських дієслів. У двох томах. — Т. 1. — К., 1998.

Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. — К., 1980.

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960.

Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. — К., 1993.

Бондарко А. В., Буланін Л. Л. Русский глагол. — Л., 1967.

Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови // УМЛШ — 1953. — № 6.

Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. — М., 1947.

Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. — К., 1980.

Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. — К., 1987.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004.

Германович А. И. Междометия русского языка. — К., 1966.

Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. — К., 1982.

Горпинич В. О. Кратний називний у функції неузгодженого означення // УМЛШ. — К., 1972. — № 10.

Горпинич В. О. Складні випадки відмінювання топонімів // Культура слова. — 1987. — Вип. 32.

Горпинич В. О. Відмінювання топонімів множинної форми // Культура слова. — 1988. — Вип. 34.

Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. — 1999.

Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. — К., 1978.

Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. 1. — К., 1972.

Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — К., 1984.

Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. — Донецьк, 1996.

Зализняк А. А. Русское именное словоизменение. — М., 1967.

Історія української мови. Морфологія. — К., 1978.

Карпенко Ю. О. Друга відміна іменників // УМЛШ. — К., 1964. — № 11.

Карпенко Ю. О. Третя відміна іменників // УМЛШ. — К., 1974. — № 11.

Карпенко Ю. О. Четверта відміна іменників // УМЛШ. — К., 1972. — № 10.

- Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Ч. 1. Морфологія. — К., 1961. — 174 с.; Ч. 2. Морфологія. — К., 1964.
- Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. — К., 1973. — № 3.
- Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1983.
- Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.
- Мацько Л. І. Інтер'єктиви в українській мові. — К., 1981.
- Милославский И. Г. Морфология // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. — М., 1981.
- Німчук В. В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія. — К., 1978.
- Німчук В. В. Вигуки. Звуконаслідування // Історія української літературної мови. Морфологія. — К., 1978.
- Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — 7-е изд. — М., 1956.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1958. — Т. 1—2.
- Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — К., 1971.
- Русская грамматика. В 2-х т. — М., 1990. — Т. 1.
- Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. — Ч. 1. — К., 1964. — 234 с.; Ч. 2.
- Супрун А. Е. Части речи в современном русском языке. — М., 1971.
- Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Ірищенка. — 2-е вид. — К., 1997.
- Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000.
- Уфимцева А. А. Типы словесных языков. — М., 1974.
- Шанський Н. М., Тихонов Н. А. Современный русский язык. Словообразование. Морфология. — М., 1981.
- Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. — М., 1957.

Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів.— К.: ВЦ «Академія», 2004. — 336 с. (Альма-матер)

ISBN 966-580-179-1

У підручнику висвітлено основні закономірності морфологічної системи української мови, проаналізовано на рівні сучасних наукових досягнень категоріальне значення, морфологічні категорії, синтаксичні властивості і суфікси частин мови.

Є в ньому відомості з історії формування частин мови та з історії лінгвістичного вчення, короткий термінологічний словник.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

ББК 81.411.4-21

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»

Заснована в 1999 році

ГОРПИНИЧ Володимир Олександрович

Морфологія української мови

Підручник

Спільний проект із видавництвом «Академвидав»

Редактор П. О. Мусієнко

Технічний редактор Т. І. Семченко

Коректор М. М. Корнелюк

Комп'ютерна верстка С. Б. Терещука

Підписано до друку

з оригінал-макета 26.07.2004.

Формат 84×108/32. Папір офс. № 1.

Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 17,64. Ум. фарбвідб. 18,06.

Обл.-вид. арк. 19,93. Зам. 4-313.

Видавничий центр «Академія»

04119, м. Київ-119, а/с 37.

Тел./факс: (044) 213-19-24; 456-84-63.

E-mail: academia-pc@svitonline.com

Свідоцтво: серія ДК № 555 від 03.08.2001 р.

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика».

09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.